

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

२७ वर्षे

४ अङ्कः

फाल्गुनपूर्णिमा, वै० सं० २०२९

१८ मार्च, १९७३

मूल्यप्रेषणसूचना—

२७ तमवर्षीयस्य पत्रिकाङ्कस्य वार्षिकं मूल्यमद्यावधि विभागे बहुभिर्ग्राहकैर्न प्रेषित-
मिति निवेद्यन्ते ते वार्षिकमूल्यप्रेषणाय ।

सम्पादकः

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

प्रधानसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

सह-सम्पादकः

श्रीमध्वाचार्य आद्यः, तर्कतीर्थः, मीमांसा-वेदान्ताचार्यः

२७ वर्ष

४ अङ्कः

वार्षिकमूल्यम् १० रूप्यकाणि

प्रत्यङ्कमूल्यम् ३ रूप्यकाणि

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विशिष्टं प्रकाशनम्

१. बृहच्छब्देन्दुशेखरः (व्याकरणम्)
श्रीनागेशभट्टविरचितः (१-३ भागाः) ४५-००
२. बृहत्संहिता (ज्योतिषम्) (प्रथमो भागः) १८-००
श्रीवराहमिहिराचार्यकृता (द्वितीयो भागः) २०-००
३. द्वैतपरिशिष्टम् (धर्मशास्त्रीयमैथिलनिबन्धरूपम्) ८-००
श्रीकेशवमिश्रविरचितम् — सं० दुर्गाधर झा
४. लघुकाशिका (व्याकरणम्) (प्रथमो भागः) १६-२५
—लेखकः सम्पादकश्च श्रीसुदर्शनाचार्यत्रिपाठी (द्वितीयो भागः) १६-००
५. प्राकृतप्रकाशः (प्राकृतं व्याकरणम्) ३७-७५
श्रीवररुचिविरचितः (परिवर्द्धितसंस्करणम्)
—सं० आचार्यश्रीबलदेव उपाध्यायः
६. कल्किपुराणम् (पुराणम्)—सं० अशोकचटर्जीशास्त्री १८-००
७. प्राच्यभारतीयम् ऋतुविज्ञानम् (शोधप्रबन्धः) १८-००
डॉ० धुनीरामत्रिपाठिविरचितम्
८. पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा (शोधप्रबन्धः, व्याकरणम्) २६-२५
डॉ० रामप्रसादत्रिपाठिविरचिता १०-००
९. धर्मशास्त्रीयव्यवस्थापत्रसंग्रहः (धर्मशास्त्रम्)
—डॉ० सुभद्रशहाद्वारा संपादितः

विषयानुक्रमणिका

१. अविद्याया आश्रयत्वविषयत्वयोर्भासतीकारमतमीमांसा प० देवस्वरूपमिश्रः	३०१-३०४
२. श्रीमद्भागवतस्य महापुराणत्वमण्डनम् डॉ० श्रीकृष्णमणित्रिपाठी	३०५-३१४
३. हिन्दीभाषाया उत्पत्तिविकासौ श्रीअम्बिकादत्तवाजपेयी अनुवादकः श्री-कमलापतिमिश्रः	३१५-३३७
४. भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगमः श्रीहिन्दकेसरी शास्त्री	३३८-३४१
५. योगदर्शने ईश्वरविमर्शः सोहंप्रकाशः	३४२-३४६
६. मत्स्यपुराणविषयानुक्रमणी प० श्रीरामगोविन्दशुक्लः	३४७-३८८
७. गरुडपुराणविषयानुक्रमणी (पूर्वाङ्गतोऽनुवृत्ता) प० मध्वाचार्यः	३८८-३९६
८. चयनिका (पूर्वतोऽनुवृत्ता) प० उमाशङ्करत्रिपाठी	३९७-४००

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

२७ वर्षः

फाल्गुनपूर्णिमा, सं० २०२९

४ अङ्कः

अविद्याया आश्रयत्वविषयत्वयोर्भामतीकारमतमीमांसा

प० श्रीदेवस्वरूपमिश्रः

वेदान्त विभागाध्यक्षः, वा० सं० वि० वि०

यस्या प्रसादमासाद्य मूढो वाचस्पतीयति ।

तां श्रीवाग्देवतां नत्वा किञ्चिद् वक्तुमुपक्रमे ॥

तत्र परिमितसङ्ख्याकैर्घटितान्येव पदानि वाक्यानि च, तथापि तेषामर्था न केनापि सर्वतो ज्ञातुं शक्या इति नाविदितं विदुषाम् । भाषा या कापि भवतु, किन्तु तस्यां वर्णास्तु नियता एव सन्ति । पदानि वाक्यानि च तद्वर्णितान्यपि न नियतसङ्ख्याकानीत्यहो शब्दमाहात्म्यम् । अतः सर्वभाषाशत्वन्तु दूरापास्तम्, एकस्यामपि भाषायां निबद्धानां समेषां ग्रन्थानां निबन्धानां पत्रिकादीनाञ्च ज्ञातृत्वं नास्त्येव कस्यापि । अत एवाक्षराणि ब्रह्मरूपेण मन्यन्ते । “अनेकार्था हि धातवः” इति सिद्धान्तोऽप्येतत्परिपोषकः । उक्तञ्च कविवरैः—

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ इति ।

(उ० रा० च०, १)

तस्यायमेव भावो यद्वर्णाः परिमिताः, किन्तु नार्थः परिमितः पदानि वाक्यानि वा । नात्र संशयलेशोऽपि । अत एव “इन्द्रश्चाध्येता बृहस्पतिश्चाध्यापयिता” “नान्तं जगाम” इति महाभाष्यमपि प्रोक्तार्थनिश्चायकमेव । भगवान् वेदव्यासोऽपि ब्रह्मसूत्रे शब्दतः सृष्टिं प्रतिपाद्य प्रपञ्चस्य शब्दस्यापरिमितत्वमेवाविश्वक्रुः । अतो वाक्यार्थादिविषये संशयादयो नानुपपन्ना इति तन्निराकरणाय समाधानादीन्यपि प्रामाण्यमाश्रयन्ते प्रकृतमनुसरामः—

अद्वैतवेदान्ते विद्यते किल प्रस्थानद्वयम्—भामतीप्रस्थानं विवरणप्रस्थानञ्च । संक्षेपशारीरककारस्यापि मतं कचन विवरणानुसारेण, कचिच्च ततो भिन्नमपि किञ्चिदिति

स्थितिः । तत्रैतेषां सर्वेषामाचार्याणां मते प्रपञ्चस्योपादानकारणमविद्यैवानिर्वचनीयेति मतम् । यतो हि—कस्यापि भावकार्यस्य किमपि निमित्तकारणं किमपि चोपादानकारणं भवति । यथा—घटस्य (भावकार्यस्य) निमित्तं दण्डचक्रचीवरकुलालादयः, उपादानञ्च मृत्तिका । तथैव प्रपञ्चरूपस्य कार्यस्य निमित्तकारणं चेतनं ब्रह्म, उपादानकारणञ्चाविद्यैव । इमां प्रक्रियामङ्गीकृत्यैव “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्”^१ इति सूत्रस्य प्रामाण्योपपत्तिः । ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपमविकारि न कस्याप्युपादानं भवितुमर्हति, विकृतत्वापत्तेः । अपरञ्च—तस्योपादानत्वस्वीकारे कारणानुरूपमेव कार्यमिति दर्शनाजगतश्चैतन्यरूपतापत्तेः । इष्टापत्तेरनवसरोऽत्र जडत्वोपलब्धेः । अतो हेतोरविद्यैव भावरूपाऽस्य जगतो भवत्युपादानकारणम् । अस्या उपादानकारणत्वादेव वेदान्तिभिर्नाभावरूपत्वं स्वीकृतम्, अभावस्य कमपि प्रत्युपादानत्वानुपलब्धेः । न हि कोऽपि भवत्युपादानमभावस्य, न वा अभावः कमपि प्रत्युपादानकारणम् । उपादानकारणं भावपदार्थ एव भवति, भावकार्यं प्रत्येव । अतो भावरूपप्रपञ्चं प्रति भावरूपैवाविद्या उपादानकारणमिति वेदान्तराद्धान्तः । यथा—अधर्मो नञ्समासघटितपदप्रतिपाद्योऽपि नाभावरूपः, किन्तु भावपदार्थः, तथैवोपलम्भात्; तथैवाज्ञानमपि नञ्घटितपदप्रतिपाद्यमपि नाभावरूपम्, अतो नूनं तस्योपादानकारणत्वोपपत्तिः । अपरञ्चाविद्याया भावरूपत्वेऽपरोऽपि हेतुश्चकास्ति । आवरणं कस्यापि भावपदार्थ एव भवति, नाभावस्यावरकत्वम् । अतोऽपि भवति भावरूपताज्ञानस्य । अत एव संक्षेपशारीरके—

नाभावताऽस्य घटते वरणात्मकत्वा-
न्नाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः ।
अज्ञानमावरणमाह च वासुदेव-
स्तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः ॥

(सं० शा०, १।३२०)

इति प्रोक्तम् ।

गीतायामपि—

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ इति

अतो भावरूपाज्ञानमेवोपादानं जगतः, न ब्रह्म । यत्र क्वचन ब्रह्मण उपादानत्वं प्रतिपादितं तच्च विवर्तोपादानत्वपरमिति न मतव्याकोपः ।

प्रकृते लेखे विवेचनीयमिदं वर्तते यदज्ञानं किमाश्रित्य विद्यमानमुपादानं भवति प्रपञ्चस्य । तत्र सङ्क्षेपशारीरककृता सर्वज्ञात्ममुनिना प्रतिपादितं यत् प्रपञ्चस्योपादानकारणमविद्या ब्रह्मविपयिणी ब्रह्माश्रिता च सती भवति कारणम् । जीवं सा समाश्रित्य नावस्थातुं शक्नोति, जीवस्याविद्याप्रयुक्तत्वात्, प्रयोजकस्य प्रयोज्याश्रितत्वानुपपत्तेः । तथा चोक्तम्—

आश्रयत्वविपयत्वभागिनी निर्विकल्पचित्तिरेव केवला ।

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रये भवति नापि गोचरः ॥ इति

(सं० शा० १।३१६)

१. ब्रह्मसूत्रे—१-४-२३ ।

अत्र विषये श्रीमद्भिदर्शनकाननपञ्चाननैर्वाचस्पतिमिश्रैर्जीवाश्रितैवाविद्या प्रपञ्च-
स्योपादानमिति प्रतिपादितम् । अनादित्वाच्चान्योन्याश्रयदोषाप्रसक्तिः पूर्वापरीभावपरा-
कृतिश्च कृता मन्यते च विद्वद्भिरादरेण मतद्वयमपि । साम्प्रतमिदं विचार्यते यद् यो हेतुः
प्रदर्शितो मिश्रैरविद्याया जीवाश्रितत्वे ब्रह्मानाश्रितत्वे च स कथं प्रामाण्यमाश्लिष्यतीति । तत्र
मूलशाङ्करभाष्ये परमेश्वराश्रयाऽविद्येति प्रतिपादितम्, किन्तु भामतीकृद्भिर्जीवाश्रितेति
प्रतिपादितम् । तथाहि—

“अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महा-
सुप्तिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिता शेरते संसारिणो जीवाः” इति शाङ्करभाष्यम् ।^१ ततो
भामत्याम्—“नन्वेवमविद्यैव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह—परमेश्वराश्रयेति ।
न ह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततया बोधा-
दानतया वाऽश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिविभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन
यथा—अहिविभ्रमो रज्जुपादानः, एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानः । तस्माजीवाधिकरणप्यविद्या
निमित्ततया विषयतया वेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया, विद्या-
स्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः” इति । अत्रैव विचारो विधेयो यद् मिश्रैर्ब्रह्माश्रितत्वे बाधकः
प्रोक्तः “विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः” इति । अर्थाद् ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि कथमविद्या
तिष्ठेत् ? जीवे तु भवितुमर्हति, जीवस्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपतया ज्ञानमात्रस्वरूपा-
नुपपत्त्याऽविद्याश्रयत्वोपपत्तेः । किन्तु सूक्ष्मेक्षिकयाऽऽलोचनेनेयमुक्तिः समीचीना भाति ।
यतो हि सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मेति वेदान्तराद्धान्तः । “यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः”
इत्यादिश्रुत्या सर्वप्रपञ्चस्य ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मण्येवावस्थानप्रतिपादनात् । ‘सेतु’शब्देनाधार-
त्वादेव ब्रह्मणः श्रुतौ प्रतिपादनपरं वचनमपि विद्यते । सेतुरिव सेतुर्विधारकः सर्वप्रपञ्चस्येति
व्याख्यानमप्याचार्यैः कृतम् । अत एव मूलभाष्ये शाङ्कराचार्यैः “परमेश्वराश्रया” इति भाषि-
तम् । सर्वाधिष्ठानं ब्रह्माविद्याया नाधिष्ठानम्, अविद्याकार्याणां तु भवत्याधार इति
व्याहृतं वचः ।

अपरञ्च — कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यमावश्यकम् । यदि ब्रह्मण्यविद्या नास्ति, तर्हि
अविद्या प्रयोज्या अनादयः पदार्थाः सादयश्चाविद्याजन्या कथं ब्रह्मणीति विचित्रा विड-
म्बना । वेदान्ते प्रतिपाद्यते यत्सर्वाधिष्ठानत्वादविद्यासाधकत्वाद् ब्रह्मस्वरूपेण नाविद्यानिवर्त-
कम्, किन्तु निष्कामकर्मोपासनानुष्ठानद्वारकतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याहं ब्रह्मास्मीत्याकारका-
खण्डवृत्त्यभिव्यक्तमविद्यानिवर्तकमिति । अद्वैतसिद्धौ चतुर्थपरिच्छेदे, प्रथमपरिच्छेदे लघु-
चन्द्रिकायाञ्च प्रतिपादितम् । सर्वेषामेषां वेदान्तमान्यमतानामिदानीमप्रामाण्यापत्तिः स्यात् ।

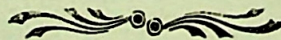
वाचस्पतिमिश्रवचोव्याख्यानपटूनां वेदान्तकल्पतरुकृतां तर्कः श्रूयतां श्रीमद्भिः—
“अपि च दर्पणाद्युपाधेर्विषय एव मुख्यं नाश्रयः । न तु निर्विशेषब्रह्मस्वरूपाविद्यासम्बन्ध-
संभवः इत्यनादिन्यौ जीवाविद्ये परस्पराधीनतयाविद्या तत्सम्बन्धवदुपेये” इति । नायं

१. ब्रह्मसूत्रे-१-४-३- तदधीनत्वादर्थवत् ।

तर्कः समीचीनः, दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरसाम्यात् । परिच्छिन्नं मुखं परिच्छिन्नश्च दर्पणः, तयोराश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरुपपद्यते । अत्र तु सर्वव्यापकं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म कथमविद्याया नाश्रय इति नेयमुक्तिरुपपादयितुं समर्था मिश्रमतम् ।

अतोऽत्र काचन युक्तिः प्रबला देया यया नूनमस्य मिश्रवचस उपपत्तिर्भवेत्—“विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः” इत्यस्य । अत्र लघुचन्द्रिकादर्शनसम्प्राप्तसम्यग्दृष्टिकस्य मम यत्प्रतिभाति तदत्र प्रदर्श्यते । तथाहि—अविद्याया आश्रयो द्विविधो भवति—एकोऽध्यासेन अपरश्चाच्छाद्यत्वेन । आध्यासिकसम्बन्धेनाविद्याया आश्रयो ब्रह्म भवत्येव, अन्यस्याभावात् । किन्तु आच्छाद्यतासम्बन्धेन ब्रह्मणि नाविद्या तिष्ठति । अत एव मिश्रैः—“विद्यास्वभावे ब्रह्मणि” इत्युक्तम् । जीवे तु साऽच्छाद्यतासम्बन्धेन वर्तते । अत एवाविद्याया अभानापादकत्वमसत्त्वापादकत्वञ्च वेदान्तशास्त्रे प्रतिपादितमुपपद्यते । नास्ति ब्रह्म न भाति ब्रह्मेत्याकारकयोर्द्वयोर्जीव एव सम्भवासम्भवाच्च ब्रह्मणि नाच्छादिका सेति ब्रह्मानाश्रयेति श्रीवाचस्पतिमिश्रैः प्रतिपादितम् । अद्वैतसिद्धिव्याख्यायां लघुचन्द्रिकाख्यायां श्रीगौड-ब्रह्मानन्दस्वामिचरणैरपीत्यमेव चर्चितम्—“नह्यविद्याया आच्छादकत्वं वस्त्रादेरिव, येन न्यूनत्वं तद्विरोधि स्यात्, किन्तु नास्तीत्यादिव्यवहारेतुत्वादीत्युत्तरमविद्याया विभुत्वाद्युक्त्या दत्तमिति भावः” । अतोऽत्रेदमेव निश्चेतव्यं यदाच्छाद्यत्वसम्बन्धेनाविद्या ब्रह्मणि न तिष्ठति, आध्यासिकसम्बन्धेन तु तिष्ठत्येवेत्याशयः श्रीवाचस्पतिमिश्राणाम् । अत एवान्यत्रापि भामत्याम्—“एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य वताहो कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा—चिरन्तननिरूढनिविडमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि सञ्चरन्निरपि पान्थैर्धनायन्निर्ग्रावखण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपादीयन्ते” इत्यभिसंधिमती साद्भुतमिव सखेदमिव श्रुतिः प्रवर्तते—“इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति” इति । स्वापकाले हि—“सर्व एवायं विद्वानविद्वांश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नोऽप्यनाद्यविद्यातमः पटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद । सोऽयं ब्रह्मलोकश्चन्दस्तद्गतश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मलोकतामाहनुः” इति । अनेनातीवसारगर्भितेन वाक्यकदम्बेन मिश्रचरणैरविद्याया आच्छादकत्वं जीवस्य चाच्छाद्यत्वं स्पष्टमेव प्रकटीकृतम् । अनेन रूपेण भामत्या सम्पूर्णाया आलोडने क्रियमाणे तत्तात्पर्याविधारणे कुतोऽप्रामाण्यगन्धलेशोऽपि प्रसज्येत । येषां मिश्राणां सर्वदर्शनेषु वचांसि तत्तद्दर्शनानुसारेणैव पदार्थप्रतिपादनेन सर्वलोकवन्दितानि परमप्रामाण्यं श्रुतिरिव भजमानानि सन्ति । तत्र क प्रामाण्यभ्रंशसंशयः ? भवतु नाम तत्तात्पर्यनिराधारमूलकः संशयः, योऽविचारितरमणीयो विचारे कृते निवर्तते । इति शम् ।

१. अद्वैतसिद्धौ-अज्ञानवादेऽज्ञानविषयनिरूपणप्रकरणे ५६२ पृष्ठे ।

२. ब्रह्मसूत्रे-१-३-१५-गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्चेत्यत्र ।

श्रीमद्भागवतस्य महापुराणत्वमण्डनम्

डॉ० श्रीकृष्णमणित्रिपाठी

पुराणेतिहासविभागाध्यक्षः, वा० सं० वि० वि०

सृष्टेरादिकालतः प्रलयपर्यन्तं समस्तस्य विश्वस्य क्रमबद्धमितिहासमुपस्थापयितुं प्रवृत्तानां वैदिकपरम्परापरिपोषकाणां भारतीयसंस्कृतेः प्रतीकानामष्टादशपुराणानां गणना-क्रमः प्रायः प्रतिपुराणमुपलभ्यते । तथाहि—

ब्राह्मं पादं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।
भविष्यं नारदीयञ्च स्कान्दं लिङ्गं वराहकम् ॥
मार्कण्डेयमथाग्रेयं ब्रह्मवैवर्तमेव च ।
कौर्म मात्स्यं गरुडञ्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादशसमुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।

(गरुडपुराणे २१५।१५-१७)

एवं विभिन्नेषु पुराणेषु महापुराणगणनायामेकस्य भागवतपुराणस्य नाम निर्दिष्टमस्ति । सर्वेषां च पुराणानां श्रेष्ठं भागवतं स्मृतम् ।

(३।३।२८।१५)

इति भविष्यपुराणोक्त्या भागवतपुराणस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादनात् ।

तत्र श्रद्धालवः कतिपये विपश्चितो भागवतपदेन श्रीमद्भागवतं महापुराणं मन्यन्ते, केचन च देवीभागवतमेव भागवतपदेन व्यपदिशन्ति । यतस्तयोर्द्वयोरपि पुराणयोः श्लोकसंख्या समानैवास्ते, अष्टादशसहस्रम्; स्कन्धा अप्युभयत्र द्वादशैव सन्ति । उभे अपि महापुराणे इति साधयितुं तत्तत्पुराणेषु प्रमाणान्यप्युपलभ्यन्ते । उभयत्रापि प्रत्यध्यायं पुष्पिकासु महापुराणत्वस्योल्लेखो विद्यते ।

अपि च स्वयं देवीभागवतेन “मद्वयं भद्वयम्” (१।३।२) इति पक्षे महापुराणेषु निम्नाङ्किते च पद्ये उपपुराणेषु च भागवतस्योल्लेखः कृतोऽस्ति—

माहेश्वरं भागवतं वसिष्ठं च सविस्तरम् ।

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥

(देवीभागवते १।३।१६)

एवं स्थितावनयोः कतरद् महापुराणं मन्तव्यम्, कतरञ्चोपपुराणं स्वीकर्तव्यमिति विषमां समस्यां समादाय विदुषां समाजेऽनयोर्महापुराणत्वविषये महान् मतभेदो लक्ष्यते । तत्र तावच्छ्रीमद्भागवतस्य महापुराणत्वसाधकानि प्रमाणानि युक्त्यश्रौपस्थाप्यन्ते ।

(क) पद्मपुराण-स्कन्दपुराणानुसारं यत्रानेकविधं श्रीकृष्णचरितं चर्चितमस्ति, यच्च कृष्णद्वैपायनद्वारा समुद्दिष्टं तद् वैयासकिना शुकेन राज्ञे परीक्षिते श्रावितम्, तत् सर्वेषु पुराणेषु श्रेष्ठतममष्टादशसहस्रश्लोकसंख्याकं द्वादशभिः स्कन्धैर्युतं श्रीमद्भागवतं महापुराणं प्रोच्यते—

पुराणेषु च सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् ।

यत्र प्रतिपदं कृष्णो गीयते बहुधर्षिभिः ॥

(पद्मपुराणे उ० ख० १९३।३)

अपि च—

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः ।

परीक्षिच्छुकसंवादः श्रीमद्भागवताभिधः ॥

(१६५।२९)

परीक्षिच्छुकसंवादो योऽसौ व्यासेन कीर्तितः ।

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो योऽसौ भागवताभिधः ॥

कलिग्राह्यहीतानां स एव परमाश्रयः ।

(स्कन्दपुराणस्य वैष्णवखण्डे ४।६)

(ख) किञ्च, नारदीयपुराणे लोकपितामहेन ब्रह्मणा प्रजापतये मरीचये भागवतपुराणस्य लक्षणं ब्रुवता प्रोक्तं यद् महर्षिणा वेदव्यासेन वेदसारांशरूपतया द्वादशस्कन्धेषु अष्टादशसहस्रश्लोकद्वारा कल्पवृक्षवत् सर्वाभीष्टदायकं श्रीमद्भागवतं निर्मितमस्ति । यत्र भागवतो विष्णोर्महिम्नस्तद्भक्तैश्च विशदरूपेण निरूपणं वर्तते । यस्य च श्रवणमात्रेण मानवमात्रं सर्वविधैः पातकैः प्रमुच्यते, तदेवास्ति भागवतं पुराणम्—

मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् ।

श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥

तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् ॥

सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः ।

भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी समीरितः ॥

(नारदीये ६३।१-३)

एवं पाद्वे स्कान्दे नारदीये च पुराणे यद् भागवतपुराणलक्षणं कृतमस्ति, तद् विशेषतया श्रीमद्भागवत एव संघटते । अतः श्रीमद्भागवतमेव भवितुमर्हति महापुराणम्, न तु देवीभागवतम् ।

(ग) अपि च पद्मपुराणस्य भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समुपस्थितानां नामग्राहं गणनाप्रसङ्गे लिखितमस्ति यद् भक्तेस्तनययोर्ज्ञानवैराग्ययोरुज्जीवनाय देवर्षिनारदद्वारा समायोजितश्रीमद्भागवतकथां श्रोतुं मूर्तिमन्तश्चत्वारो वेदाः, वेदान्तम्, मन्त्राः, तन्त्राः, मूर्तिमन्ति सप्तदश पुराणानि षड् दर्शनानि चोपतस्थुः—

वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राः समूर्तयः ।

सप्तदश पुराणानि षट् शास्त्राणि समाययुः ॥

(पाद्मे १६५।१८)

(घ) किञ्च, तत्रैवाग्रे लिखितमस्ति यत् सप्तदशपुराणानां महाभारतस्य च रचनानन्तरमपि यदा सत्यवतीपुत्रो भगवान् व्यासदेवः शान्तिं नाप्तवान्, तदा देवर्षेर्नारद-स्थोपदेशात् श्रीमद्भागवतं निर्माय आत्मारामममलात्मानं स्वतनयं शुक्रमध्याप्य शाश्वतीं शान्तिं समासादितवान्—

सप्तदश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

नाप्तवान् मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि ॥

चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं पराम् ।

शुक्रमध्यापयामास विरतं लोकवेदतः ॥

(पद्मपुराणस्थोत्तरखण्डे १९८।६५, ११५)

एभिर्वचनैर्निश्चीयते यद् यद्यष्टादशपुराणगणनायां देवीभागवतमभिमतं स्यात्, तर्हि पुराणानामष्टादशत्वादष्टादशसंख्याकथनं समुचितं भवेत्, परन्तु तदनुक्त्वा सप्तदश-कथनेनाष्टादशं श्रीमद्भागवतमेव महापुराणं सिध्यति ।

(ङ) अपि च पद्मपुराणानुसारं पुराणेष्वष्टादशसु षट् पुराणानि सात्त्विकानि, षड् राजसानि षट् च तामसानि प्रोक्तानि सन्ति । तत्र सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णुपुराणम्, नारदीय-पुराणम्, भागवतपुराणम्, गरुडपुराणम्, पद्मपुराणम्, वाराहपुराणं चेति षट् पुराणानि गणितानि—

वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ।

(पद्मपुराणे, उ० ख० २३६।२९)

भविष्यपुराणे च सात्त्विकपुराणेषु कर्तृनिर्देशपूर्वकं विष्णु—स्कन्द-पद्म-भागवत-ब्रह्म-गारुडपुराणानामस्ति निर्देशः—

पराशरेण रचितं पुराणं विष्णुदैवतम् ।

शिवेन रचितं स्कान्दं पाद्मं पद्ममुखोद्भवम् ॥

शुक्रप्रोक्तं भागवतं ब्राह्मं वै ब्रह्मणा कृतम् ।

गारुडं हरिणा प्रोक्तं षड् वै सात्त्विकसम्भवाः ॥

(भविष्यपुराणस्य प्रतिसर्गपर्वणि २८।१०, ११)

अत्र भागवतशब्देन किं पुराणं ग्राह्यम्, श्रीमद्भागवतं देवीभागवतं वेति जिज्ञा-सायाम् “सात्त्विकेषु पुराणेषु श्रीमद्भागवतं स्मृतम्” इति कूर्मपुराणवचनप्रामाण्याद् भागवतपदेन श्रीमद्भागवतस्यैवास्ति ग्रहणम्, अतस्तदेव महापुराणगौरवमावहति, न तु देवीभागवतम् ।

परन्तु मत्स्यपुराणानुसारं यत् पुराणं गायत्रीमवलम्ब्य सारस्वतकल्पवर्तिनां देवानां मानवानां च कथाभिः सन्दृढं वर्तते, यत्र च वृत्रासुरवधस्योल्लेखः, धर्मस्य विवेचनं विद्यते, तदेवाष्टादशसहस्रश्लोकात्मकं भागवतमुच्यते—

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
 वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्थिररामराः ।
 तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ॥
 अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् ।
 (मत्स्यपुराणे ५३।२०-२२)

एष मत्स्यपुराणप्रोक्तः सारस्वतकल्पस्य प्रसङ्गः श्रीमद्भागवते नास्ति, प्रत्युत तत्र—

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।
 यथा पुरस्ताद् व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु ॥
 (श्रीमद्भागवते २।१०।४७)

इति वचनानुसारं श्रीमद्भागवते पाद्मकल्पस्यैव प्रसङ्गो विस्तरेण वर्णितोऽस्ति, न तु तत्र सारस्वतकल्पीयानां नराणाममराणाञ्चोद्भववृत्तान्तमुपात्तमस्ति । अतः श्रीमद्भागवतं सारस्वतकल्पीयं भवितुं नार्हति । तस्मात् तत्र सारस्वतकल्पवर्तिनां नरामराणां कथाभिः सन्दृढत्वाद् देवीभागवतमेव महापुराणयोग्यतां विभर्ति ।

(ख) अपि च शिवपुराणस्योमासंहितायां स्पष्टमुल्लेखो विद्यते यद् यस्मिन् पुराणे भगवत्या दुर्गायाश्चाश्वरितं चर्चितमस्ति, तदेवास्ति भागवतं पुराणम्, नहि कालिकापुराणं भागवतं स्वीकर्तव्यम् ।

भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र वर्ण्यते ।
 तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥
 (शिवपुराणे उ० सं० ४४।१२६)

कालिकापुराणस्य हेमाद्रिप्रस्तावे “यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम्” इति वचनानुसारं कालिकोपपुराणस्य मूलं देवीभागवतमस्ति । एतच्च वचनं देवीभागवतस्य महापुराणत्व एव संघटते, यतो हि तत् एवैतन्निःसृतम् । यतो यन्निःसरति तदेव भवति तस्य मूलम्—

अष्टादशस्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।
 विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तथा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥
 (मत्स्यपुराणे ५३।६३)

इति वचनप्रामाण्यात् । अष्टादशस्यो महापुराणेभ्य एवाष्टादशोपपुराणानि निर्गतानि सन्ति । एतत्सिद्धान्तानुसारं कालिकोपपुराणं कस्माद् महापुराणाद् निःसृतमिति जिज्ञासायाः

पूर्तिमेव विधत्ते एष मात्स्यः श्लोकः । यथा शिवपुराणादिभ्यः शैवोपपुराणानि निर्गतानि, विष्णुपुराणादिभ्यो वैष्णवोपपुराणानि निःसृतानि, तथैव कालिकोपपुराणमपि देवीभागवता-देव निर्गतमस्ति । तथा च कालिकोपपुराणस्य देवीभागवतमूलकत्वाद् देवीभागवतमस्ति महापुराणम्, न तूपपुराणकोटावाटीकितुमर्हति तत् ।

(ग) किञ्च, रक्तासुरस्य वधप्रसङ्गे प्रोक्तात्—

या जघ्ने माहिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा ।

साद्य रक्तासुरं हत्वा स्वाराज्यं ते प्रदास्यति ॥

इत्यादित्यपुराणवचनाद् देवीभागवतमेव महापुराणं सिध्यति । यतो हि देवी-भागवतातिरिक्ते कस्मिन्नन्यस्मिन् पुराणे एवंविधं विशदं देवीकृतं महिपासुर-वृत्रासुर-रक्ता-सुराणां वधस्य वर्णनं नोपलभ्यते !

(घ) ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वव्याधिविवर्जितः ॥

जीवेद् वर्षशतं साग्रमन्ते वैवश्वतं पदम् ।

एतद् वचनमपि देवीभागवतस्यैव पक्षे उपपद्यते, न श्रीमद्भागवतपक्षे; यतो देवी-भागवतस्य प्रथमे पद्ये त्रिपदाया गायत्र्याः स्पष्टतया उल्लेखो विद्यते । एकादशे स्कन्धे च विस्तरतो गायत्रीविधानेन सह सहस्रनाम्नोऽपि कथनमस्ति । गायत्र्या देवतास्ति भगवान् सूर्यः । अतोऽत्र शतवर्षजीवनानन्तरं सूर्यलोकगमनस्य विद्यते सङ्केतः । यद्यत्र श्रीमद्भागवत-मभिप्रेतं स्यात्, तदा विष्णुलोकवैकुण्ठगमनस्यैव चर्चा कृता भवेत् ।

(ङ) चित्सुखाचार्यस्य भागवतकथासङ्ग्रहे लिखितमस्ति यद् यत् पुराणमष्टादश-सहस्रश्लोकैर्द्वादशभिश्च स्कन्धैः पूर्णमस्ति, यत्र हयग्रीवद्वारा ब्रह्मविद्यालाभकथा वर्णिता विद्यते, वृत्रासुरस्य च वधो वर्णितोऽस्ति, यत्र च गायत्र्या आरम्भो भवति, तदेव पुराणं भागवतपुराणमिति नाम्ना व्यपदेश्युं शक्यते—

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंमितः ।

हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ॥

गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः ।

एवमेषां प्रमाणानामाधारेण देवीभागवतमेव महापुराणं सिध्यति । यतो हि तत्र प्रारम्भे एव त्रिपदाया गायत्र्या निर्देशो दृष्टिगोचरतामायाति—

सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि ।

बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ॥

(देवीभागवते १।१।१)

अत्र पद्ये गायत्र्याः ‘धीमहि, प्रचोदयात्’ इति पदद्वयं साक्षादुपात्तमस्ति । अत्र बुद्धिपदेन गायत्रीस्थं धीपदं सङ्केतितं वर्तते, किन्तु श्रीमद्भागवते ‘सत्यं परं धीमहि’ इत्यत्र केवलं ‘धीमहि’ इत्यंशमात्रमुपात्तमस्ति । उभयत्र वृत्रासुरवधकथाया विद्यमानत्वेऽपि

श्रीमद्भागवते हयग्रीवस्य नाममात्रं निर्दिष्टमस्ति, तत्र हयग्रीवद्वारा ब्रह्मविद्यालाभकथा तु नोपलभ्यते, परं देवीभागवते हयग्रीवदैत्यद्वारा ब्रह्मविद्यारूपिण्या महामायाया तपस्या तथा हयग्रीवरूपधारिणो भगवतः शिवस्य माहात्म्यं विशेषरूपेण वर्णितमस्ति ।

(च) अपि च श्रीमद्भागवते मत्स्यपुराणप्रोक्तः सारस्वतकल्पप्रसङ्गोऽपि नास्ति, किन्तु तत्र पाद्मकल्पस्यैव कथा वर्णिता दृष्टिगोचरीभवति ।

सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च ।

इति स्कन्दपुराणनागरखण्डीयवचनानुसारं फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां तिथौ सारस्वत-कल्पस्याविर्भावो जातः । निम्नाङ्कितशिवपुराणवचनबलेन फाल्गुनशुक्लद्वादश्यामेव मधुकैटभस्य वधाय ब्रह्मणा संस्तुतायाः सकलविद्याधिष्ठात्र्या जगद्वात्र्या भगवत्या महामायाया अपि प्रादुर्भावोऽभवत्—

ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ।

ब्रह्मविद्या जगद्वात्री सर्वविद्याधिदेवता ॥

द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभून्मृप ।

महाकालीति विख्याता शक्तिस्त्रैलोक्यमोहिनी ॥

(शि० पु०, ४५।६९, ७०)

तस्मादेषां विविधानां प्रमाणानामाधारेण देवीभागवतमेव सारस्वतकल्पाश्रितं पुराणं प्रवक्तुं शक्यते । अतो देवीभागवतमेव महापुराणगणनायां गणयितुं शक्यते, न श्रीमद्भागवतम् ।

एवमेभिर्विभिन्नैः प्रमाणैर्विद्वत्समाजे मतद्वयं प्रचलति । तत्र नारदीयपुराण-शिव-पुराण-पद्मपुराण-स्कन्दपुराणानुसारं श्रीमद्भागवतं महापुराणं सिध्यति, तथा मत्स्यपुराणादि-मतेन देवीभागवतमेव महापुराणं भवितुमर्हति ।

समीक्षा

यद्यपि मत्स्यपुराणादौ निर्दिष्टभागवतलक्षणानुसारं देवीभागवतस्य महापुराणत्वे तिलो विशेषताः प्रतीयन्ते—(१) गायत्र्या समारम्भः, (२) वृत्रासुरवधप्रसङ्गः, (३) हयग्रीवब्रह्मविद्याविवरणम्, तथापि सूक्ष्मेक्षिकया विचारे क्रियमाणे आसां तिसृणा-मपि विशेषतानां पर्यवसानं श्रीमद्भागवतस्य महापुराणत्व एव भवति । तथाहि—

(१) जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सुरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृपा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

(श्रीमद्भागवते १।१।१)

श्लोकेऽस्मिन् गायत्र्या धीमहीति पदं स्वरूपत एवोपात्तमस्ति । गायत्र्यामुपात्तस्य सवितुरित्यस्यार्थबोधः श्लोके ‘जन्माद्यस्य यतः’ इत्यंशेन निष्पद्यते । वरेण्य-भर्गयोस्तात्पर्यं धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकमिति भागेन सिध्यति । गायत्र्यां देवस्येति पदस्य प्रतिनिधिः, स्वराडिति शब्दोऽस्ति, धियो यो नः प्रचोदयादित्यस्य निर्गलितमर्थम् ‘तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये’ इत्यंशः पूरयति । एवमनेन श्रीमद्भागवतीयमाङ्गलिकपद्येनैव स्वरूपतोऽर्थतश्च गायत्र्यर्थो हि सम्यगवभासते ।

(२) अपि च कस्यापि ग्रन्थस्य तात्पर्यनिर्णये उपक्रमोपसंहारौ भवतो नियामकौ । अनया दृष्टया विचारे प्रस्तुते सति श्रीमद्भागवते “सत्यं परं धीमहि” (१।१।१) इत्यनेनोपक्रमो जातः, अन्ते च “सत्यं परं धीमहि” (१२।१३।१९) इत्यनेनोपसंहारो दृश्यते । अतो मत्स्यपुराणे “यत्राधिकृत्य गायत्रीम्” इत्यस्य, वामनपुराणे च “गायत्र्या च समारम्भः” इत्यस्य च लक्ष्यं श्रीमद्भागवतमेवास्ति, न तु देवीभागवतम् ।

(३) पूर्वोक्तभागवतलक्षणे यो हि हयग्रीवब्रह्मविद्यानिर्देशो दृश्यते, स श्रीमद्भागवते पष्ठ-स्कन्धस्याष्टमेऽध्याये निर्दिष्टस्य नारायणकवचस्यास्ति नामान्तरम् । श्रीमद्भागवते कवच-स्यास्योपदेशो वृत्रासुरवधानसरे प्रदत्तो वर्तते । उभयत्र श्रीमद्भागवत-देवीभागवतयोर्वृत्रा-सुरवधकथा कथितास्ति, परमुभयत्र विद्यते किञ्चिद् वैषम्यम् । यत्र देवीभागवतानुसारं वृत्रः पराशक्तिशक्तिमता फेनेन निहितः, तत्र श्रीमद्भागवते नारायणकवचस्योपदेशं प्रदाय शक्ति-सम्पन्नेनेन्द्रेण वृत्रासुरवधो विहितः । उभयत्र वृत्रवधप्रसङ्गस्य विद्यमानत्वेऽपि देवीभाग-वतापेक्षया श्रीमद्भागवते प्रसङ्गोऽयं विस्तरेण निर्दिष्टो वर्तते ।

(४) सात्त्विकपुराणनिर्णयप्रसङ्गे मत्स्यपुराणस्य मन्तव्यमस्ति यद् येषु पुराणेषु भगवतो विष्णोर्महिमा प्रचुरतया चर्चितोऽस्ति, तानि सन्ति सात्त्विकानि पुराणानि; येषु ब्रह्मणो माहात्म्यमधिकं वर्ण्यते, तानि सन्ति राजसानि पुराणानि; यत्र अग्नेः शिवस्य च महिमा वर्ण्यते, तानि तामसानि पुराणानि; येषु च संरस्वत्याः पितृणां च वर्णनमाधिक्येन जात-मस्ति, तानि सन्ति सङ्कीर्णानि पुराणानि—

सात्त्विकेषु पुराणेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥

तद्वदग्रेषु माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३।६७-६८)

एतद्वचनानुसारं श्रीमद्भागवतमेव सात्त्विकेषु पुराणेषु गण्यते, यतस्तत्र विविधा-वतारप्रसङ्गे भगवतो विष्णोरेव यशो विशेषतया गीतमस्ति । देवीभागवते तु मुख्यतया भगवत्या जगद्धात्र्या एव महिम्नो विशिष्टं वर्णनं विद्यते । अतो न तत् सात्त्विकेषु पुराणेषु गणनीयतामर्हति ।

(५) अपि च गारुडे सात्त्विकानि पुराणानि त्रिधा विभक्तानि—उत्तमं सात्त्विकम्, मध्यमं सात्त्विकम्, अधमं सात्त्विकं च । तत्रोत्तमे सात्त्विके विष्णुपुराण-भागवतपुराण-गरुड-पुराणानां गणनास्ति । मध्यमे सात्त्विके वायुपुराणं स्वीक्रियते, अधमे सात्त्विके च मत्स्य-पुराण-कूर्मपुराणयोर्ग्रहणमस्ति—

सत्त्वाधमे मात्स्य-कूर्मे समाहु-

र्वार्युं चाहुः सात्त्विकं मध्यमं च ।

विष्णोः पुराणं भागवतं पुराणं

सत्त्वोत्तमे गारुडं चाहुरार्याः ॥

(२१५।३५)

एवञ्च भागवतस्य सात्त्विकोत्तमोक्त्या सात्त्विकभगवद्विष्णुशोगानमूर्धन्यतया च श्रीमद्भागवतमेव महापुराणं निर्णेतुं शक्यम् ।

(६) पद्मपुराणस्योत्तरखण्डे षट्सु (१९३-१९८) अध्यायेष्वथ च स्कन्दपुराणस्य वैष्णवखण्डे भागवतश्रोतृवक्तृलक्षणश्रवणविधिनिरूपणप्रसङ्गे चतुर्षु (१-४) अध्यायेषु यद्भागवतमाहात्म्यमुपवर्णितमस्ति, तत्र स्थले स्थले स्पष्टं श्रीमद्भागवतस्य नामग्राहं स्मरणं विद्यते । तद् दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

श्रीमद्भागवतं तत्र गरीयो भुवि सम्मतम् ।

श्रीमद्भागवती वार्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

(पद्मपुराणे १६३।१६)

कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत् प्रेमानन्दफलप्रदम् ।

श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥

(स्कन्दपुराणे ४।४८)

(७) नारदीयपुराणस्य पूर्वभागे षष्टिनवतितमे (९६) अध्याये भागवतस्य यो वर्ण्य-विषयो निर्दिष्टो वर्तते, स श्रीमद्भागवत एव घटते, न तु देवीभागवते ।

(८) मध्यकालीनैः स्मृतिनिबन्धकारैः स्वस्वनिबन्धेषु प्रामाण्याय श्रीमद्भागवतस्यैव श्लोकाः समुद्धृताः सन्ति, न देवीभागवतस्य ।

(९) अरव्यात्री अल्वेरुणिर्गजनीस्थेन महमूदेन साकं भारतभ्रमणव्याजेनात्रागत्य बहु-तिथं कालमुषित्वा अत्रत्यानां विपश्चितां साहाय्येन भारतवर्षविषये, विशेषतो ज्योतिषे दर्शनशास्त्रे च बहु परिश्रम्य महद् ज्ञानमुपाज्यं भारतभ्रमणविषयकं पुस्तकमेकं निर्ममे । तत्र तेन पुराणानांयत् सूचीद्वयं प्रस्तुतम्, तत्र श्रीमद्भागवतमेव पुराणेध्वन्यतमं पुराणमङ्गी-कृतमस्ति । अतस्तदानीं श्रीमद्भागवतस्यातिप्रसिद्ध्या तदेव महापुराणगणना कोटि समारोढुं शक्नोति, न देवीभागवतम् । यदि तदा देवीभागवतमपि पुराणगणनाकौटौ प्रविष्टमभविष्यत्, तदा तेन तस्यापि नाम सङ्केतितमभविष्यत् ।

(१०) वङ्गशासकस्य जयदेव-गोवर्द्धनाचार्यादिमहाकवीनामाश्रयदातुर्लक्ष्मणसंवत्संस्थापकस्य सेनवंशावतंसस्य राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य पित्रा बल्लालसेनेन पञ्च सागरग्रन्थाः प्रणीताः— (१) दानसागरः, (२) अद्भुतसागरः, (३) प्रतिष्ठासागरः, (४) आचारसागरः, (५) व्रतसागरः । तत्र दानसागरस्योपक्रमणिकायां तेन पुराणस्वरूपविवेचनप्रसङ्गे स्वकीयायाः प्रतिभायाः परिचयो दत्तोऽस्ति । ११६६ ईशवीये वर्षे निर्मिते दानसागरे प्रामाण्याय येषां ग्रन्थानां श्लोकाः समुद्धृताः, तत्र पुराणस्य धर्मशास्त्रस्य च प्राधान्यं वर्तते । बल्लालसेनेन येषां पुराणानां वचनान्युद्धृतानि सन्ति, तेषां तथातथ्यसम्बन्धे स्वीया अमूल्या आलोचनापि प्रस्तुतास्ति । कियतां पुराणानां प्रमाणानुद्धरणस्य कारणं निर्दिशता तेन दानसागरे उट्टङ्कितमस्ति यन्मया त्रयाणां भागवत-ब्रह्माण्ड-नारदीयपुराणानां श्लोका अस्मात् कारणाद् नोद्धृताः, यतस्तानि त्रीण्यपि पुराणानि दानविधिश्चूयानि सन्ति—

भागवतं च पुराणं ब्रह्माण्डं चैव नारदीयं च ।

दानविधिश्चूयमेतत् त्रयमिह न विबद्धमवधार्य ॥

(उपोद्घाते ५७)

वचनस्थास्थानुशीलनेन स्पष्टं सिध्यति यत् श्रीमद्भागवतमेवास्ति महापुराणम्, न देवीभागवतम् । यतो हि श्रीमद्भागवते कापि दानविधेरुल्लेखो नास्ति, प्रत्युत देवी-भागवते नवमस्कन्धस्य त्रिंशदध्याये दानस्य महती प्रशंसा, दानविषयस्य च साङ्गोपाङ्गं विवेचनं कृतं विद्यते । बल्लालसेनस्य दृष्टौ भागवतपदेन यदि देवीभागवतमभीष्टं स्यात्, तर्हि तेन दानविषयकस्यैकस्याध्यायस्य तत्र विद्यमानत्वेन भागवतं दानविधिश्चूयं कथङ्कारं कथयितुं शक्येत । तस्मात् तददृष्टौ दानविधिश्चूयत्वात् श्रीमद्भागवतमेव दानसागरेऽभिप्रेत-मस्ति, तदेव च महापुराणं मन्तव्यम् । अत एतावता प्रपञ्चेन निश्चप्रचं श्रीमद्भागवतस्यैव महापुराणता निर्णीता, न तु देवीभागवतस्य, तत्तूपपुराणेष्वेव गणयित्वा ततोऽभीष्टं साधनीयम् ।

(११) अपि च नीलकण्ठकृतगरुडपुराणतत्त्वरहस्यस्य द्वितीयेंऽंशे धर्मकाण्डे दुर्गामाहा-त्म्यसूचकं भागवतमुपपुराणेषु स्पष्टं नामतो निर्दिष्टमस्ति—

पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च ।

एवं रामाश्रमस्य दुर्जनमुखचपेटिकायां शिवपुराणस्य दुर्गाभागवतस्य (देवीभाग-वतस्य) भविष्योत्तरपुराणस्य च नाम उपपुराणेषु गृहीतं वर्तते ।

(१२) एवं यतिवर्य-श्रीभधुसूदनसरस्वतीस्वामिपादानां सर्वशास्त्रार्थसङ्ग्रहे, नागेशभट्टस्य दुर्जनमुखपद्मपादुकायाम्, पुरुषोत्तमस्य भागवतविषयशङ्कानिराशे च स्पष्टतया देवीभाग-वतमुपपुराणेषु गणितमस्ति, श्रीमद्भागवतं च महापुराणं स्वीकृतमस्ति । तथा चोपपुराण-गणनायां शिवपुराणस्य, आदिपुराणस्य, देवीभागवतस्य च स्पष्टं नाम निर्दिष्टमस्ति—

शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा ।

(१३) अत एव श्रीमद्भागवतस्य प्रसिद्धटीकाकारैः श्रीधरस्वामिपादैरारम्भ एव लिखितमस्ति यद् भागवतनाम्ना प्रसिद्धं पुराणान्तरमपि वर्तत इत्याशङ्क्यपि न कर्तव्या “भागवतनामान्यदित्यपि नाशङ्कनीयम्” (११।११) ।

स्वामिपादैः टीकाया उपक्रमे लिखितमस्ति यत् श्रीमद्भागवते द्वात्रिंशत्त्रिंशतमध्यायाः सन्ति । ५० काशीनाथेनापि स्वदुर्जनमुखमहाचपेटिकायां पुराणार्थवाद एतदभिप्रायक एकः श्लोक उद्धृतोऽस्ति यत्र कृष्णद्वैपायनद्वारा प्रदर्शिता द्वादशस्कन्धा द्वात्रिंशत्त्रिंशतं चाध्यायाः स्वीकृताः सन्ति —

स्कन्धा द्वादश एवात्र कृष्णेन विहिताः शुभाः ।

द्वात्रिंशत्त्रिंशतं पूर्णमध्यायाः परिकीर्तिताः ॥

पद्मपुराणस्योत्तरखण्डेऽपि —

श्रीमद्भागवताभिधः सुरतरुस्ताराङ्कुरः सज्जनिः

स्कन्धैर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः ।

द्वात्रिंशत्त्रिंशतं च यस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं

पर्णान्यष्टदशोऽतिमुलभे वरिवर्ति सर्वोपरि ॥

(१९८।५१)

अत्र द्वात्रिंशत्त्रिंशतमित्यस्य द्वात्रिंशदधिकशतत्रयम् (३३२) इत्यर्थो नाभिप्रेतः, प्रत्युत द्वाभ्यामधिका त्रिंशद् द्वात्रिंशत्, शतं च शतं च शतं च शतानि, द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि च, तेषां समाहारो द्वात्रिंशत्त्रिंशतम् । तत्र द्वात्रिंशदित्यत्र “शाकपार्थिवादीनां सिद्धये मध्यमपदलोपस्योपसंख्यानम्” इति वार्त्तिकबलाद् मध्यमपदलोपी तत्पुरुषसमासः । ततः शतमित्यस्यैकशेषात् शतानीति । तदनन्तरं द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति विग्रहे समाहारद्वन्द्वे “बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवत्” इत्यनुशासनादेकत्वं क्लीबत्वञ्च । एवं द्वात्रिंशत्त्रिंशतमित्यस्य पञ्चत्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याकाः (३३५) अध्याया इति वास्तविकोऽर्थो निष्पद्यते । तथा च श्रीमद्भागवते पञ्चत्रिंशदुत्तरत्रिंशतमध्यायाः (३३५) बोध्याः । देवीभागवते चाष्टादशोत्तरशतत्रयमेवाध्यायाः (३१८) उल्लिखिताः सन्ति ।

स्कन्धा द्वादश चैवात्र कृष्णेन विहिताः शुभाः ।

त्रिंशतं पूर्णमध्याया अष्टादशयुताः स्मृताः ॥

(१।२।१२)

(१४) श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धस्य चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः तदीयरचनानिमित्तमभिलक्ष्य लिखितमस्ति यत् चतुर्वेद-सप्तदशपुराण-महाभारतप्रणयनानन्तरमपि यदा महर्षेर्व्यासस्य मनसि शान्तिर्नाभिर्भूता, तदा तेन देवर्षेर्नारदस्योपदेशाद् मुख्यतया वासुदेवमहिमप्रकाशकं भक्तिरसप्रधानं पुराणमूर्धन्यमष्टादशं श्रीमद्भागवतं महापुराणं निर्माय शाश्वती शान्तिरधिगता ।

अतः सप्तदशपुराणानां निर्माणानन्तरमष्टादशमस्य श्रीमद्भागवतस्य निर्माणादिदमेवास्ति महापुराणम्, न तु देवीभागवतमित्यत्राधिकं रहस्यं तथ्यातथ्यानुशीलनशीलैर्मनोऽज्ञमानसमरालैर्ननीषिभिरेव समूहनीयम् ।

हिन्दीभाषाया उत्पत्तिविकासौ

श्रीकमलापतिमिश्रः

निदेशकः—संस्कृतविभागः, आकाशवाणी, लखनऊ

हिन्द्या उत्पत्तिविकासविषये प्रचुरं लिखितम्, परन्तु तत्र स्वतन्त्रचिन्तनस्य चिह्नानि प्रायो नो दृष्टिगोचरं यान्ति । यूरोपीयैर्विशेषत आङ्गलैर्विद्वद्भिर्लिखितान् विचारान् भारतीयवेपेण वेपयित्वा अस्मद्देशिका विद्वांसो जगतः पुर उपस्थापयामासुः । तदनुयायिभिः कतिपयैर्विद्वद्भिरेते विचारकलापा न केवलं भ्रान्ता उक्ताः, अपित्वेतत्सिद्धं मतं प्रमाणितं चेति वक्तुं समारब्धम् । सम्प्रत्येतस्मिन् विषये स्वतन्त्ररूपेण किञ्चिल्लिख्यते । प्राज्ञाः पाठकाः पूर्वाग्रहं विहायैतच्चिन्तयितुमनुबन्ध्यन्ते ।

चन्दवरदायिकृतः पृथ्वीराजरासो हिन्दीभाषाया आदिमो ग्रन्थो मन्यते । अत एव मया स एवावलम्ब्यते । रासो ग्रन्थश्चन्द्रकृतोऽस्ति, अथवा तत्पुत्रजलहकृत इत्यत्र त्रिंशच्चत्वारिंशद् वा वर्षाणि पूर्वं किञ्चिल्लिखितमासीत् । परन्तु कोऽपि निर्णयो न जातः । काव्यमिदं येन केनाऽपि वा विहितं स्यात्, हिन्द्या आरम्भोऽस्मादेव स्वीक्रियते, नात्र संशयः । अनेन मदीयकार्ये साहाय्यं प्राप्यते न वेति द्रष्टव्यमस्ति । यदत्रास्ति तत्तस्यारम्भश्लोकेन स्पष्टीभवति—

उक्तिर्धर्मविशालस्य राजनीतिर्नवरसम् ।

पङ्भाषा पुराणं च कुरानं कथितं मया ॥

अस्यार्थः—अस्मिन् काव्ये मया विशालो धर्मः, राजनीतिः, नवरसाः, पङ्भाषाः, पुराणं कुरानं च प्रोक्तानि । भाषाविषय एवास्माभिर्विचार्यमाणोऽस्ति, अतोऽन्यत्सर्वमुपेक्ष्य का नाम पङ्भाषा इति द्रष्टव्यम् । पङ्भाषाचन्द्रिकायां लक्ष्मीधरेणालेखि—

पङ्विधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी ।

पैशाची चूलिका पैशाच्यपञ्चश इति क्रमात् ॥२६॥

अस्यार्थः—प्राकृतभाषा प्राकृती, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिका पैशाची, अपञ्चशश्चेति क्रमेण पङ्विधा वर्तते । पुनरुच्यते यत्प्राकृतं महाराष्ट्री भाषाऽस्ति । परन्तु रुद्रटेन काव्यालंकार उक्तम्—

प्राकृतम्, संस्कृतम्, मागधी, पिशाचभाषा च, सूरसेनी च पष्ठोऽत्र भूरिमेदो देशविशेषादपञ्चशः ।

प्राकृतम्, संस्कृतम्, मागधी, पैशाची, शौरसेनीति पञ्च, पष्ठी अपञ्चशभाषा देशभेदाद् बहुधा भिन्नाऽस्ति ।

लक्ष्मीधरविरचिता पड्भाषाचन्द्रिका संस्कृतसूत्रनिबद्धापि प्राकृतपड्भाषाचन्द्रिकाऽस्ति । एता एव पड्भाषा रासोग्रन्थामिताः सन्तीति वयं मन्यामहे । एतदप्यवश्यं मन्तव्यं यद् लक्ष्मीधरसमये चूलिकापैशाच्यपि प्रचुरप्रचारमासाद्य पड्भाषासु पदमलभत । रुद्रटस्तु संस्कृतस्य काव्यालङ्कारमल्लिखत्तेन संस्कृतस्यापि पड्भाषासु गणना तत्कृते आवश्यिकाऽभूत् । श्याम-थाईलैण्डभाषासु चूलिका-पैशाची-प्रभावोऽस्य देशस्य पञ्चनदीय-भाषायां च विशेषेण दृश्यते ।

अत्रायं निष्कर्षो यदस्माकं हिन्दीभाषाया मूलं पड्भाषायां निहितम् । पड्भाषाम्यो विनिर्गता हिन्दी समस्ते भारते प्रसारमलभत ।

परन्तु नैतद्विस्मर्तव्यं यदियं हिन्दीभाषानेकवैदेशिकभाषाभिः प्रभाविताऽस्ति । एताश्च वैदेशिकभाषा न केवलं अरबी-फारसी-तुर्कीप्रभृतयः, इतोऽप्यन्याः पोर्चुगीजाङ्गलप्रमुखा यूरोपीया भाषा अपि सन्ति । एकस्मिन् समये फारसस्येरानस्य च साम्राज्यं मध्यैशियायामेव ना पितु यूरोपस्य ईजियनसागरान्तं यावद् विस्तृतमासीत् । गजनीस्थो महमूदः तुरुष्क आसीत्, तथापि तत्प्रशस्तौ लिखितः 'शाहनामा, पारसीक (फारस) भाषायामासीत्, न तु तुरुष्कभाषायाम् । एतेनानुमीयते यत् फारसीभाषा न केवलं फारसस्य, एशियायूरोपयोर्विशाल-भागस्य भाषा भूत्वा सिन्धुदेशं यावत् प्रचलिताऽसीत् । चन्दवरदायी लवपुर (लाहौर)-वास्तव्य आसीत् । वर्षद्वयं पाञ्चाल (पंजाब) शासनानन्तरं यवना दिल्लीः शासका बभूवुः । अत एव रासोकाव्ये अरबी-फारसी-तुरुष्कभाषाशब्दाः प्राचुर्येण प्राप्यन्ते । अरवैर्यद्यपि ईरानदेशोऽष्टशततमेशवीयाब्दसन्निधावाक्रान्तः, तथापि तस्य भाषाधर्मावक्षता-वास्ताम् । ईरानवास्तव्यान् आर्यान् अनार्यान् विधाय जगति सामीधर्मं ग्राहिताः । फारसीभाषाद्वारेण तुरुष्कारबभाषाशब्दाः मदीयभाषायामिस्थं प्रविष्टा येन तेषां परिचयोऽपि दुष्करोऽभूत् । नासारन्ध्रयोः सन्धि छित्त्वा तस्मिन् धार्यमाणा बाली 'बुलाक' नाम्ना प्रसिद्धा वर्तते । स च बुलाकशब्दः तुरुष्कभाषाशब्दो विद्यते । सा प्रायेण बालिकाभिः स्त्रीभिश्च धार्यते । बुलाकं धारयतां बालकानां नामानि 'बुलाकी' इति, तद्धारयन्तीनां बालिकानां नामानि बुलकन इति क्रियन्ते । अरवैः स्वोत्कर्षारम्भकाल ईरानमाक्रम्याग्निपूजकाः पारसीकाः प्रसह्य यवनाः कृताः । तेषां लिपिमप्यरवीं विधाय भाषारूपं परिवर्तितम् । अस्मद्देशेऽङ्गुलीनां कनिष्ठा, अनामिका, मध्यमा, तर्जनी, अंगुष्ठश्चेति पृथक् पृथक् पञ्च नामानि सन्ति । तानि फारस्यामपि सम्भाव्यन्ते । किन्तु सम्प्रति पञ्चानामेव कृते फारस्यां 'अंगुष्ठ' इति मात्रं नामावशिष्टम् ।

अरबीविज्ञानभाषाऽस्ति । तेन यत्र यवनानां राज्यं तत्र अरबी प्रविष्टा । अस्माकं देशे यवनशासकानां भाषा अरबी नासीत्, किन्तु फारसी आसीत् । सा च अरबीभाषया-क्रान्ता बभूव । अतो राज्यस्य सर्वेषु विभागेषु फारसीसहकारेणारबीभाषाप्रचारः प्रसारश्चा-भूत् । किमाश्चर्यं यदस्माकीनासु हिन्दीप्रभृतिभारतीयभाषास्वरवी सुदृढं कृतास्पदाऽभूत् । एवं पड्भाषया सहारबी-फारसी-तुरुष्कभाषा अपि हिन्दीभाषां प्रविष्टा अभूवन् ।

योरोपीयभाषाणां मध्ये प्रथमं पोर्चुगीजभाषा भारते पदं न्यधात् । पुर्तगालराज्यं प्राङ्मुम्बापुर्यामासीत्, पश्चाद् इङ्गलैण्डनृपस्याष्टमस्य हेनरीनाम्नो विवाहोत्सवे पुर्तगालेन मुम्बापुरद्वीपं इङ्गलैण्डाय यौतुकं प्रददौ । गोमान्तके (गोवा), दमने, दीवे चाधुनावधि पुर्तगालशासनमासीत् । सम्प्रति दैशिकभाषासु तथा प्रविष्टाः पोर्चुगीजशब्दा यथा ते विश्वविद्यालयस्थैर्हिन्दीप्राध्यापकैरपि न परिचीयन्ते । यथाहि—बोतल-बाल्टी-पीपा-पावरोटी-तौलिया-फालतू-अचार-पगारप्रमुखाः शतं शब्दा हिन्दीं प्रविष्टाः । पुर्तगालशासनाभावेऽप्यस्माकं भाषासु तस्य सुस्थिराणि चिह्नानि चञ्चन्ति । आङ्गलास्तु वर्षशतद्वयं यावदस्मदीयं देशं प्रशासन्ति स्म । अतस्तेषां भाषायाः प्रभावोऽस्माकं भाषासु प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा दृश्येत चेत् किमाश्चर्यम् । एवं हिन्दीभाषा मिश्रभाषा वर्तते ।

आर्यभाषाणां जननी वेदभाषा

प्राकृतस्य प्रायः सर्वेषु व्याकरणेषु लिखितम्—‘प्राकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवं तत् आगतं वा प्राकृतम्’ इति, अस्याशयः संस्कृतात् प्राकृतमुत्पन्नम् । ‘प्राकृतम्’ असंस्कृतभाषाऽस्ति, संस्कृतं परिमार्जिता भाषाऽस्ति । संस्कृतायाः परिमार्जिताया वा भाषाया असंस्कृतभाषोत्पत्तिः कथं सम्भवा ? अशुद्धलौहात् शुद्धलौहस्य (इस्पातसंज्ञकस्य) निर्माणं सर्वे पश्यन्ति, परन्तु इस्पातसंज्ञकलौहादशुद्धलौहस्योत्पत्तिः कदापि केनापि न दृष्टा न च श्रुता । ‘चक्षुर्वै सत्यम्’ नेत्राभ्यां पश्यन्ति तदेव सत्यत्वेन स्वीकुर्वन्ति । यद् उक्तं च—

अन्तर अंगुलि चारि को झूठ साँच मे होय ।

सय मानै देखी भली सुनी न मानै कोय ॥

पुनः प्राकृतं कुतः समुद्भूतमिति प्रश्नस्योत्तरमस्ति—‘यतः संस्कृतं समुद्भूतम्’ इति । अस्येदं तात्पर्यं यत् संस्कृतं प्राकृतस्य जननी नास्ति । संस्कृतं तस्य भगिनी भवितुमर्हति । अन्यच्च प्राकृतं संस्कृतात् शतवर्षाणि प्राक्कालाद् विद्यमानमस्ति, निरुक्तकारो यास्काचार्योऽष्टाध्यायीप्रणेता पाणिनेर्वर्षशतानि पूर्वमभूत् । स गौतमबुद्धस्य समकालिकः स्वीक्रियते । महाभारतस्य शान्तिपर्वण एकस्मिन्नध्याये तस्य नामोल्लिखितमस्ति । निरुक्तावलोकनाज्ज्ञायते यदेकस्य शब्दस्यार्थसूचका अनेके शब्दा यास्ककाले प्रचलिता आसन् । जर्मनविद्वान् डॉ० गोल्डस्टुकरो यास्कं पष्ठशतेशवीयाब्दात् पूर्वतरं मनुते ।

‘चुल्लुवग्ग’नाम्नि बौद्धग्रन्थ एका कथाऽस्ति यद् द्वौ ब्राह्मणभ्रातरौ बौद्धावभूताम् । तावेकदा तथागतं बुद्धमवोचताम्—यन्नाना नामगोत्रा मानवाः प्रव्रजिताः सन्तः स्वस्वभाषासु बुद्धवचनानि पठित्वा तानि दूषयन्ति । भगवानाज्ञापयतु चेदावां तानि छन्दोवद्धानि वेदभाषानिवद्धानि वा कुर्याव । बुद्धस्तथा कर्तुं तौ निषिध्य सर्वेभ्यो मानवेभ्यः स्वस्वभाषायां बुद्धवचनं पठितुमाज्ञापयत् । एतेनेदमवगम्यते यत्तदानीं छन्दो वेदभाषा चेत्येतद् द्वयं मुख्यभाषारूपेणासीत् । अन्याश्च प्रचलिता अनेका भाषाः प्राकृतमासन् । संस्कृतस्य स्थितित्तरदानीं भविष्यगर्भगताऽसीत् । एवं स्थिते संस्कृतात् प्राकृतं कथं समुद्भवितुमर्हति ।

लौकिकसंस्कृतस्यादिकाव्यं वाल्मीकीयरामायणं वर्तते । एतत् सुन्दरकाण्डस्य सप्त-
दशाध्याये प्रथमतः भाषार्थे संस्कृतशब्दप्रयोगो विहितः । हनूमानशोकवाटिकायां सीतायाः
पुरः स्थितो भूत्वा 'कया भाषया सीताया सह संवदेयम्' इति चिन्तापरो जातः । अनेक-
भाषाणां प्रचलनाभावे हनूमतस्तच्चिन्ता कथं जायेत । स ब्रवीति—

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ इति

एतेन तस्मिन् कालेऽनेकभाषाप्रचलनं प्रसिध्यति, यास्वन्यतमा संस्कृतभाषाऽ-
प्यासीत् । सा च द्विजातीनां भाषाऽऽसीत् । रावणोऽस्यामेव भाषायां सीतया संलापं
करोति स्म । इत्थं भारते देशे संस्कृतादन्या अनेका भाषा द्विजातिभ्योऽन्यैर्व्यवहियमाणा
आसन् । अतः संस्कृतं प्राकृतस्य प्रकृतिर्न भवितुमर्हति । न केवलं जैनो नमिसाधु-
वैदिककविः, राजशेखरोऽपि स्वकीयकृतौ बालरामायणे संस्कृतात् प्राकृतस्य प्रादुर्भावं
नाङ्गीकृतवान् । प्राकृतात् संस्कृतस्य निर्गमस्तु सम्भाव्यते, किन्तु संस्कृतात् प्राकृतप्रादु-
र्भावो न सम्भाव्यते ।

वेदात् पूर्वतरा भाषा

वेद आर्यजातेः प्राचीनतमो ग्रन्थोऽस्ति । परन्तु यस्यां सुसंस्कृतभाषायां वेदानां
रचना जाता, सा वेदभाषाया पूर्वं वर्षशतानि समुत्पन्ना भवेत् । अतो वेदभाषातः प्राक्
कस्याश्चिद् भाषाया अस्तित्वं सुसिद्धमेव । अभिनवभाषायां तादृशा विचारकलापा नैव
प्रकटयितुं शक्यन्ते, ये वेदेषु विशेषेण ऋग्वेदे समुपलभ्यन्ते ।

वेदा अपौरुषेयाः सन्ति । ते न केनापि विरचिता इति सामान्यजनानां धारणा
विद्यते । यद्यपौरुषेयशब्दस्यायमर्थो यत्ते केनचिन्मनुष्येण न कृताः, जाते राष्ट्रस्य वा,
ज्ञानविज्ञानानुभवानां परिणामभूताः सन्ति चेत्, तत्र न कस्यचिद् विमतिः । यदि कश्चिद्
ब्रूयाद् यत् परमेश्वरेण ब्रह्मणा वा लिखिता वेदा अस्माभिरुपलब्धा इति, न; मेऽमितम् ।
एतद्विपरीतं वेद एव मन्त्ररचनाचर्चा विद्यते ।

अत्रेदं प्रष्टव्यम्—तदानीं ब्रह्मर्षीणां भाषा कासीत् ? अस्मिन् विषये जैनाचार्यः
सिद्धहेमचन्द्रः प्राह—'सा भाषा आर्यभाषाऽऽसीत्' इति, 'ऋषीणामिदमार्पम्' । अस्या
ऋषिभाषितेति नामान्तरेण स्पष्टं प्रतीयते यदार्पप्राकृतमेव ऋषीणां भाषाऽऽसीत् । वररुचि-
समये तस्या एव महाराष्ट्रीति नामान्तरं जातम् ।

ईशवीयपष्ठशतकस्थो दण्डिनामाचार्यो महाराष्ट्रीं प्रकृतं प्राह । एनामसौ
महाराष्ट्रस्य भाषामप्याह । अनेन महाराष्ट्रनाम्ना बहवो जना भ्रान्ता भवन्ति । लक्ष्मी-
धरस्य पडभाषाचन्द्रिकायाः सम्पादका रावबहादुरविरुदालङ्कृतः कमलाशङ्कर-प्राणङ्कक-
त्रिवेदी वर्तमानं महाराष्ट्रमेव महाराष्ट्रमन्यत । दण्डिनः समये महाराष्ट्री सर्वोत्तमं प्राकृत-
मासीत्, परन्तु तदानीं साम्प्रतिकं महाराष्ट्रं कासीत् ? नामसाम्याद् धीरा अपि भ्रमन्ति ।

वररुचिः स्वीये प्राकृतप्रकाशे प्रकारान्तरेण महाराष्ट्रीमेव मुख्यं प्राकृतमवोचत् । तन्मुख्यं प्राकृतं दक्षिणस्थमहाराष्ट्रस्य न, उत्तरस्थमहाराष्ट्रस्य भाषाऽऽसीत् । जॉनवीम्समहोदयः सतार्यभाषाणां तुलनात्मकव्याकरण एनं महाराष्ट्रदेशं युक्तमेव दूरप्रसिद्धं दोआबं राजपुत्र- (राजपूताना) देशं च निरदिशत् । मम मतेन मनुनाऽभिहितो ब्रह्मर्षिदेश एव प्राक्-कालिको महाराष्ट्रदेशो भवेत् । मनुः कुरुक्षेत्रम्, मत्स्यम्, पाञ्चालं शूरसेनं च ब्रह्मर्षिदेशं प्रोक्तवान् । वर्तमाने हिन्दीयुगे यथा व्रजभाषा काव्यभाषाऽभवत्, तथैव पूर्वस्मिन् काले महाराष्ट्रीप्राकृतं कविताभाषास्थानमधिगता भवेत् । यस्यां भाषायां दण्डिना सेतुबन्धादि-काव्यानि विरचितानि, सा महाराष्ट्री कदाचित् सर्वेषां साधारणभाषाऽसीत् । महाराष्ट्री ह्यन्येषां प्राकृतानां प्रकृतिरिति वादस्यायमेव हेतुर्विज्ञायते ।

प्राकृतस्य प्राचीनतमं व्याकरणं चण्डकविकृतं विद्यते । नवनवति (६६) सूत्रा-त्मकमिदमतीव लघुतरं वर्तते । एतेनावगम्यते यदा प्राकृतं बहुभेदं नासीत् तदैतद्-विरचितम् ।

हार्नलिमहोदयमतेन प्राकृतं वर्षसहस्रत्रयं प्राक् समुद्भूतम् । अतस्तत्र पैशाची-मागधीविषये सूत्रद्वयमेव लभ्यते । तत्रायं हेतुर्यत्तस्मिन् काले प्रचलितेषु प्राकृतरूपेषु वर्णो-च्चारणादन्ये बहवो भेदा नोत्पन्ना बभूवुः । “पङ्भाषाचन्द्रिकायाम्” पङ्भाषामध्ये चूलिका-पैशाचीं विलोक्येदमवगम्यते यत् सा अर्धमागधीतः प्राक् समुत्पन्ना । यतो हि पट्सु भाषास्वर्धमागधी नाम न विद्यते, किन्तु चूलिकापैशाची नामास्ति । यद्यपि वर्तमानहिन्दी-भाषायामर्धमागधीप्रभावः सर्वाधिकोऽस्ति ।

पूर्वपाञ्चालतः पश्चिमवङ्गसीमापर्यन्तमुत्तरस्यां दृश्यमानास्मदीया वर्तमानहिन्दी शौरसेनीं मागधीं चाश्रित्य निर्मिता । ते उभे माहाराष्ट्रीभेदावेव स्तः । मध्यदेशस्य भाषात्वेन्नेतस्या अयं प्रभावो वरीवर्ति । मनुस्मृतौ प्रोक्तो मध्यदेशो मनुना—

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत् प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

पङ्विंशाधिकाष्टादशशततम ईशवीयाब्दे कलिकातातः प्रकाशिते ‘उदन्तमार्तण्ड-’ नाम्नि साप्ताहिके हिन्दीपत्रे हिन्दी मध्यदेशीया भाषा कथिता । विनशनं कुत्रास्तीति प्रश्नस्योत्तरमेतद् महाभारते बलरामस्य तीर्थयात्राप्रसङ्गे प्रोक्तमिदं यद् हलायुधो बलरामः तत्पश्चाद् विनशनं प्रागाद् यत्र शूद्राणामाढ्यानां प्रति द्वेषात् सरस्वती नष्टाऽभूत् । तस्माद् ऋषिभिस्तत्स्थानं विनशनमित्युच्यते । निपादपुरपार्श्ववर्तिप्रदेशो विनशननाम्ना ख्यातः । सरस्वत्याः पूर्वभागः पृथ्वदके कुरुक्षेत्रे स्थाणुतीर्थेऽद्यापि दृश्यते । तत्पश्चाद्वर्ती लुतांश एव विनशनम् । तस्या नद्या अवशिष्टांशोऽद्यावधि उदयपुरतः पश्चिमदक्षिणदिशि मातृगया-पार्श्वतः प्रवहन् कच्छद्वारका समुद्रेण सङ्गच्छते ।

प्रयागात् पूर्वतोऽर्धमागधीक्षेत्रमारभ्यते । शौरसेनी-मागधीसंयोगेनार्धमागधी-प्राकृतं सम्पद्यते । अस्मिन् प्राकृते मागधीशौरसेन्योरुभयोर्गुणा दोषाश्च विद्यन्ते । इयं

शौरसेनी मागधी च परस्परं योजयति । महाराष्ट्री प्राकृतं बहुमहतो भूभागस्य भाषा भूत्वापि पश्चाद् मागधीसम्पर्केण सार्धमागधीस्वरूपाभवत् । महाराष्ट्री-शौरसेनी च मागधी-संप्रुक्ते भूत्वा बहूनि परिवर्तनान्यन्वभूताम्, परन्त्वर्धमागध्येव वर्तमानहिन्दीभाषाया आधारभूमिः । महाराष्ट्री-शौरसेनी-मागधीति भाषात्रययोगेन निर्मितार्धमागधी एवा-खिलभारतीया भाषा आसीत् । इयं यत्र गता, तत्रैव भाषाभिः सन्धि विधाय स्वामित्वमवाप ।

विन्ध्यगिरिमुत्तीर्य यदा हिन्दी वर्तमानबुन्देलखण्ड-बाघेलखण्डौ प्रविष्टा, तदा सा पश्चिमहिन्द्या महाराष्ट्रयाः शौरसेन्या वा प्राधान्यं कृतवती । परन्तु नेमाडं प्राप्य पूर्वोपहिन्दीवेषमाश्रयत् । रुहेलखण्डोत्तराखण्डयोः पश्चिमी हिन्द्येव प्रावर्तत । सत्यावश्य-कत्वे सा स्वस्वरूपपरिवृत्तौ सङ्कोचं नानुभूतवती ।

यवनानां भाषा हिन्दी प्राकृतं वा नासीत्, किन्तु यवनदेशीयानामनेकभाषाणां विशेषेणारवीतुरुष्कभाषाणां च शब्दैः प्रचुरा फारसीभाषाऽऽसीत् । ते देशमिममाक्रामन्तः प्रविश्य, पश्चात् प्रशासका बभूवुः । तैरत्रत्या भाषा अभ्यस्ताः । ते स्वशब्दानां प्रयोगाणां चास्माकं भाषाभ्य आदानप्रदाने चक्रुः । कतिपये जना एव देशेनानेनानुप्राणिता अस्य देशस्य रागरक्ता बभूवुः । शेषाश्चात्मानं वैदेशिकं विजेतारं चामन्यन्त । तथाप्यत्रत्यानां ध्वनिविशेषाणामुच्चारणाय ते स्वकीयफारसीलिप्यां नूतनाक्षराणि निरमासिपुः । ईरानदेशे तत्रत्यानाम् 'पे, चे, जे, गाफ' वर्णानां कृते आक्रामका अरवाः स्वलिप्यां चत्वार्यक्षराणि बद्ध-यित्वा द्वात्रिंशदक्षराणि चक्रुः । तथा च हिन्दी लिपिस्थानाम् 'ट, उ, इ' वर्णानामुच्चारणार्थं व्यवस्थामकार्पुः । एवं सङ्कलनेन यवनानीलिप्यां पञ्चत्रिंशदक्षराणि जातानि । हिन्दी-लिप्याम् 'क, ख, ग, फ, ज' वर्णानामधस्ताद् विन्दुं निधाय 'काफ, खे, गैन जे फे' वर्णानामुच्चारणं चक्रुः । कतिपये जनाः 'ऐन' वर्णोच्चारणार्थम् अवर्णं निरमासिपुस्तद् व्यर्थमेव । अत्रत्या जना ऐनवर्णोच्चारणं जानन्त्येव न । अन्यच्च 'ऐन' वर्णाभिव्यक्तये इकारोकारयो-रधोविन्दुन्यासोऽनिवार्यः । यतः 'इल्म, उल्म' शब्दौ ऐनवर्णेनैव प्रारभ्येते ।

कतिपये संस्कृतसुधियः सामान्यजनाश्च संस्कृतं न केवलं प्राकृतस्य, किन्तु विश्वस्य सर्वासां भाषाणां जननीं विदुः । अज्ञानविजृम्भितमेतत्तेषाम् । संसारे देशभेदेन कालभेदेन चानेका भाषाः प्रादुरासन्, परं तासु कतिचिदेव परस्परं सम्बद्धाः सन्ति ।

इदानीमहेतद्वक्तुकामो यद् विश्वस्यानेकभाषास्वार्थजातीया भाषाः सामीजातीय-भाषाश्च परमां प्रसिद्धिं प्राप्ताः । आर्यजातीयभाषासु संस्कृत-पालि-प्राकृत-लैटिन-फारसी-जैन्दप्रभृतयो विद्यन्ते । सामीभाषासु च बैबिलोनियन-खाल्डी-पणि-हिब्रू-अरबीत्यादयस्सन्ति । आर्यभाषाणामिव सामीभाषाणामपि काचिद् मूलभाषा भवितुमर्हति, परन्तु नैतद्विस्मर्तव्यम्, यत् कस्याश्चिदार्थभाषाया न काचित् सामीभाषा समुत्पन्ना; न च सामीभाषायाः काचिदार्थभाषा सञ्जाता । आर्यभाषासु यथा परस्परं भगिनीत्वम्, तथैव सामी-भाषास्वपि ।

आर्यभाषासु वर्तमानध्वनीनामुच्चारणं कर्तुं सामीभाषाभाषिणो न क्षमन्ते । सामी-
भाषाध्वनीनां तदुच्चारणमार्यभाषाभाषिणां कृतेऽसम्भवमिव जायते । अस्माभिर्विनिर्मिता-
नामपि कतिचिद् वर्णोच्चारणानामस्माकं प्रकृतिभिः सह सामञ्जस्यं नोत्पद्यते । अत एवोच्चारण-
समस्यायाः सर्वथा समाधानं न जातम् । अस्माकं ध्वनीनामुच्चारणाय सामीभाषायां
कृताया व्यवस्थाया अपि इयमेव स्थितिः । एतेन भाषाणां परस्परसम्बन्धज्ञाने साहाय्यं
लभ्यते ।

वेदभाषाया जेन्दभाषया सह सर्वतोऽधिकं नैकत्रयम्, तथैव संस्कृतस्य फारसीभाषया
नैकत्रयम् । जेन्दभाषा पारसीकानां धर्मभाषाऽस्ति । तस्यामेव 'अवेस्ता' ग्रन्थो निबद्धः ।
तदनन्तरं योरोपीयलैटिनाङ्गलादिभिः सम्बन्धोऽस्ति ।

सामीभाषास्वरवीब्रान्यौ चातीव सन्निहिते । अयं निष्कर्षोऽस्योक्तैर्यदुभयो-
र्जात्योरमीषु भाषासु मौलिकभेदो विद्यते । अत एकस्या भाषातोऽन्यभाषाया उत्पत्तिः सर्वथाऽ-
संभवाऽस्ति । एकस्याः शब्दानामन्यस्यां प्रवेशश्चेन्नात्राश्चर्यम् । अयमादानप्रदानभावोऽ-
स्वाभाविको नास्ति । संस्कृतादिभाषाणां परस्परसन्निध्यं प्रदर्शनाय कतिचिदुदाहरणा-
न्युपस्थाप्यन्ते—

सं०	फा०	लै०	अं०	हि०
पितृ-पितर	पिदर	पेटर	फादर	पिता-बाप
मातृ-मातर	मादर	मेटर	मदर	माँ-अम्मा
भ्रातृ-भ्रातर	विरादर	फ्रेटर	ब्रदर	भाई

अधो गदितैश्शब्दैः संस्कृतफारसीभाषयोः साम्यातिशयः प्रतीयते—

सं०	फा०	हि०
श्वसुर	खुसुर	ससुर
जामातृ, जामाता	दमाद	जमाई
नमृ	नवीर	नाती
शालि	साली	धान
गोधूम	गन्दुम	गेहूँ

एतस्य विंशशतकस्थारम्भे डॉ० हार्नलिराधुनिकभाषाणां व्युत्पत्तये ज्ञानाय च
प्राकृतानुशीलनस्योपयोगितां प्रावोचत्, परन्तु तदुपेक्षितमेव जनैः । चण्डकविना लिखितं
'प्राकृतलक्षणम्' नाम प्राकृतव्याकरणं नवनवतिसूत्रात्मकमेव । डॉ० हार्नलिमतेन प्राकृत-
व्याकरणं सार्धसहस्रवर्षप्राचीनमस्ति । पुरातत्त्वसुविचक्षणो जनरलकनिंघमः कथयति यद्-
शोकस्य शिलालेखैर्भारतीयाधुनिकभाषाणां सम्यग् ज्ञानं भवितुमर्हति । स वदति—भारतस्य
जनभाषामननाय 'अशोकशिलालेखाः' बहुमूल्यवन्तः सन्ति, यतस्त ईशवीयाब्दात् प्राक्तन-
तृतीयशतकस्थजनानामसन्दिग्धां प्रामाणिकीं भाषामुदाहरन्ति, यथैत उत्कीर्णलेखाः प्रक-

उयन्ति । परस्परं संलप्यमानेयं भाषा हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यभागे, सिन्धुनद्या आरभ्य गङ्गो-
द्रमस्थानान्तं विस्तृत उर्वरक्षेत्रे व्यवहृताऽऽसीत् ।

भेदानां कतिपयानि निश्चितचिह्नान्यशोककालिकान् पालिप्राकृतयोः कतिचित्
स्थानं भेदान् सूत्रयन्ति—राज्यालीयाथवोत्तरपश्चिमीयोपभाषा, औजयिन्यथवा मध्यदेश-
स्योपभाषा मागध्यथवा पूर्वीयोपभाषा ।

केचनैवं शङ्कन्ते यद् बुद्धेन न केवलं जनभाषैव, संस्कृतमपि व्यवहृता भवेत् ।
सत्यमिदम्, किन्तु कस्यचिदशोककालिकसंस्कृतशिलालेखस्यानुपलम्भात् तत्काले संस्कृतास्तित्वे
सत्यपि जनभाषातस्तस्या महत्त्वमत्यन्तमेवासीदिति प्रतीयते ।

संस्कृतप्राकृतयोर्भयोस्तदानीं प्रचलनमासीदिति रामायणोल्लिखितादवतरणात्
सुस्पष्टं ज्ञायते । परन्तु तयोरध्ययनं मननं च तस्मिन् प्राचीनकालेऽप्यासीत्, इत्येतत्प्राकृतस्य
वाल्मीकिसूत्रैः प्रमाणीक्रियते । तानि सूत्राणि त्रिविक्रम-लक्ष्मीधर-सिंहराजकृतेषु प्राकृतव्याक-
रणेषूपलभ्यन्ते । रायबहादुरत्रिवेदिभिः षड्भाषाचन्द्रिकायामेतच्छङ्कितं यदिमानि सूत्राणि
रामायणकृतो वाल्मीकेरन्येन वाल्मीकिना कृतानीति तेषामनुमानमात्रमेव । त्रिविक्रमा-
दिभिः कैश्चिदपि ईदृश आशयो न कापि प्रकटीकृतः । त्रिविक्रमो जैन आसीद्, अन्यावजैन-
वास्ताम् । शम्भुरहस्यनाम्नि काव्ये तानि सूत्राणि रामायणकर्तुरेवोक्तानि । तत्र न कस्य-
चिदन्यस्य वाल्मीकेश्चर्चा भ्रूयते ।

लक्ष्मीधरः काश्यपगोत्रस्तैलङ्गब्राह्मण आसीत् । स कृष्णनद्यास्तटे स्थिते चरकूरि-
कुले जन्म लेभे । तत्कुलदेवता वेङ्कटेश्वर आसीत् । सप्तगोत्रपर्यन्तं तद्गृहे लक्ष्मीसरस्वत्यो-
रुभयोर्वास आसीत् । अस्मिन्नेव वंशे तिम्यया जन्म लेभे, यः सोमेनायष्ट । स्वयं लक्ष्मी-
धरो दक्षिणामूर्तेः शिवस्योपासक आसीत् । लक्ष्मणसूरिरित्यपि तस्य नामान्तरम् । स षड्-
भाषाचन्द्रिकाप्रणयनं विधाय गीतगोविन्दे 'श्रुतिरञ्जनीम्' टीकां च विधाय प्रसन्नराघवस्यापि
व्याख्यां चकार । त्रिविक्रमो वाल्मीकिसूत्राण्याश्रित्यैव स्वं प्राकृतव्याकरणं विदधे । सिंह-
राजोऽपि प्राकृतरूपावतारे वाल्मीकिसूत्राण्येवानुसृतवान् । सिंहराजपितुर्नाम समुद्रबन्ध-
यज्वाऽऽसीत् । नाम्नैव स वैदिकः प्रतीयते ।

षड्भाषाचन्द्रिकायामपि वाल्मीकिसूत्राण्युपयुक्तानि सन्ति । अस्याः संस्कृतः त्रिवे-
दिनो मतेनेमानि प्राकृतसूत्राण्यन्येन केनापि वाल्मीकिना विरचितानि, न तु रामायण-
प्रणेत्रा वाल्मीकिना । परन्तु लक्ष्मीधरस्तानि सूत्राण्यसंशयं रामायणकर्तुरेव मनुते । अनेके
कालिदासा अभवन्निति मन्यते जैनः, परन्त्वनेकवाल्मीकिकल्पनातीव नवीनाऽस्ति । यद्वा
तद् वा भवेत् । त्रिविक्रमलक्ष्मीधरसिंहराजेषु कतमोऽपि तेषां सूत्राणां रामायणकर्तृकर्तृत्वे
सन्देहं न भजते ।

वाल्मीकिसूत्राणि यस्य कस्यापि वाल्मीकेर्भवेयुर्नाम, संस्कृतशा अपि प्राकृतमहत्त्वं
स्वीचक्रुः । पाणिनिना समुल्लिखितेषु स्वपूर्ववर्तिष्वेकादशवैयाकरणेषु शाकल्यस्यापि नामास्ति ।

उत्कल (ओड़िया) पण्डितः कवीन्द्रो मार्कण्डेयः स्वप्राकृतसर्वस्वारम्भे यान् श्लोकानलिखत्
तेषु शाकल्यस्यापि नाम वर्तते । ते चेमे श्लोकाः सन्ति—

शाकल्य-भरत-कोहल-वररुचि-भामह-वसन्तराजाद्यैः ।
प्रोक्तान् ग्रन्थान् नानालक्ष्याणि च निपुणमालोक्य ॥
अव्याक्रीर्णविशदसारं स्वल्पाश्वरग्रथितपद्यम् ।
मार्कण्डेयकवीन्द्रः प्राकृतसर्वस्वमारभते ॥

सर्वप्रथमं शाकल्यस्य नाम्नाऽवगम्यते यत्तेनापि प्राकृतं व्याकरणं लिखितं भवेत् । ये
चाहुः—“उच्चारणभेदादिकारणैः संस्कृतादेव यथाकथञ्चित् प्राकृतं निरगच्छत्” इति तेपा-
मियं कल्पना असंशयं निराधाराऽस्ति । अत्रेदं तत्त्वम्—वैदिकभाषात एव संस्कृतप्राकृते
निर्गते स्तः । संस्कृतपण्डिता यदा प्राकृतज्ञानेऽशक्ता बभूवुस्तदा तेषां सौकर्याय प्राकृत-
सिद्धान्ताः संस्कृतसूत्रेषु निबद्धाः । अस्माद्धेतोः सर्वाणि प्राकृतव्याकरणान्यद्य संस्कृतसूत्रेषूप-
निबद्धानि दृश्यन्ते ।

पालिरपि संस्कृतसंस्कारसंशोभितं प्राकृतमेव । प्रायः समस्तं बौद्धसाहित्यं पालिभाषा-
यामेव । एतद्विपरीतं जैनैरपि प्राकृतमाश्रितम् । जैनसाहित्यं शौरसेन्यामपि विद्यते, किन्त्व
धर्मागधीभाषायामधिकतरं विद्यते ।

हिन्द्या विविधनामानि

पङ्भाषातो यदा हिन्दीभाषाधुनिकरूपेणालङ्कृता, तदा तस्या अनेकरूपाणि
दृष्टानि । रूपमेकं हिन्दीनामाङ्कितं विधाय यवनैः स्वीकृतम् । रूपान्तरस्य हिन्दुभिर्भाषेति
संज्ञा कृता । परमेतस्या भाषाया अपि रूपद्वयं जातम् । एकं रूपं तु सुर-तुलसी-केशवादि-
कवीनां काव्येषु प्रत्यक्षीक्रियते, द्वितीयं रूपं मनुस्मृत्यादिसंस्कृतग्रन्थानां टीकाग्रन्थेषूपलभ्यते ।
परन्तु द्वितीयं यावनी हिन्द्या उर्दूभाषाया वा प्रतिरूपमेव । कालक्रमेणास्थाः ‘खड़ी बोली’
संज्ञा सञ्जाता ।

खड़ीबोली संज्ञाकरणेऽपि हेतुः । यावनीभाषायां संवक्तुं तेषां भाषा सहस्रयेयं
भाषा आश्रयणीयेति ज्ञात्वा जना हिन्दुत्वपूर्णां हिन्दीं ‘खड़ी बोली’संज्ञितां चक्रुः । सैव
‘खड़ी बोली’ वर्षशतेषु गतेषु हिन्दीनाम्ना प्रथिता । एवं हिन्दी-उर्दूचेति द्वे एवं परस्पर-
मति नैकथ्यमधिगते । द्वयोर्मुख्यमन्तरमुभयोर्जात्योर्भावव्यक्तिमात्रमेवावशिष्टम् । केवलं टीका-
ग्रन्थानां लेखन एव हिन्दूनां ‘खड़ी बोली’ प्रयुज्यते स्म ।

प्रादेशिकोपभाषाणां प्रयोगः काव्य एवाजायत । ‘खड़ी बोली’ हिन्दूनां जनभाषा-
सदृश्यासीत् । अस्याः प्रयोगः संवादे, विशेषतो यवनैः सह संवादेऽभवत् । एतस्या नाम
कवयो नाद्रियन्त । अत एव तस्या नागरीति नामान्तरं कृतम् । कालक्रमेण हिन्दवीयहिन्द्या
नाम ‘अन्तर्वेदीयनागरी’ अभवत् । अन्ते हिन्दी-यावनीभाषयोर्भेदं बोधयितुमेकस्याः
‘नागरी’ अन्यस्याः ‘उर्दू’ नाम प्रसिद्धमभूत् । नागरीलिप्यां लिख्यमानत्वादेव हिन्दवीयहिन्द्या

नागरी नामासीत् । 'नागरीप्रचारिणीसभा'नाम्ना हिन्दीसभानां स्थापनाया अप्ययमेव हेतुः । नागरप्राकृतेनापि सह नागरीसम्बन्धो दर्शितो भवति । नागरं तु महाराष्ट्री-शौरसेन्योस्तु सङ्करादिति प्रसिद्धमेव ।

हिन्दी भारतस्याति महती भाषाऽस्ति । सोत्तरस्यां हिमाचलादारभ्य दक्षिणस्यां कन्याकुमारीं यावत् पश्चिमेऽटकादारभ्य पूर्वस्यां कटकपर्यन्तं बुध्यते । तत्कारणमिदं यत्र यत्र हिन्दूतीर्थानि वर्तन्ते, तत्र तत्रैषा समानभाषाऽस्ति । तीर्थानि च कुत्र न सन्ति ? यद्यपि प्रयागस्तीर्थराज उच्यते, तथापि सर्वेषामेव हिन्दूनां यदि किमपि तीर्थं तद् गयातीर्थं विद्यते । यत्र सवर्णा वर्णविहीनाश्च सर्वे हिन्दवः स्वपितॄणां तारणाय पिण्डानि ददते । द्वादश ज्योतिर्लिङ्गानि काश्मीरतो रामेश्वरं यावद् विराजन्ते । मोक्षप्रदाः सप्तपुर्योऽपि भारत एव वर्तन्ते । आस्तिका हिन्दुजनास्तेषां यात्रां कुर्वते । यद्यपि तेषु स्थानेषु कतिपयानामेव भाषा हिन्द्यस्ति, परं यात्रिणः, जनाः, तीर्थस्थाः पुरोहितादयोऽपि यथा कथञ्चिद् हिन्दीं व्यवहरन्ति । केवलं तामिलनाडो मद्रप्रान्ते च किञ्चिद् कठिन्यं जायते । तथापि काञ्चीपुर्यां काञ्चीवरे च हिन्द्या निर्वाहो जायते—बङ्गशिक्षामन्त्रिणो रायहरेन्द्रनाथचौधरीमहाशयस्येय-मनुभूतिः ।

ईशवीयत्रयोदशशताब्दयां यवनशासकाः दिल्लीसिंहासनमधिरूढा आसन्; फारसी-भाषाव्यवहारिणोऽपि ते हिन्दीमभ्यस्तवन्तः । बहुवर्षाभ्यासेन ते व्यवहारयोग्यां हिन्दीमशिक्षन्त । इह शासकभाषाभ्यासार्थं हिन्द्वोऽपि प्रयतमाना बभूवुः । तत्परिणामत एतादृशी भाषा निर्मिता, या न फारसी, न च हिन्दीति वक्तुं शक्यते । हिन्द्वो यद् भाषायां लिखन्ति स्म तां भाषामित्याचक्षते स्म, रामचन्द्रिका रामचरितमानसं वा भवेत्, अथवा मनुस्मृत्यादिधर्मग्रन्थानां टीका स्यात् । सा टीका भाषाटीकैवोच्यते । यवनैर्भारतीयप्रजाज्ञानाय लिखितं तच्चे हिन्दीति वदन्ति स्म । भाषाटीकाया रूपद्वयमासीत्—एका पाण्डित्यमयी, अपरा व्यवस्थिता । व्यवस्थिता भाषा यावन्या सह बहु सादृश्यं भजते स्म । कालक्रमेणोमे एव हिन्दी नाम प्रापताम् । यद्यप्युभयोर्हिन्द्योः शब्दसंबन्धे किञ्चिद् भेदोऽवर्तत ।

अमीरखुसरो-सय्यदबन्दानवाज-मेसूदराजप्रभृतयो य पूर्वकवयोऽस्माभिर्विदितास्ते हिन्दीभाषायां काव्यमरचयन् । परं तत्काव्यं प्रायेण फारसीलिप्यामेव । हिन्दुभिर्ब्रज-भाषायां वसवाङ्गीभाषायां वा काव्यं निर्मायते स्म । फारसीलिप्यां लिखिताया हिन्द्या भारते प्रचारश्रेयो यवना अदीवा साहित्यकारा वा अलभन्त । ते तां हिन्दीं गुर्जरे दक्षिणे भारते च प्रसारयामासुः । सा गुर्जरे (गुर्जरीया) = (गूजरी) दक्षिणे दाक्षिणात्येति (दकनी) । देहल्यां राजधान्यामपि सैव पदमलभत । दक्षिणे यवनराज्यविस्ताराय विधास्यमानाक्रमणार्थं देहलीतो न केवलं सेना गच्छति स्म, वणिजः कर्मचारिणश्चाप्यगच्छन् । उत्तरे वर्षशतातिक्रान्तत्वात् तत्रत्यजनानां भाषां शासकाः कर्मचारिणश्च बोद्धुं क्षमन्ते स्म । परन्तु तेलगुकन्नडादिदाक्षिणात्यभाषाभाषिणां भाषावबोध उत्तरीयहिन्दूनां कृते कठिनो

यवनानां कृतेऽसम्भव एवासीत् । अतो यावनी हिन्दी तत्र सेतुरिवाभवत् । तस्यां राजस्थानीयगुर्जरीयतेलगुकन्नडशब्दानां समावेशेन सा बहु मिश्रिताऽभूत् । हिन्द्यां फारसीप्रभावकालारम्भो निश्चयेन न वक्तुं शक्यते । यतो हि शहाबुद्दीनमुहम्मदगोरी-पृथ्वीराजयोः सङ्ग्रामे शहाबुद्दीनविजयेन भारतवर्षे यवनशासनस्य शिलान्यासोऽभूत् । अत एव 'पृथ्वीराजरासो'-इति काव्ये प्रचुरा यावनीशब्दाः प्राप्यन्ते ।

परन्त्वेतद्देशस्य साहित्यसंसारे प्रथमः प्रवेशः 'अमीरखुसरो'कविनैव कृतः । खुसरो जन्मना तुरुष्क आसीत् । परन्तु तस्य जन्मेहैवैटामण्डलस्य पटियारी ग्रामेऽभवत् । असावरत्री-फारसीप्रभृतीनां भाषाणां ज्ञानेन सहास्य देशस्य (बोली) वाचामपि बहुज्ञ आसीत् । स देहल्यामेकादशशासकानां सिंहासनारोहणावरोहणयोर्द्रष्टासीत् । सप्त-शासकानां तु स सभाकविरेवासीत् । स अलाउद्दीनखिलजीसमकालिकः सन् अशीतिवर्ष-वयस्को भूत्वा पञ्चविंशत्युत्तरत्रयोदशशताब्दे परलोकमगात् । एवं चतुर्दशशताब्द्यां यवन-विद्वांसो भारतीयसाहित्यक्षेत्रमवातरन् । तदानीमेव यवनाः शासका विजयाय दक्षिणाशां प्रतस्थिरे । तैः सह व्यापारिणः सैनिकाः साहित्यिकाश्च तत्र गता अभूवन् । अमुना प्रकारेण तत्र दाक्षिणात्य (दकनी) हिन्द्याः प्रवेशोऽभूत् ।

अत्र डिङ्गलविषयकां स्वल्पतरां चर्चां कृत्वैव विषयान्तरप्रवेश औचित्यमालम्ब्यते । भाषाया देशस्य च विभागाभ्यां समुत्पन्नेषु अपभ्रंशस्वरूपेष्वन्यतमं स्वरूपं डिङ्गलनाम्ना प्रसिद्धम् । राजपुत्रीयदेशस्य कविताऽस्यामेव भाषायां निबद्धा । राजपुत्रीयवाग्भिरियं प्रचुरं साम्यं भजते । मारवाड़ीवाणी समस्तराजपुत्रीयदेशस्य वाणीति बहूनां भ्रमः । बीकानेर-जोधपुरयोर्भाषैव वस्तुतो मारवाड़ी वर्तते । परन्तु या लोके मीरवाड़ीत्युच्यते सा वस्तुतो जयपुरशेरवावाटीभागस्य वाणी विद्यते, परन्तु राजपुत्रीयसदृशी भाषामनुकरोति । यद्यपि जयपुरीयादयो वाण्योऽन्योन्यं भिन्नाः सन्ति । एतासु सर्वास्वेव किञ्चित् साहित्य-मस्ति, परन्तु तत् डिङ्गलसाहित्यमेव मन्यते । राजपुत्रीयेतिहासानुसन्धानाय भाषाणामव-गमाय च डिङ्गलापभ्रंशज्ञानमतिशयेनापेक्षितं वर्तते ।

हिन्दीभाषेतिहासे दाक्षिणात्य (दकनी) हिन्द्या न कापि चर्चा कृतास्ति । उत्तर-भारते यथा यवनसाहित्यकारैः काव्यरचना कृता, तथैव दक्षिणेऽपि कृता । दाक्षिणात्यकविषु मुल्ला वजही, गवासी, नसरतीप्रमुखा अतिप्रसिद्धाः सन्ति । अहमदावादीयमुहम्मदबली-उल्लाबली तु लोकैः रेखाजनकः कथितः । बलीकवेः 'दीवानाख्यः' काव्यसङ्ग्रह एकोन-विंशत्युत्तरसप्तदशशततमेऽब्दे देहलीं गतोऽभूत् । इतः प्राक् प्रचुरं काव्यं गोलकुण्डशासकानां संरक्षणे कृतमासीत् । दाक्षिणात्यकवीनां सवरसकुतुबमुश्तरीप्रभृतीन् 'दकनी' हिन्दीकाव्य-ग्रन्थान् देवनागरीलिप्यां प्रकाशितान् कृत्वा हैदराबादस्थ 'दक्खिनीहिन्दी' प्रकाशनसमित्या हिन्दीसाहित्यस्य परमोपकारो विहितः ।

उत्तरे चिरकालपर्यन्तं यवनकवयः फारसीभाषायां काव्यं चक्रुः । परन्तु फारसी तेषां मातृभाषा नासीत् । अतस्तेषां फारसीकाव्ये आधुनिकहिन्दीलेखकानां काव्येष्विव शब्दा-

डम्बरादन्यत् किमपि तत्त्वं नासीत् । अतस्ते रेखां श्रेष्ठतरां मत्वा तस्यां काव्यं कर्तुं प्रवृत्ता बभूवुः ।

हिन्दीभाषाया एव 'रेखा' इति नामान्तरमस्ति । परन्तु तन्नामप्रारम्भकालो न सम्यग् विदितः । एतन्नामविषये मौलानामुहम्मदहुसेनमहोदयो ब्रवीति—विभिन्नाभि-भाषाभिः पुष्टीकरणादियं रेखासंज्ञा लेभे, यथा इष्टिकाभिर्मुद्रादिना च भित्तेः पुष्टिः क्रियत अथवा रेखाशब्दार्थोऽस्ति व्याकुलिता । अस्या वाक्यानि पीडितानि व्याकुलानि मिश्रितानि वा सन्तीति रेखासंज्ञा दीयत इति 'आवेहयात' इति पुस्तके एकविंशपृष्ठे लिखितम् । उभावर्थौ युक्तौ स्तः । साऽनेकभाषाभिः पुष्टिं नीतास्तीति प्रथमार्थस्याशयः । द्वितीयार्थेन सा मिश्रितेति प्रतीयते । पादरीवेडोऽपि तथैवाह । स्वर्गायः ५० पद्मसिंहशर्माऽपि 'हिन्दी उर्दू हिन्दुस्तानी' इति शीर्षके स्वव्याख्यानेऽकथयत्—रेखाशब्दस्य पूर्वतरः प्रयोगः सादी दकनी-भाषायां लभ्यते । तत्पश्चादन्यैरपि कविभिर्लेखकैश्चास्य प्रयोगः कृतः । रेखाशब्देन प्राक् पद्यभाषाबोध एव जायते स्म ।

महाराष्ट्रीप्राकृतमिव रेखाभाषाऽपि पूर्वकाले पद्यभाषैव भवेदित्यनुमीयते । अनन्तरं गद्यप्रचारे संजाते सा गद्यकाव्येऽपि प्रयुक्ताभूत् । अत एव लल्दलालमहोदयः प्रेमसागरस्य भाषां रेखाभाषामवदत् । रेखाख्ये छन्दसि निर्मिते अन्यैरपि रेखा लिखिताः । कवीरकृता अपि रेखाः सन्ति । खुसरो मृत्योः त्रिसप्ततिवर्षाणि पश्चात् कवीरो जन्म लब्धवान् । एतेनानुमीयते यत्कवीरकाले छन्दोरूपेण भाषारूपेण च रेखानामप्रसिद्धि-रजायत । कवीररचिता रेखा उदाह्रियते, यथा—

विना वैराग कहु ज्ञान केहि काम का । पुरुष विन नारि नहि शोभ पावै ॥
स्वांग तो साहु का काम है चोर का । कपट की झपट में बहुत धावै ॥
वात बहुत कहै झूठ छूटे नहीं । मुख के कहै कहाँ खाँड खावै ॥
कहै कवीर जब काल गढ़ घेरि है । वात बहु बकै सब भूलि जावै ॥

हीरा पायो गांठ गठियायो बार बार बाकी क्यों खोलै ।
हल्की थी तब चढ़ी तराजू पूरी भई तब क्यों तौलै ।
हंसा पाये मानसरोवर ताल तलैया क्यों डोलै ।
तेरा साहिव है घट माहीं बाहेर नैना क्यों खोलै ॥

कवीरात् पश्चाद् एकोनसप्तत्युत्तरैकोनविंश ईशाब्दे श्रीनानकसाहब आचिर्बभूव । तस्य भाषा कवीरभाषासादृश्यशालिनी वर्तते । कवीरस्यैकमिदं पद्यं ग्रन्थसाहबनाम्नि धर्मग्रन्थे प्रवेशं प्राप्तवान्, यतो हि प्रायेण सिक्खानां मुखाच्छ्रूयते—

सूरा सोइ सराहिये लड़े धनी के हेत ।

पुर्जा पुर्जा कटि मरै तऊ न छाँड़े खेत ॥

नानकमहोदयस्येदं पद्यमपि रेखायमानमस्ति ।

इस दमदा मैनु की वेभरोसा । आया आया न आया न आया ॥

या संसार रैन दा सुपना । काह दीखा कहि नाहि दिखाया ॥

सोच विचार करें मत मन में । जिसने बूढ़ा उसने पाया ॥

नानक भगतन के पद परसे । निसदिन राम चरन चितलाया ॥

एतस्मादनन्तरमुत्तरेऽकवरशासनकाले भाषायां बहूनि संशोधनानि परिवर्तनानि चाभूवन् । अकवरस्य महामन्त्री नवाबोपाधिकोऽब्दुररहीमखानखाना महापण्डितो बभूव । स बहुभाषाणां वाचां चाभिज्ञ आसीत् । तेन संस्कृत-हिन्दीमिश्रितानि पद्यानि विरचितानि, येषां दिङ्मात्रमुदाह्रियतेऽश्वस्तात् । एतस्य हिन्द्यधुनावधिकहिन्दीतोऽधिकतरं शुद्धा स्पष्टा चास्ति । यतो हि सा वाचान्तरैर्न प्रभाविताऽस्ति—

एकस्मिन् दिवसेऽवसानसमये मै था गया बाग में

दृष्ट्वा तत्र कुरङ्गशावनयना गुल तोड़ती थी खड़ी ।

उन्मद्भूधनुषा कटाक्षविशिलैः घायल किया था मुझे

नो जीवामि त्वया विना शृणु सखे तू थार कैसे मिले ॥

खानखाना दैवज्ञोऽप्यासीत् । तस्यैकं हिन्दीवचनमेतच्छृण्वन्तु—

यदा शत्रु खाने पड़े उच्च का, करे खाक दौलत फिरे जावजा ॥

इत्यलं बहुभिरुद्धरणैः ।

दाक्षिणात्या (दकनी) हिन्दी

अहमदावादस्य मुहम्मदवलीउल्ला रेस्ताजनकः “बाबा-ए-रेस्ता” कथ्यते । यद्यपि रेस्ताशब्दप्रचलनं कवीरकालादेवास्ति । वलीकवेर्दीवानाख्यो गजलसंग्रह एकोनविंशधिक-सप्तदशतमेशवीयाब्दे दिल्ली जगाम । वली च मुहम्मदशाहकाले दिल्लीमगमत् । वलीकवेः लयानुसारेणैव दिल्लीनगरे कवित्वारम्भस्य जातत्वेन स वली रेस्ताजनकः कथ्यते ।

रेस्ताविषये डॉ० फैलनेनालेखि— यत्पुरुषैरुच्चारिता हिन्दुस्तानीभाषाऽस्ति । रेस्ती-नारीणां वागस्ति । इयं स्त्रीमुलभैः लयैर्भावभङ्गैश्च सहोच्चार्यते । पादरीवेटमतेन हिन्दु-स्तानी भाषा मिश्रितभाषात्वेन रेस्तानाम्ना प्रसिद्धा ।

हिन्द्याः पश्चाद् रेस्ता तत उर्दू इति त्रीणि नामानि भाषाया यवनैः प्रचालितान्यासन् । किन्वेतस्मिन्नन्तर एव दाक्षिणात्यभाषायाः (दकनी) इति चतुर्थमपि नाम प्रचलितमासीत् । या विजिगीषा यवनान् तेषां देशाद् भारतं प्रापयत्, सैव तानुत्तरतो दक्षिणमनयत् । तत्रत्यं गुर्जरीयमहाराष्ट्रीतिभाषाद्वयमार्यभाषायां गण्यते, तेलगुः कन्नडीया च द्राविडभाषासु गण्यते । गुर्जरीयशायरः (कविः) वली रेस्ताजनकोऽभूत् । तत्प्रकारमाश्रित्य कृता उर्दूकविता ‘शायरी’संज्ञां लेभे । परन्तु दक्षिण आन्ध्रकर्नाटकयोः आक्रामकैर्यवनैः सह गतानां कवीनां कविता भिन्नस्वरूपाऽऽसीत् । अस्यां पाञ्चाली-मारवाड़ी-तैलङ्ग-कन्नडभाषायां शब्दैः सह हिन्दीप्राचीनरूपाणामरवीफारसीशब्दानां यत्र तत्र वाक्या-शानां च दर्शनं जायते ।

हिन्दुयवनयोः प्रेमव्यवहारोत्पादनस्य श्रेयोभाक् अकवर उच्यते । परन्तु दाक्षिणात्य-
हिन्दुयवनास्तच्छ्रेयोभागिनः सन्ति । तत्र सूफीशायराणां महानुद्यमोऽस्ति । सम्प्रति वयं
दाक्षिणात्यहिन्दूनां धर्मदृढतामतिशयेन शृणुमः । परन्तु प्राचीनकाले तदभाव आसीत् ।
अन्यथा गङ्गब्राह्मणो भूत्वा हुसेननामानं स्वशिष्यमनुयायिनं वा नाकरिष्यत् । हुसेनः
स्वस्थापितराजस्य ब्राह्मण(बहमनी)राज्यमिति नाम च नाकरिष्यत् । अन्यच्च स गङ्ग-
ब्राह्मणं स्वमन्त्रिपदमलम्भयत् । तदा प्रभृति दाक्षिणात्ययवनानां राज्ये ब्राह्मणा राजस्व-
मन्त्रिणोऽभूवन् ।

गोलकुण्डाराज्यमष्टादशोत्तरपञ्चदशशततम ईशाब्दे स्थापितम् । दकनी (दक्षिणात्य)-
भाषाया आद्यः कविः शुजाउद्दीननूयासीत् । स अकवरमन्त्रिणः फैजीनामकस्य
मित्रं समकालिकश्चासीत् । स गोलकुण्डास्थस्याबुलेहुसेनकुतुबशाहमन्त्रिणो गुरुरासीत् ।
अस्य कतिपयानि नज्मानि (कवित्वानि) प्राप्यन्ते । तानि चैतिहासिकतत्त्वसंयुतानि सन्ति ।
गोलकुण्डामुलतानेषु इब्राहिमकुलीकुतुबशाहो बहु प्रसिद्धो बभूव । मुल्ला वजही तद्विषये-
लिखत्—

ब्राहीम कुतुबशाह मजलिस सिंगार । किये मुश्तइद मोपै इशरत अपार ॥
जितियां खूब खुशशक्स थियां सुन्दरियां । सो करनाटकहोरगोर गुजरात क्रियां ॥
जो चीन और माचीन के थे बुतां । तो खुशतवा खुशफहम खुशसूरतां ॥
हर एक खूब महबूब बुत फारसी । बदन ज्यों जलती अछे आरसी ॥

अत्रैतैरुद्धरणैरेतत्प्रयोजनमस्ति यदुत्तरस्य यवनहिन्दीतो दक्षिणस्य यवनहिन्दी
आधिक्येन मिश्रभाषास्ति । अस्याम् “अच्छे” सदृशानि प्राचीनहिन्दीक्रियापदान्येव न,
'थी, की' प्रभृतिरूपाणां बहुवचनान्यपि पाञ्चाली(पञ्जाबी)रूपाणि लम्बितानि । वजही-
कवेः पूर्वजाः पञ्चनदतो हरियानतो वा दक्षिणं गता इति न ज्ञायते । वजहीकवेर्जन्मतिथि-
निश्चयाभावेऽपि तस्य मृत्युकालः त्रिनवत्युत्तरषोडशशततमेशवीयाब्दोऽस्ति ।

वजही-गवासी-नसरतीप्रभृतिकवयो दाक्षिणात्य(दकनी)भाषाकवित्वेन प्रसिद्धाः सन्ति,
एतेषां कवितासु अमीरखुशरोपश्चाद्वर्तिकविभिरप्रयुक्तानि प्राकृतरूपाण्यपि प्राप्यन्ते ।

हिन्दी नवं नाम उद्

हिन्दीभाषायाः रेखादकनीनाम्नोर्वर्णनं प्राकृतम् । तस्या नवं नाम उद् अस्ति ।
उद्-शब्दस्तुरुष्कभाषाशब्दोऽस्ति । तत्र देशे प्रतिवर्षं चत्वारि पडष्ट वाङ्मुलिपरिमिता वृष्टि-
र्भवति । अस्मान्मानवाः कृषिं न कुर्वन्ति । वर्षणेन समुद्रभूतान् घासादीन् अजावयो
भक्ष्यन्ति । अतो लोका गृह-विहीना इवानवरतं वर्षपर्यन्तं पर्यटन्त्येव । तेषां गेहवस्तूनि
शकटीध्वारोपितानि तिष्ठन्ति । तेषां मार्गे निवासाः ‘उर्त’ शब्दाभिहिता भवन्ति । तान्येव
महान्ति शिविराणि उद् इत्यभिधीयन्ते । अत्रेदं कारणम्—यद् यवनसेनायां तुरुष्काः
प्रचुरसंख्यायां प्रवेशं लभन्ते स्म । एशियामध्यभागस्य स्वकीयानुभवैरभ्यासैर्वा ते स्वनिवासान्

‘उर्दू’ इत्यभिदधुः । मिश्रितां भाषां चोच्चारयामासुः । यतस्ते भारतागमनानन्तरं भारतीयं भाषामेव प्रयुञ्जते, परन्तु तस्यां भाषायां बहून् तुरुष्कशब्दान् प्रयुञ्जते स्म । यथा— सर्वेरेव वैदेशिकैः क्रियते । तेन उर्दूभाषया सह तुरुष्कभाषासम्बन्धो युज्यते । वस्तुतोऽन्यैर्यवनैरुच्चार्यमाणैव भाषा भाषाऽऽसीत् । परन्तु यथारवदेशीया अरबीशब्दानां फारसी-इरानीशब्दानां च स्वभाषायां प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । तथैव तुरुष्कास्तुरुष्कशब्दानाम् । परन्तु यवनैः प्रयुज्यमानायां हिन्दीभाषाया नामास्मात्कालात् ‘उर्दू’ इत्यभवत् । हिन्दूनां यवनानां च भाषायाः कृते क्रियमाणो हिन्दीशब्दव्यवहारोऽधुना केवलं हिन्दूनामेव हिन्दीभाषायाः कृतेऽभूत् । यावनीभाषाया नूतनं नाम ‘उर्दू’ इत्यजायत ।

केचनोभयोरैक्यसम्पादनार्थमेकम् ‘हिन्दुस्तानी’ इति नामान्तरमकल्पयन् । परन्तु व्यवहार इदं नाम उर्दूभाषाकृते प्रयुज्यते स्म । विपणिव्यवहारादौ तु हिन्दुस्तानीशब्द एवोचितः । परन्तु साहित्यसूत्रेः प्रयासे समारब्ध एषा व्यवस्थाकिञ्चित्करी जाता । यतो हि सा हिन्दीलेखकहस्तगता हिन्दीरूपम्, उर्दूलेखकहस्तगता उर्दूरूपं प्राप्यैवातिष्ठत् ।

उर्दूभाषायां पारिभाषिकाः शब्दा अरबीतो गृह्यन्ते । हिन्दीपारिभाषिकशब्दाः संस्कृतभाषातश्च । हिन्दीभाषोर्दूभाषयोः लिपिमात्रभेदो नास्ति, पारिभाषिकशब्दभेदोऽप्यस्ति । हिन्दीविदो यद् व्याकरणं वदन्ति उर्दूविदस्तद् ‘कवायत’ इत्याचक्षन्ते । हिन्द्यां प्रयुज्यमानं रेखागणितमिति नाम उर्दूभाषायाम् “उक्लेदस” इत्याख्यातम् । अन्येषां पारिभाषिकशब्दानां विषयेऽपि एवंविधा मतभेदाः सन्ति । अतः साहित्यक्षेत्रे उभयोर्भेदसमाप्तिः कथमपि न संभाव्या । तदर्थं क्रियमाणो यत्नोऽपि व्यर्थ एव । एवमपि व्यावहारिकभाषायां न कश्चिद् भेदोऽस्ति ।

एकस्या एव भाषायाः ‘हिन्दी, उर्दू’ चेति रूपद्वयम् । पुनरपि पूर्वोक्तरीत्योभे पालिप्राकृताभिर्गते स्तः, अत उभयोर्व्याकरणमेकमेवास्ति । असंशयमेका दैशिकशब्दप्रचुराऽपरा वैदेशिकशब्दप्रचुरा चास्ति । किन्तुभयोर्भाषास्वरूपं समानमेव । अत एवोभयोः समस्या अपि समाना एव सन्ति । परन्तु लिपिभेदाल्लेखने किञ्चिदन्तरं तच्चानिवार्यमस्ति । अन्यच्च संस्कृतसम्बन्धात् हिन्दीसंश्लेषणात्मिका भाषा (Synthetical language) फारसीसम्बन्धाद् उर्दू विश्लेषणात्मिका भाषा (Analytical language) । उभयोर्भाषयोः प्रश्नेषु समस्यासु च विचारारम्भात् पूर्वं भाषयोरेतस्मिन् भेदेऽपि विचारचर्चा परमावश्यकी विद्यते ।

आङ्गलानभिज्ञा अपरिचितफारसीकाश्च जनाः संश्लिष्टविश्लिष्टशब्दौ स्वस्वलेखेषु प्रयुञ्जाना अपि तयो रहस्यं न विदुः । अतो विस्तरेणेदं प्रकाशनमर्हति ।

संश्लेषणात्मिकायां भाषायां संज्ञा-सर्वनाम-विशेषणशब्दानामन्तिमभागे विभक्तिप्रत्ययाः (Case terminations or case endings) भवन्ति । परन्तु विश्लेषणात्मकभाषासु विभक्तिप्रत्ययानां स्थाने (Prepositions) उपसर्गशब्दास्तेषां विकृतरूपाणां

प्राग्भागेन युज्यन्ते । लैटिन-संस्कृत-पालि-प्राकृतेषु च विभक्तिप्रत्यया एव भवन्ति । परन्तु आङ्ग्ल-फारसी-फ्रेंचभाषासु तत्स्थाने (Prepositions) उपसर्गा एव सन्ति । जर्मन-विद्वान् फेड्रिकबॉपमतेन विभक्तिप्रत्ययाः केषाञ्चिदन्येषां शब्दानां वृष्टवृष्टानि रूपाणि सन्ति । वङ्गकमिशनरो जॉनबग्मिसमहोदय एनं सिद्धान्तमाश्रित्य हिन्दीभाषायाः ने, को, से, में विभक्तिः एन-कक्ष-सम-मध्यशब्दैर्विनिर्मिता इत्यवोचत् । साहित्याचार्येण अम्बिकाप्रसाद-व्यासेनापि भाषाप्रभाकरनाम्नि व्याकरणे टिप्पणीलेखैस्तथैवानुमोदितम् । तेषामनुयायिभिः कैश्चिद् हिन्दीमनीषिभिरेतत्सर्वथासिद्धमेवाङ्गीकृतम् । बॉपसाहयविधानाङ्गीकारेण संस्कृतस्य सुबिभक्तीनामुत्पत्तिरप्येवं मन्तव्या । किन्तु नैवं भवितुमर्हति । एवं चेत्तर्हि लैटिनसदृश्यो भाषा अपि इमामेव कोटिं प्रविष्टा भवेयुः । अत एव भाषाणां विषये पूर्वोक्तो भेद एवोचितः । तदनुसारेण यासु भाषासु विभक्तिप्रत्ययानां स्थाने उपसर्गाः (Prepositions) भवन्ति, ता एव विश्लेषणात्मिका भाषा, नान्या इति निष्कृष्टोऽर्थः ।

संस्कृते वचनत्रयम्, परन्तु पालि-प्राकृत-हिन्दीषु वचनद्वयमेव । परन्तु केनचिदेकेन महाशयेन हिन्दीभाषायां द्विवचनाभावाद् ‘दम्पती’ शब्द एकवचनान्त एवोक्तः । स चायं तेषां भ्रमः प्राकृतप्रकाशस्थेन “द्विवचनस्य बहुवचनम्” इति सूत्रेण दूरीकरणीयः । बीम्स-सम्प्रदायाः विभक्तिचिह्नानां व्युत्पत्तेरयुक्तत्वप्रदर्शनाय संस्कृत-पालि-प्राकृत-हिन्दीनां सुबिभक्तिविवरणं प्रकाशयते—

संस्कृतपालिप्राकृतहिन्दीषु प्रथमादयो विभक्तय एवंक्रमेणैकवचने भवन्ति —

	प्रथमा	सु	सि	ओ	....
	द्वितीया	अम्	अं	अं	को
	तृतीया	टा	ना	णा	ने
	चतुर्थी	डे	स	स्स	...
	पंचमी	डसि	स्मा	आ, दो,	हु हि से
	षष्ठी	डस्	स	स्स	....
	सप्तमी	डि	स्मि	ए, मि	मे
अनेकवचने च	प्रथमा	जस्	ओ	आ	....
	द्वितीया	शस्	यो	आ	ओंको
	तृतीया	मिस्	हि	हि	ओंने
	चतुर्थी	भ्यस्	नं	ण, णं, आके	ओंको
	पंचमी	भ्यस्	हि	हिन्तो मुन्तो	ओंसे
	षष्ठी	आम्	नं	ण, णं आकं	....
	सप्तमी	सुप्	सु	सुं सु	आंमे

उपर्युक्तेनानेन विवरणेनायमभिप्रायो व्यक्तीक्रियते यद् हिन्दीभाषाया विभक्ति-प्रत्ययाः केषाञ्चित् स्वतन्त्रशब्दानां विकृतरूपाणि न सन्ति, किन्तु ते पालि-प्राकृतरूपैर्निर्मिताः सन्ति । सप्तमीविभक्तोः ‘मे’ रूपं मध्यशब्दानाविर्भूतम्, किन्तु प्राकृतस्य ‘मि’ विभक्ति-

विनिर्मितमस्ति । एवमन्यदपि बोध्यम् । तथा सति वीम्सकृता व्युत्पत्तिः क्लिष्टकल्पनैव । उपर्युक्तविवरणेऽङ्किता विन्दवो विभक्तीनामभावप्रदर्शनार्थं सन्ति । प्राकृते चतुर्थ्या अभावे सति चण्डकविः स्वप्राकृतलक्षणनामके व्याकरणे ‘पष्ठीवच्चतुर्थी’ इति सूत्रं चकार । तेन पष्ठी रूपमेव चतुर्थीस्थाने प्रयुज्यत इत्यवगम्यते । कालेऽतिक्रान्ते सति सर्वासु वर्तमानार्यभाषासु पष्ठया अभाव एवाभूत् । तत्कार्यं तद्धितप्रत्ययैः कृतमासीत् । अत एव हिन्द्यां यत्र ‘का, की, के’ प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते, तत्र सिन्धुदेशीयायाम् ‘जो, जी, जे’ पञ्चनदीयायाम् ‘दा, दी, दे’ गुर्जरीयभाषायाम् ‘नो, नी, ने’ माहाराष्ट्रायाम् ‘चा, ची, चे’ प्रत्ययाः प्रयुक्ता भवन्ति । हिन्दीसर्वनामसु ‘रा, री, रे, ना, नी, ने, या, यी, ये’ च प्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते । अत-
एवैतेषाम् ‘अपना, अपनी, अपने, हमारा, हमारी, हमारे’ इत्यादीन्युदाहरणान्युच्यन्ते ।

चण्डकवेः ‘पष्ठीवच्चतुर्थी’ इति सूत्रस्य सत्त्वेन प्राकृते वर्तमानाया ‘आकं’ विभक्तेरेव ‘को’ प्राचीनहिन्द्याः ‘कहं, क, कां’ इति रूपाणि भवन्ति । अतो द्वितीयाचतुर्थीत्युभाभ्यां ‘को’ चिह्नं प्रयुज्यते । प्राकृते संस्कृतमिव ‘नमः’ शब्दयोगे चतुर्थी न जायते, किन्तु द्वितीयैवेति “ओं नमः सिद्धम्” इति प्रयोगेण स्पष्टं लक्ष्यते ।

अत्रेदं विचार्यते—‘मि, तो मे’ विभक्तेरुत्पत्तिरथवा मध्यशब्दात् । प्राकृते ‘अह्य, घर, तुम’ इत्यादिषु ‘मि’ विभक्तियोगेन ‘अहिमि, घरमि, तुममि’ इत्यादिरूपाणि भवन्ति । ‘से, सुन्तो’ चिह्नाज्जातम्, न तु समात् । तस्मादेव सूं, सों, से, सेतीप्रभृतीनि चिह्नानि जायन्ते । सुन्तो इत्यनेन सहैव ‘पञ्चम्याश्चिह्नं हिन्तो’ इत्यपि वर्तते । एतच्चिह्नानि प्राचीनभाषायां प्राप्यन्ते = केतीक दूर अजमेर हूँत = ‘अजमेरात् कियद् दूरम्’ इत्यर्थकं रासोकाव्ये लिखितम् । तुलसीदासोऽपि ‘हिन्तो’ इत्यस्माज्जातम् ‘हुति’ इति प्रायुक्तं । यथा—‘सासु ससुर सन मोरि हुति, करिय विनय परि पाँय’ मम पक्षतो मम वचनाद् वेत्यर्थो बुध्यते । वङ्गभाषायाः ‘हइते’ (होइते) तथा महाराष्ट्र्याः ‘हून’ विभक्तेश्चो-
त्पत्तिरस्मादेव हिन्तोरभूदिति प्रतीयते ।

एतस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि वक्तुमुचितं यद् बहुवचनविभक्तिभ्यः प्राग् वर्तमानं ‘ओं’ इत्यपि प्राचीनहिन्द्याः ‘न्ह’, न वास्ति । “वात अस लरिकन्ह कही” इत्यतः स्पष्टं भवति । ‘ओं’ इत्यस्य न, न्हेति रूपपरिवृत्तिविचारः प्राकृतसूत्रेषु प्रकटीकृत इति विस्तरभयान्नोच्यते । यदि हिन्द्या विभक्तिप्रत्ययाः पदानामेवाङ्गानीति चेत्ते संयुक्ता एव लेख्याः, न तु पृथक् । ‘लङ्कपन’ शब्दे पन, इति भावार्थकः प्रत्ययोऽस्ति, तथापि स संयोज्यैव लिख्यते, न तु पृथक् । एवं ‘लङ्को का, लङ्को ने, से’ इत्यादिष्वपि ज्ञातव्यम् । ‘जाऊँगा, आवेगा’ इत्यादिभविष्यत्कालिक्रियापदेषु ‘जाऊँ, आवे’ इत्यादितो गाप्रभृतीनि चिह्नानि पृथग् लिख्यन्ते, नो चेत् किमौचित्यं विभक्तिप्रत्ययानां पृथग् लेखस्य ।

अत्रेदं वक्तुं शक्यते यत् क्रियापदानि संयोज्यैव लेख्यानीति । अत्रोत्तरं यद् हिन्द्यां संस्कृतस्येव तिङन्तक्रियापदानि स्वल्पतराण्येव सन्ति । अतः कृदन्तानां साहाय्येन

क्रियापदानि निर्माय प्रयुज्यन्ते । “मैं जाता हूँ” इत्यस्मिन् वाक्ये ‘जा’धातुना ‘ता’-प्रत्ययं संयोज्य ‘जाता’ इति रूपम्, पुनः ‘ह’क्रियाया ‘हूँ’ इति निष्पन्नम्, तेन ‘जाता हूँ’ इत्यनयोरसंयुक्तो लेख एवोचितः ।

संस्कृते सुवन्त-तिङन्त-कृदन्त-णिजन्तपदानि सन्ति । परन्तु हिन्दीभाषायां तिङन्तानां प्रायेणाभाव एव वरीवर्ति । अतः कृदन्तानां संयोगेन क्रियापदानि निष्पद्यन्ते । प्राक्कालिकहिन्द्यां ‘जावै है, आवै है’ सदृशानि क्रियापदानि प्रचलितान्यासन् । कस्यचिन्मनीषिणो मतेन तान्येव प्रयोज्यानि । तथा सति हिन्दीक्रियापदेष्वो लिङ्गभेदोऽपि समाप्तो भवति । अत्रेदं वक्तव्यं यत्ते प्रयोगा वर्तमानकालायैवोपयुक्ताः, न तु भूतभविष्यत्कालाभ्याम् । यतो हि भूतकालिकक्रियायां ‘जावै था, जावै थी’ इति प्रयुज्यते, भविष्यत्कालिकक्रियायां ‘जावै गा, जावै गी’ इति प्रयुज्यते । एवं स्थिते “भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः” इति न्यायश्चरितार्थो भविष्यति ।

अन्यच्च दाक्षिणात्यहिन्द्यामपि कृदन्तशब्दैः क्रियापदानि निर्मितानि सन्ति । अतस्तेभ्यो मुक्तिरसम्भवैव । तृतीयः प्रबलतमस्तर्कोऽयं बाधको जायते, यथा—कुम्भकारोऽस्मद् वचनाद् घटान् अन्यानि भाण्डानि च न रचयति, तथा विद्वानपि भाषां रचयितुं न प्रभवति ।

लोका विदुषो मित्रस्यादेशमनुसरन्तो लेखं वादं वा करिष्यन्तीत्यसंशयं सुख-स्वप्रायितम् । एतदवधि केवलं हिन्द्याः प्रश्नोत्तरविमर्शोऽभूत् । यद्यप्यन्तिमः प्रश्नो यावान् हिन्दीभाषया सह सम्बद्धस्तावानेव उर्दूभाषयाऽपि ।

अन्त इदमपि वक्तुमयुक्तं न भवेद् यत् कृदन्तैः क्रियापदरचनाऽत आवश्यकता जाता यन्न केवलं ‘मैं, तू’ इति सर्वनामशब्दयोरन्येषु सर्वनामशब्देषु विभिन्नलिङ्गाः शब्दा न वर्तन्ते । एतस्यामवस्थायां क्रियापदेषु लिङ्गभेदाभावाद् भाषायां महानुपप्लवो भवेत् । संस्कृत-पालि-प्राकृत-अरबीभाषासु भिन्नलिङ्गेषु भिन्नलिङ्गशब्दानां सत्त्वेन क्रियापदेषु लिङ्गभेदोऽनावश्यक आसीत् ।

सर्वत्र गद्यरचनाया प्राक् पद्यरचना जायते । ऋग्वेदः पद्यमयः, यजुर्वेदो गद्यमयः । उर्दूभाषायामपि पूर्वं पद्यं (नज्म), पश्चात् गद्यं (नख्स्) रचितम् । हिन्दीभाषायाः खड़ीबोलीसाहित्याद् उर्दूसाहित्यं शतान्यब्दानि प्राचीनतरम् । एषां शब्दरूपाणां कृते उर्दूसाहित्यमेवास्माभिः पूर्वं द्रष्टव्यम् । व्याकरणेषु ‘यह, वह’ सर्वनामशब्दबहुवचनरूपे ‘ये, वे’ इति दृश्येते । पूर्वमुर्दूभाषायामपि तत्प्रयोगो भवति स्म । परन्त्वधुना व्याकरणग्रन्थेष्वेव तद्दर्शनं जायते । पूर्वमुर्दूभाषायां तत्प्रयोगो जायते स्म, नात्र कश्चित् सन्देहस्तल्लेखप्रमाणाय स्थितिरेका उद्घ्रियते—

फिरते थे दस्त दस्त दिवाने किधर गये ।

वे आशिकी के हाथ जमाने किधर गये॥

परन्तु सम्प्रति उर्दूभाषायामेव न, हिन्दीभाषायामपि 'ये, वे' इत्यनयोः स्थाने 'यह, वह' शब्दावेव प्रचलितौ । किन्तु व्याकरणकर्तारो न तस्याशुद्धि निर्दिशन्ति, न च नियमेषु संशोधनमेव कुर्वन्ति । 'यह, वह, जो' इत्यादिसर्वनामशब्दानां बहुवचनरूपेषु तृतीयाबहुवचनानि विहाय सर्वत्र 'इन, उन, जिन' Oblique cases इत्यादिषु सामान्यरूपाण्येव प्रयुक्तानि दृश्यन्ते । केवलम् 'इन्हों, उन्हों, जिन्हों' इति सामान्यरूपाणां प्रयोगस्तृतीयायां दृश्यते । गुर्जरीय-महाराष्ट्री-राजस्थानीयलेखकैर्लिखितम् 'जिन्हों से, उन्हों को, इन्हों को' इत्याद्युपहसनीयतां गच्छति । परन्तु प्राचीन(शायरी)कवितासु ते शब्दाः प्रयुक्ता दृश्यन्ते । अधस्तनान्युदाहरणानि पश्यत—'जिन्होंने' इत्यस्य स्थाने 'जिनने' इति प्रयुक्तम्—

जिनने देखे तेरे लवे शीरी ।

नहीं निगाह उनकी शकर की तरफ ॥

एवं 'जिनकी' इत्यस्य स्थाने 'जिन्हों की' इति प्रयुक्तम्—

अँगूठी लाल की करती कयामत आज जो होती ।

जिन्हों की आन पहुँची लड़ मुए वह एक छल्ले पर ॥

अब्रुए यार का है सिरमे जिन्हों के सौदा ।

सूक वह लोग किया करते हैं तलवारों पर ॥

हिन्दीभाषाभाषिणां नायोंऽपि उर्दूभाषिण्य इवैकवचनप्रयोग आत्मनः कृते स्त्रीलिङ्गक्रियापदं प्रयुञ्जते, परन्तु बहुवचने पुल्लिङ्गक्रियापदं प्रयुञ्जते । अयं फारसी-भाषाप्रभावो हिन्दीभाषाम् उर्दूद्वारेण प्रविष्टः । उर्दूवक्ताः 'इसकी वजह क्या है' इति वदन्ति, तदा 'वजह'शब्दः स्त्रीलिङ्ग एकवचनान्तो भवति । "इसके वजूह क्या हैं" इति वाक्ये 'वजूह'शब्दः पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तो भवति । एवमेव "वे कहती हैं, मैं आती हूँ" इति बहुवचने 'हम आते हैं' । पश्चिम प्रान्तेषु 'है' इत्यस्य स्थाने 'हैगा' इति, 'था' इत्यस्य कृते 'थागा' इति वदन्ति । यद्यपि ते शब्दाः शिष्टानां लेखकानां लेखनीतो न प्रसूताः, तथापि तेषामस्तित्वे नास्ति संशयः । कोषेऽप्येषा वाणी दृश्यते, दिल्लीस्थस्य मिष्टान्नविक्रेतुः—

कोई कहे इधर को आवो, देखो चीज का खासी ।

ताजी हो तो हूँगी याँपर और वाँपर है बासी ॥

उपर्युक्तेऽवतरणे 'इधरको' इत्यस्मिन् 'को' इत्येतद् द्वितीयपङ्क्तौ याँपर-वाँपर इत्यनयोर्द्वयोः 'पर' इत्येतदधिकपदे स्तः ।

प्राचीन(शायरी)कवित्वे तादृशानामधिकशब्दानां प्रयोगः प्राचुर्येण जायते स्म, यथा—

शाकी पिला दे मय मुझे मसजिद में बैठ कर ।

या वह जगह बता कि जहाँ पर खुदा न हो ॥

इत्यत्रोदाहरणे द्वितीयपङ्क्तौ 'कि' इति 'जहाँ पर' इत्यत्र 'पर' इत्यधिकं पदं वर्तते । 'जहाँ' इति क्रियाविशेषणनैव गतार्थत्वात् 'पर' इति पदं व्यर्थमेव ।

निमित्तापरपर्यायं 'लिये' इत्यव्ययपदं मासकीनहिन्द्यां प्रचुरप्रचालम् । तस्मिन्नेवार्थे पश्चिमप्रान्तेषु 'लै' इति प्रयुज्यते । रामचरितमानसेऽनेकस्थलेष्वस्मिन्नर्थे 'लगि' इत्यस्य प्रयोगो दृश्यते । पाटलिपुत्रे (पटना) सप्ततिवर्षाणि प्राग् निमित्तार्थे 'लगि' 'लाग' 'ला' इत्येषां प्रयोगः श्रूयते स्म । किन्तु सम्प्रति तत्प्रयोगो न्यूनतामगात्, न तु सर्वथा समाप्तः । ते शब्दाः प्रायः शतत्रयवर्षाणि प्राक् पश्चिमतः प्रचलिताः पाटलिपुत्रपर्यन्तमेव न मुर्शिदाबादपर्यन्तमपि प्रचेलुः । प्राकृतस्य 'लगि' इत्यस्मात्तदुत्पत्तौ न कस्यचिद् विमतिर्भवेत् । परन्तु लेखने शुद्धीकरणाय कतिपये धीरा 'ला' धातोर्भूतकालिकबहुवचनदेतस्य भेदप्रदर्शनाय 'लिये' इत्येतल्लिखितुमारब्धाः, किन्तु भाषायामेतदसम्भवम् । संस्कृते हरिशब्दो विष्णुसूर्यवानरार्थेषु प्रयुज्यमानो भवति । परन्तु किमस्माभिः त्रिष्वर्थेषु पृथक् पृथक् वर्तनी विधीयते । नो चेत् किमस्यौचित्यम् ? तादृशः Dear इत्ययमाङ्गलशब्दो महर्घे प्रिये चार्थे प्रयुज्यमानो भवति । न च तस्य वर्तन्यां (वर्णक्रमे) कश्चिद् भेदो जायते । अतोऽयमव्यापारेषु व्यापार एव भवितुमर्हति । 'इ ई' इत्यनयोरनन्तरं यकारः स्वयमेवोपस्थापयति । संस्कृते सुधीशब्दस्य द्विवचने 'सुधियौ' भवति, न तु सुधीऔ इति, यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या 'सुधीऔ' इत्येवोचितम् । अतो 'लिण्' इत्यस्य स्थाने 'लिये' इति लेखनमेवोचितः । प्राचीनेषु उर्दू-पुस्तकेषु 'किस्सा गुलबकावली' इत्यादिषु 'क्या किया चाहिये' इति वाक्यं लिखितं दृश्यते, परन्त्वधुना उर्दू-हिन्दीभाषयोस्तदर्थे 'क्या करना चाहिये' इति लिख्यते । कालभेदात् प्रयोगभेदो नैसर्गिक एवेति न तेष्वशुद्धिशङ्काऽवसरः ।

निर्जीवसंज्ञाशब्दानां स्वल्पतरा लिङ्गचर्चा विधीयते । हिन्दीभाषाया लिङ्गानुशासनं तस्या दोषरूपमेव । वस्तुतो हिन्दीभाषायां लिङ्गद्वयमेवास्ति । तेन कश्चित् कश्चित् पुल्लिङ्गमाह, कश्चित् स्त्रीलिङ्गम् । विस्तृतक्षेत्रे व्यवहियमाणायाम् हिन्द्यामेतदपरिहार्यमेव । हिन्दीभाषायां 'भोर'शब्दः पश्चिमप्रान्तेषु स्त्रीलिङ्गः, लक्ष्मणपुरे पुल्लिङ्ग उच्यते । अमीरखुसरोऽलिखत्— "सारी रैन मोहि संग जागा । भोर भई तव बिल्लूरन लागा ॥" अत्र 'भोर' शब्दः स्त्रीलिङ्गः । परन्तु तुलसीदासेनालेखि— "जागिये कृपानिधान भोर भयो प्यारे ।" अत्र भोरशब्दः पुल्लिङ्गः । एवमेव गेंद (कन्दुक) शब्दोऽपि कश्चिद् ब्रजादौ स्त्रीलिङ्गः कश्चिदवधमण्डले च पुल्लिङ्ग एवोच्यते । तत्र सर्वत्रैव लिङ्गव्यत्ययं विलोक्य नोद्वेगः कर्तव्यः । वेदेषु वर्तमानो लिङ्गव्यत्ययोऽस्माभिस्तत एव रिक्थरूपेणोपलब्धः ।

निर्जीवसंज्ञाशब्दानां लिङ्गनिर्णयविषय एव दिल्लीलक्ष्मणपुरयोर्भेदो नास्ति, प्रत्युत प्रयोगेष्वपि भेदो वर्तते । दिल्लीस्थाः "कारवाई करनी होगी" इति ब्रुवते, लक्ष्मणपुरीयाः "कारवाई करना होगी" इति ब्रुवते । व्याकरणानुयायिनः पूर्ववाक्यं शुद्धम्, परवाक्यमशुद्धमिति वक्ष्यन्ति, तत्र विचारसहम् ; एकेन द्वाभ्यां वा प्रयुज्यमानमशुद्धमिति कथनं

सम्भवम्, किन्तु समाजेनैव व्यवहृतां भाषामशुद्धिग्रस्तां वक्तुं कः क्षमेत । साहित्यिकै-
रसमर्थितं तद् वचस्तु दुःसाहससीमामत्येति ।

अत्रेत्यं तर्कयितुं शक्यते यत् पूर्वायमण्डलेषु विहारप्रान्ते च लोकैर्लिखितानि 'हम
कहे, हम किये' सदृशानि वाक्यानि कुतोऽशुद्धानि नो मन्यते । तत्रेदमुत्तरं बोध्यम्—येषां
क्षेत्राणां भाषासु कर्मवाच्योऽर्थः कर्मणि प्रयोगो वा नास्ति, तत्रैतानि वाक्यानि शुद्धानि सन्त्येव ।
परन्तु यत्र कर्मणि प्रयोगसत्ता स्वीकृता तत्रैव तानि शुद्धिरहितानि सन्ति । कर्मणि प्रयोग-
शासनं पञ्चालादारभ्य बङ्गविहारसीमां यावद् वर्तते । अतो वयं तान् प्रयोगानुपहसामोऽ-
शुद्धांश्चाभिदध्मः । यदि ग्रियर्सनमहाशयस्येच्छानुरूपं विहारप्रान्ते हिन्दीं विहाय काचिदन्या
विहारप्रान्तीया भाषा स्याच्चेत्तर्हि न कस्यापि हास्यावसरः स्यात् ।

यथोच्चवर्णेषु हिन्दुषु सपत्नी माता तु भवति, न तु समानः पिता । परन्तु पुनर्विवाह-
प्रथायुक्तेषु समाजेषु समानः पिताऽपि भवति । उच्चवर्णेषु हिन्दुषु "किमसौ महाशयो भवतः
स पिताऽस्ति" इति केनचिद् पृष्ठो जनस्तं ताडयितुं प्रहर्तुं वा प्रवृत्तः स्यात्, परन्तु यत्र
तादृशः पिता भवति तत्रेदं वचनं न कश्चिदप्रियं मनुते, न च प्रहर्तुकामो भवति । कलिकातास्थ
उच्चन्यायालये कश्चिन्महाशयोऽन्यस्मिञ्जने मानहानिकरणाभियोगं कृतवान्, यत्स तं 'ब्यालम्'
कथितवान् । आङ्गलजातीयेन न्यायाधीशेन प्राकृतसम्बन्धाद् नेदं वचनं मानहानिकर-
मित्युक्त्वाऽभियोगः समापितः । हिन्दूप्राड्विवाकः स्ववचने खण्डिते सति "थोर लार्डशिप् इज्
माई साला" (your lordship is my sala) इत्युक्त्वा ततः प्रस्थितः ।

हिन्दीभाषायामन्यभाषाप्रभावः

हिन्द्यामरवी-फारसी-तुर्की-पोर्चुगीज-ङ्गलाद्यूरोपीयभाषाणामेव न, भारतीयभाषाणा-
मपि प्रभावो वरीवर्ति । यत्र द्वयोर्भाषयोः परस्परं सीमासम्बन्धो भवति तत्रान्योन्यमादान-
प्रदाने भवत एव । यत्र प्रतिवेशिनोऽथवा दूरदेशीयभाषाभाषिणो जना निवसन्ति, तत्र
स्थानीयभाषायाः शब्दान् भावान् वाक्यांशान् वा स्वकीभाषायां ते प्रयुञ्जते । पुनस्ते सर्वे
तद्भाषाया अङ्गानि जायन्ते । हिन्द्याः सीमा पश्चिमोत्तरे पाञ्चाली सैन्धवी (सिन्धी)
पूर्वे बङ्गभाषायामुल्लभ्यते, अतो मयाऽत्रैवावधानं कर्तव्यम् ।

पाञ्चालीभाषा केवलं कथनायैव पाञ्चाली; किन्तु तत्र उर्दू हिन्द्यावेव मुख्ये-
भाषे स्तः । प्राक्काले यदा तत्रत्या जनाः पाञ्चालीं वदन्ति स्म, तथापि तैः सर्वे व्यापारा
उर्दूभाषयैवाकारिपत । परन्तु सरस्वतीत्युपाधिभाजा स्वामिना दयानन्देन वैदिकाम्युत्था-
नान्दोलने प्रचालिते वेदानुयायिनोऽपि हिन्दीमग्रेसरां व्यदधुः । पाकिस्ताननिर्माणेन उर्दू-
भाषायास्तन्महत्त्वं क्षीणमभवत् । प्रशिष्याः (सिकखाः) प्रबुद्धाः सन्तो पाञ्चाल्याः पक्ष-
पातिनोऽभवन् । पूर्वं ते पाञ्चालीमपि उर्दूलिप्यामेवालिखन् । सम्प्रति ते गुरुमुखील्लिपि
स्वपथलिपि मन्यन्ते ।

यथा तथा वा भवेत् । सम्प्रति पाञ्चाल्या हिन्दी कियत्प्रभाविताऽस्तीति द्रष्टव्यमस्ति । पाञ्चालैर्जनैस्तत्र तिष्ठद्भिरेव न, तस्माद् वहिस्स्थितैरपि (कलिकातास्थैः) हिन्दी-सेवा विहितास्ति । कलिकातायां भारतमित्रम्, सारसुधानिधिः, उचितवक्त्रेत्यादिपत्राणां जन्मदातारो जम्बूपाञ्चालाभिजनाः सारस्वता ब्राह्मणा एवासन् । पाञ्चाल्यां प्रचलिताः “मैंने जाना है” इत्यादयः प्रयोगाः “मया गन्तव्यम्” इत्यादिसंस्कृतवाक्यैः समर्थिता अपि भवन्ति । हिन्द्यां ‘मुझे जाना है’ एवंविधाः प्रयोगाः प्रचलिताः सन्ति । पाञ्चाललेखकाः स्वयं तु ‘मैंने जाना है’ इति लिखन्तोऽपि ‘मुझे जाना है’ इति लेखकानां न त्वालोचनां कृतवन्तः, न च स्वयमीदृशं वाक्यं चालिखन् । पश्चान्तरादपि न काप्यालोचना प्रावर्तत । अद्यापि सैवावस्था विद्यते । परन्तु दिल्लीमधितिष्ठन्नुत्तरप्रदेशीया जना अपि पाञ्चाली-प्रयोगमनुकुर्वन्तो विलोक्यन्ते ।

पाञ्चाल्यामीकारान्ताः शब्दा बहुवचने ‘याँ’ प्रत्यययोगेन निष्पाद्यन्ते । सत्यद इन्सा अल्ला खाँ महाशयेन ‘ठेठ हिन्दी की कहानी’ इति पुस्तके “आतियाँ जातियाँ हैं” इत्यलेखि । अधुना ‘आती जाती हैं’ इत्येव लिख्यते । उदन्तमार्तण्डं नाम पत्रं पञ्चविंशशिकाष्टादशशतम ईशवीयाब्दे कलिकातातः प्रकाशितम् । तस्य सम्पादकः पाञ्चालोऽसन्नपि कर्णपुरवास्तव्यो भूत्वाऽप्येकस्मिन् स्थाने “तोपें दगियाँ” इत्यलिखत्, न तु ‘तोपें दगीं’ इति । एतेन हिन्दीगद्यस्यातिकाले एतादृशाः प्रयोगाः शुद्धा एव मता अभूवन्निति प्रतीयते, किन्त्वधुना न ते कुत्रापि दृश्यन्ते ।

तथाप्येकः पञ्चनदीयः प्रयोगो हिन्द्यां प्रचुरप्रचारोऽस्ति—“मुझे क्यों बुलाया गया” इति । प्राचीनभाषायां ‘मैं क्यों बुलाया गया’ इत्येवाल्लिख्यते । एकं प्राचीनं शेरनामकं पद्यमस्ति—

यहाँ कौन खुदा के लिये लाया मुझको ।

किस सितमगर ने सोते से जगाया मुझको ॥

हिन्दीलेखकाः प्रायः पाञ्चालीसम्पर्कं नाधिगताः । पाञ्चाले हिन्दीलेखकास्ते तन्निवासिन आसन् । परन्तु हिन्द्यां वङ्गप्रभावः प्राचुर्येणासीत्, अद्यापि चास्ति । बहूनां वङ्गोपन्यासानां भाषान्तराण्यद्यतः पञ्चषष्टिवर्षाणि प्राग् जातानि । तदानीन्तनानां भाषान्तरकारिणां वङ्गहिन्दीभाषयोर्ज्ञानमपुष्कलमासीत्, अतस्तैरपरिचितानां शब्दानां स्थाने वङ्गशब्दा एव प्रयुक्ता अभूवन् । अतः कतिपये वङ्गप्रयोगा हिन्द्यां तद्वदेवोपलब्धा भवन्ति । संशोधनकार्यमेकस्या द्वयोर्वा भाषयोर्ज्ञानेन सम्यग् न सम्पद्यते, तदर्थं बहुभाषज्ञेन भवितव्यम् । किञ्चित् कालात् प्राक् ‘इधर, उधर’ इत्यनयोरव्यययोः कुतः समुपलब्धिरिति गवेषणमारब्धम् । तैलङ्गालयोरिव तयोस्तत्रान्वेषणं कृतं यत्र तदुपलब्धेरसम्भवः । वस्तुतस्तैवौ वङ्गीययोः ‘एधर, ओधर’ शब्दयो रूपान्तरमासादितवन्तौ । वङ्गभाषा महाराष्ट्री—हिन्दीतो दूरतरं वर्तते । परन्तु काशी महाराष्ट्रीभाषिणामुपनिवेश उच्यते । द्वितीयस्य

पेशवाख्यस्य बाजीरावस्य कर्णपुरमण्डलान्तर्गतब्रह्मावर्त(विठूर)वासाद् हिन्दीमहाराष्ट्रीभाषिणां सम्यन्धे दृढतां गतेऽन्योन्यभाषा शब्दा अपीतस्ततो जाताः । हिन्द्याम् 'मृ' इति वर्णः प्रायेण 'रि' इति लिख्यते । परन्तु महाराष्ट्रगुर्जरीयोक्कलभाषासु तद्रूपं 'रु' इति जायते । इह भ्रातृशब्दस्थाने 'भाई' इति, परन्तु महाराष्ट्रयां 'भाऊ, भाउ' वा भवति । भ्रातृजायास्थाने 'भाई जाई' इत्यनेन भवितव्यम्, परन्तु हिन्द्यां 'भाउ जाई' अथवा 'भौ जाई' इत्यनेन भूयते । अयं 'भाउ' शब्दो महाराष्ट्रीयोऽस्ति । एवं मातृष्वसा 'माउसी, मौसी' वेति रूपान्तरं प्राप्नोति । केचन 'मासी' इत्यपि वदन्ति, माई-सीति न । परन्तु 'मासी' इति मातृसदृशार्थकः, न तु मातृष्वसार्थकः । एवं महाराष्ट्रया हिन्दी प्रभावितेति बोध्यम् ।

एकस्या भाषायाः शब्दा नानाविधैः कारणैर्भाषान्तरं प्रविष्टाः प्रचलं प्राप्नुवन्ति । ममायं बुद्धशब्दः अरबी-फारसीत्यादियावनीषु भाषासु बुतार्थे प्रतिमार्थे वा प्रयुज्यते । परन्तु तेषां भाषाशब्दा मम भाषायां नागता इति कश्चिन्मनीषी तु वक्तुं नोत्सहते । पिक-नेम-तामरस-शब्दाः संस्कृतशब्दा एव प्रतीयन्ते, परन्तु तन्त्रवार्तिके त्रयोविंशपृष्ठे तान् म्लेच्छभाषाशब्दानाह । अर्थपर्यायो नेमशब्दस्तु फारसीस्थो नीमशब्द एव ज्ञायते सर्वैः । पिक-तामरस-शब्दौ कुतस्त्याविति ज्ञाने काठिन्यं प्रतिभाति ।

तमिल-तेलगु-मलयालमभाषा द्राविणभाषासु गण्यन्ते । वेदभाष्यकर्ता यः सायणाचार्यो वर्तते, स दक्षिणभारते विजयनगरसाम्राज्य आसीत् । समस्ते भारते लब्धप्रचारोऽपि सायणशब्दः कस्या भाषायाः शब्दः किमर्थकश्चेति जानाति विरलो जनः । चावलशब्दः किम्भाषीय इति कोपकर्तारोऽपि न विदुः, किं पुनरन्ये । द्राविणभाषासु ओदनार्थं प्रचलिताच्चोरशब्दादेव 'चाउर, चाउल, चावल' इति क्रमशो विनिर्मिताः ।

सर्वमिदं प्राचीनम् । अधुनैव मण्डपार्थे 'पण्डाल'शब्दः प्रचारमलभत । मद्र-प्रान्ते जायमाने प्रथमे कांग्रेसमहाधिवेशने सर्वप्रथमम् उत्तरभारतीयैर्मण्डपार्थे पण्डाल-शब्दप्रयोगो दृष्टः । पुनः स उत्तरभारते प्रचलितः । अयं पण्डालशब्दो द्राविडतमिलभाषा-शब्दो विद्यते ।

अन्यच्च पोर्चुगीजभाषाशब्दा द्राविडशब्देभ्योऽनेकगुणाधिका हिन्द्यामेव न, सर्वासु भारतीयभाषासु प्रचलिताः सन्ति । तान् शब्दान् स्वल्पतरा एव विदुः, अन्यच्च तेषां सम्यन्ध-परित्यागोऽप्यसम्भव एव ।

हिन्दीभाषाया उत्पत्तिविकासयोरिदं संक्षिप्तं विवरणमितिहासे भाषाशास्त्रे च निकृपे निर्घर्षणेन परीक्षणीयम् सारभूतं चोपासनीयं बुधैरित्यलम् ।

‘भाव एव हि धात्वर्थ इत्यविच्छिन्न आगमः’

श्रीहिन्दकेशरी शास्त्री,

अनुसन्धाता, वा० सं० वि० वि०

धात्वर्थं पृष्ठो वैयाकरणः शुक्रवद्ब्रूते—‘फलव्यापारनिष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकतावान् धातुः’ इति । निशम्येमां वैखरीं चिन्तयामि किं बद्धमूलोऽयं विचारः, भट्टोजिदीक्षितैः स्वीकृतो धात्वर्थः किं हर्यादीनामपि सम्मतः परमसिद्धान्तः फलव्यापारयोर्धातुरिति ।

अत्र निवन्धे भाष्यकारादिभिः प्रतिपादितो हर्यादिभिश्चानुमोदितः को धात्वर्थ इति विचारयामः । अस्या विचारणायाः प्रवृत्तिनिमित्तं हरेः ‘भाव एव हि धात्वर्थ इत्यविच्छिन्न आगमः’ इति कारिका । अत्र कारिकायाम् आगमप्रामाण्यवादी आचार्यों भर्तृहरिः केवलं भावमेव धात्वर्थमाह । एवञ्चायमर्थः सम्भवति, न वेति विचार्यते ।

‘फलव्यापारयोर्धातुः’ इत्यत्र व्यापारो धात्वर्थः, अत्र न कापि विप्रतिपत्तिः, केवलं फलांशे विवादः, व्यापारस्तु भावविकार एव । अत्र तावत् प्रसङ्गप्राप्तः फलशब्दार्थो विचार्यते—वैयाकरणसम्प्रदाये हि पूर्वं फलशब्दं भगवान् पाणिनिः “स्वस्तित्तितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” (१।३।७२) इति सूत्रे सस्मार । इदं फलं हि तत्तत्क्रियाणां ग्रामप्राप्तिरूपं भोजनादिरूपकम्, न तु फलव्यापारयोरित्यत्राभिमतसंयोगविभागविविलक्ष्यादिरूपम् । अस्य सूत्रस्य भाष्यमनुसृत्येवाचार्यों हरिः—

यस्यार्थस्य प्रसिध्यर्थमारभन्ते पचादयः ।

तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभोऽदि प्रयोजनम् ॥^२

इति वैयाकरणसम्प्रदायसम्मतं फलमाह । भट्टोजिदीक्षिता अपि शब्दकौस्तुभे^३ कर्मपर्यायं फलशब्दं व्यवजहः । यद्यपि ते विक्लिप्त्यादिकमपि फलं प्राहुरित्यन्यदेतत् । अत्रेदमेव वक्तव्यं यत् पूर्वाचार्याणां सम्मतं फलं कर्तुः क्रियापानुमिष्टतममेव, तत् कुत्रचिद् ग्रामादि कुत्रचिच्च स्वर्गादि । इतोऽन्यत् ‘अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वमथवा धातुवाच्यत्वे सति धातुवाच्यव्यापारजन्यत्वम्’ एवंविधो यो विलक्षणः फलपदार्थः स न कुत्रापि भाष्यादौ वाक्यपदीये वा नयनश्रवणयोर्विषयतां गतः । एवं हि आपाणिनेन्यासकारपर्यन्तं निष्फलमेव धात्वर्थमवलोकयामः । कैयटग्रन्थेऽपि फलचर्चा नास्त्येव । वैयाकरणसम्प्रदाये त्वयं फलश्रुति-

१. वाक्यपदीये क्रियासमुद्देशः २३ ।

२. „ उपग्रहसमुद्देशः १८ ।

३. शब्दकौस्तुभः, भूवादिसूत्रे ‘फलमेव त्विष्टतमम्, तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वेन इच्छाविषयोऽत्र संज्ञो, स च त्रिविधः, उक्तञ्च निर्वर्त्यञ्चेत्यादि ।

मीमांसकेभ्यः प्राप्ता, तत्र पूर्वं हरदत्तग्रन्थे धातोः फलमर्थं श्रुणुमः । विस्तरस्तु दीक्षितग्रन्थेषु तेषां शिष्यादीनां ग्रन्थेषु च । एतेषां हि फलवाचकत्वसाधिका इमा युक्तयः—

१—सकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः ।

२—‘क्रियते घटः स्वयमेव’ इति प्रयोगो न स्यात् ।

३—त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः ।

४—द्वयर्थः पच्चिरिति भाष्यनिर्देशः ।

अत्र किञ्चित्—

(१) अयं सकर्मकाकर्मकविभागो न भाष्यादौ, न वा वाक्यपदीयादौ प्रदर्शितः, न च सूत्रकारादीनां वचनैर्ज्ञापितः । केवलं मध्येकालं जातानां वैयाकरणानां व्यवस्था । नागेशैश्च ‘अध्यासिता भूमयः’ इत्यादावव्याप्तिं प्रदर्श्य दोषो दर्शित एव । तथा च तेषां मते ‘एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्’, ‘तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम्’^१ इति । एतेन सकर्मकाकर्मकविभागार्थं धातोर्न फलवाचकत्वमावश्यकम् ।

(२) नैयायिकानां मते यत्नस्य घटेऽसत्त्वेन न स्यादयं प्रयोगः, किन्तु वैयाकरणानां नये व्यापारः कर्मणि तिष्ठत्येव, तथा च कर्मकर्तरि ‘क्रियते घटः’ इति प्रयोगः स्यादेव । प्राप्ये कर्मणि च कर्मवद्भावो न भवतीति भूषणकृतैव सिद्धान्तितम्^२ ।

(३) कर्तुः प्रवृत्तिश्च क्रियायां फलार्थम् (‘ग्रामं गच्छति’ इत्यत्र ग्रामप्राप्त्यर्थम्), अतो न सर्वेषां व्यापाराणामेकरूपता । समानेऽपि त्यजिगम्योश्चलनात्मके व्यापारे कर्तुः प्रवृत्त्येव क्रियाभेदः सम्पद्यते । कश्चिद् व्यापारः किञ्चित् फलं जनयति, कश्चिच्च किञ्चिद् इति व्यापारसामर्थ्यादपि क्रियायामर्थभेदो भवति । व्यापारः फलमुत्पादयति, किन्तु तस्य धातुवाचकत्वं नास्तीतीदमपीह बोध्यम् ।

(४) अत्र भाष्यम्—‘इह हि तण्डुलान् पचतीति द्वयर्थः पचिः तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्तयति’^३ इति । अत्र कैयटः—‘तण्डुलान् विकलेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः’, तथा चात्र द्वौ व्यापारौ धात्वर्थः, न त्वेकं फलं द्वितीयश्च व्यापारः । पचधातोर्हि व्यापारद्वयावाचकत्वस्वीकारे द्वयर्थः पच्चिरिति भाष्यमेवासङ्गतं स्यात्, त्वन्मते सर्वेषामेव धातूनां भाष्यफलव्यापारवाचकत्वेन द्वयर्थत्वात् । अधुना भाष्यसम्मतं धात्वर्थमाह—

तत्र धातुसंज्ञासूत्रे^४ भाष्ये धात्वर्थज्ञापकं वार्तिकद्वयम्—(१) क्रियावचनो धातुः ।

(२) भाववचनो धातुः । क्रिया खलु व्यापार एव । भावोऽपि किञ्चिद्वैचित्र्यं दधानो व्यापार एव । अत्र न काचन फलविपरिणी चर्चा । व्यापार एव धात्वर्थः । अत्र अन्वय-

१. वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा, धात्वर्थप्रकरणम् ।

२. वैयाकरणभूषणसारः, धात्वर्थनिर्णयः ।

३. महाभाष्यम्—१।४।४६ कर्तुरोप्सिततममिति सूत्रे ।

४. महाभाष्यम्—१।३।१ भूवादयो धातवः ।

व्यतिरेकाभ्यामर्थदर्शनपरं भाष्यमेव प्रमाणम्—“इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः” अतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद् गम्यते विकिलत्तिः कर्तृत्वमेकत्वं च । पठति इत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते, पठ्शब्द उपजायते, अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विकिलत्तिर्हीयते पठि क्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चात्रान्वयीति । ‘विकिलत्तिर्हीयते पठि क्रियोपजायते’ अत्र विकिलत्तिपदेन फलमर्थो न गृह्यते, विकिलत्तेर्व्यतिरेका पठिक्रिया इति भाष्याशयः । अत्र तावद् विकिलत्तिरूपार्थस्य स्थाने पठिक्रिया आदेशत्वेन स्वीकृता इति स्थितिः । यदि चात्र विकिलत्तिः फलं स्यात्, तदा पठ्धातोर्बोधसदृशं किञ्चित् फलमुपात्तं स्यात्, अतो विकिलत्तिरपि व्यापार एव । विकिलत्तिरित्यस्य विकलेदनमर्थ इति ^२हेलाराजा-दयोऽपि स्वीचक्रुः ।

न च विकिलत्तिः खलु कर्मणि भवति व्यापारश्च कर्तरि, यदि चात्र विकिलत्तिरपि व्यापारः, तदा तण्डुलानित्यस्य कर्मसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, पचेर्व्यापारद्वयवाचकत्वात् । एकेन व्यापारेण तण्डुला ईप्सिताः, द्वितीयेन चोदन इति न कापि विप्रतिपत्तिः ।

भाववचनो धातुरित्युपक्रम्य भाष्यकृता ^१ ‘पङ्भावविकारा भवन्ति इति ह स्माह वार्ध्यायणिः’ । ‘जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति इति’ एतेषु भावविकारेषु परिणामस्यापि भावविकारत्वाद् विकिलत्तिश्च परिणाम एव । ‘कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया’ ^२ इति भाष्यात् सर्वेषु कारकेषु व्यापारस्य सत्त्वेन कर्मणो व्यापारस्यापि धातु-वाच्यत्वात् । यद्यपि व्यापारः सर्वत्र कारकेषु, किन्तु प्राधान्यात् कर्तृकर्मणोर्व्यापार एव धातुवाच्यः, अत एव यदा कर्तृव्यापारविवक्षा, तदा कर्तरि लकारः, यदा च कर्मव्यापार-विवक्षा, तदा कर्मणि लकार उत्पद्यते ।

स्तोकं पचतीत्यादौ च न व्यपदेशिवद्भावादिकल्पनम् ।

स्तोकादीनि च क्रियाविशेषणानि, क्रिया खलु व्यापार एव, अतो नैयायिकानामिव स्तोकादेर्व्यापार एवान्ययः स्वीकर्तव्यः, द्वितीया तु क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीबत्वमेक-वचनत्वमिति वचनात् । अस्यापाणिनीयत्वं तु न शक्यम् । “पूजनात् पूजितमनुदात्तम्” ^३ इति सूत्रे भाष्ये दारुणाध्यापको दारुणं यदध्यापनं तस्य कर्ता इत्यर्थे दारुणादिक्रिया-विशेषणानामध्यापकादिभिः सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावे दारुणाध्यापक इत्यत्र मलोपार्थवार्त्तिककारस्य वचनम् । एतेन क्रियाविशेषणे द्वितीया वार्त्तिककारस्य सम्मता । अन्यथा मकारलोपार्थं वार्त्तिकारम्भ एव न स्यात् । लिङ्गसंख्ययोरुत्पत्तिस्तु व्यापारेऽन्वयादेव

२. वाक्यपदीये क्रियासमुद्देशः १ ।

१. महाभाष्यम्—१।३।१ ।

२. तदेव

३. महाभाष्यम्—८।१।६७ ।

भावप्रत्ययवन्न भवति । व्यापारेऽन्वयादेव 'मन्दं मन्दं नुदति पवनः' इत्यादयः प्रयोगा संगच्छन्ते । स्तोकादयश्च यदि फलम्, तदा फलस्य सिद्धरूपत्वेन सत्त्वभूतत्वात् क्लीबत्वमेक-
वचनत्वमेव न स्यात्, द्विवचनादयोऽपि स्युः । यदि च क्रमश्चेति^१ सूत्रस्थभाष्यमादाय
भावकर्मवृत्ताद्भातोरित्यर्थं पुरस्कृत्य नागेशसम्मतः क्रियात्वक्रियाकालकारकसंख्येति पञ्चकं
धात्वर्थः, तिङादयश्च द्योतकाः, तथापि न फलस्य धातुवाचकत्वम् ।

येऽपि धातोः फलावाचकत्वेन कर्तुरीप्सिततममिति सूत्र ईप्सिततममित्यस्य
प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमीप्सिततमत्वमित्येवंविधोऽर्थो न स्यादित्याहुः, तेऽप्येवं
वक्तव्या यदयं परिष्कारो धातोः फलमर्थ इति स्वीकृत्य प्रवृत्तः, फलाश्रयश्च कर्मसंज्ञेति
न कस्यापि मुनेर्वचनम् ।

वाक्यपदीयग्रन्थश्च 'धात्वर्थः' क्रिया' इति निश्चित्य प्रवर्तते ।

अत एव वाक्यपदीये न भूषणादिवद् धात्वर्थसमुद्देशः, अपि तु क्रियासमुद्देशः । तत्र
प्राधान्येन क्रियास्वरूपमेव प्रदर्शितम् । तेषु च व्यापारव्यक्तिः क्रिया, जातिः क्रिया, सत्ता
क्रिया, बुद्धिसत्ता क्रिया, ब्रह्मसत्ता क्रिया, एवं मतान्तरैः क्रियास्वरूपं प्रदर्शितम् । यद्यपि
आचार्यों हरिः^२ फलार्थकर्तुः क्रियायां प्रवृत्तिरिति स्वीकरोति, तथापि तत्फलं न धातुवाच्यम्,
किन्तु व्यापारसामर्थ्यजन्यम् । इदं च फलं न विक्लित्यादि, अपि तु पाणिन्यादिभिः 'अभिप्राये
क्रियाफले' इत्यत्रोपात्तं फलम् । धातोः फलावाचकत्वे हेलाराजस्य उक्तिरपि^३ । साध्यस्वभावा
क्रिया धातुवाच्या । न हि संयोगविभागात्मकः सिद्धस्वभावोऽर्थो धातुवाच्यः, साध्यतया
पूर्वापरीभूतत्वेनावगमात् । हेलाराजस्य क्रियाविवेकोऽद्य नोपलभ्यते, केवलं क्रियासमुद्देशस्य
टीकात एव को धात्वर्थ इत्यवगन्तुं शक्यते । अत्रास्माभिर्विस्तरभयान्नाधिकं प्रदर्शितम् ।
वाक्यपदीये च धात्वर्थः कः ? अत्रेयमेव कारिका—“भाव एव हि धात्वर्थ
इत्यविच्छिन्न आगमः” ।

१. महाभाष्यम्, क्रमश्चेति सूत्रे ७।२।३७

२. लघुशब्देन्दुशेखरे कारकप्रकरणेऽनभिहित इति सूत्रे

३. वाक्यपदीयम्, क्रियासमुद्देशः ४०

४. वाक्यपदीयम्, क्रि० स० १

योगदर्शने ईश्वरविमर्शः

सोहं प्रकाशः,

अनुसंधाता, का० हि० वि० वि०

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” (गीता १८।६१) इति भगवद्बचनादीश्वरो व्यापकोऽपि सत् हृद्देशस्यैवाभिव्यञ्जकत्वेन समग्रप्राणिनां हृत्स्थाने तिष्ठन् कस्य सहृदयस्य हृदयं नाह्लादयति । अत एव हृद् अयते व्याप्नोति परमात्मेति हृदयशब्दस्यार्थो-घटते । तदुक्तमभियुक्तैः—

लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।

येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः ॥

हरिरित्यादयः शब्दा अपि तस्यैव पर्यायाः—

हरिः सदाशिवो ब्रह्मा महेन्द्रः परमः स्वराट् ।

सर्वेश्वरस्य तस्यैते पर्यायाः परिकीर्तिताः ॥

“अहं सुखी स्याम्” इति निखिललोकस्य नैसर्गिको महानभिलाषो बरीवर्ति, तदर्थमाध्यात्मिकादिविविधदुःखनिवृत्तये सततं पुरुषः प्रयतते । दार्शनिकदृष्ट्या—एकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मोक्षः, स्वस्वरूपावातिर्वा, तत्प्राप्तये चानेकोपायाः प्रदर्शिता दार्शनिकैः । तद्यथा—नैयायिकाः प्रमाणप्रमेयादीनां पदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्षमभ्युपगच्छन्ति । वैशेषिकाणामप्येव एव पन्थाः । सांख्या हि सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिद्वारा मोक्षं मन्यन्ते । मीमांसकानान्तु भिन्नैव मीमांसा, ते हि वैदिककर्मणामनुष्ठानेनान्तःकरणशुद्धिद्वारा मोक्षमङ्गीकुर्वन्ति । “ऋते ज्ञानान् मुक्तिः” इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिर्मवितुमर्हति, नान्यथेति वेदान्तिनो वदन्ति । योगमते तु कैवल्यप्राप्तेर्मूलसाधनं समाधिरेव । समाधिश्च चित्तैकाग्र्यरूपः, चित्तैकाग्र्याभ्यासवैराग्यादयोऽनेकोपाया अभिहिता योगदार्शनिकैः । तेष्वीश्वरप्रणिधानमपि प्रमुखोपायो वर्तते, निर्विकल्पकसमाधिलाभाय । तदुक्तं पतञ्जलिना “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” (योगसूत्र० १।२३) ।

भक्तिविशेषेणाकृष्ट ईश्वरोऽनुगृह्णाति । प्रसन्न ईश्वरे समाधिलाभाय क्रमिको मार्गो नापेक्षितः । उक्तप्रणिधानशब्दस्य ‘प्रकर्षेण चित्तस्य निधानम्’ इति व्युत्पत्त्या सम्यक्प्रकारेणैकत्र चित्तस्य संयोजनमेव भक्तिरुच्यते । व्यासदृष्ट्या सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणम्, समग्रकर्मणां फलत्यागो वा भक्तिरभिधीयते । (योगद०, व्या० भा०-२।१) । सा चान्यत्र शास्त्रेषु नवधा प्रकीर्तिता—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

(श्रीमद्भा० ७।५।२३)

भक्त्या तुष्टो हि भगवान् भक्तानाम् “ईप्सितस्याभिमतमस्तु” इतीच्छामात्रेण योगा-
पायान् दूरीकृत्य समाधिसिद्धिं प्रयच्छति । तदुक्तं भगवता—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

(गीता० ६।२२)

कर्मणामर्पणविषये—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

(गीता० ९।२७)

कर्मफलत्यागविषयेऽपि—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

(गीता० २।४७)

एकमपीश्वरं स्वकल्याणचिकीर्षया विभिन्नरूपेणोपासते तज्ज्ञाः, तथाहि—

जगतां यदि न कर्ता कुलालेन विना घटः ।

चित्रकारं विना चित्रं स्वत एव भवेत्तदा ॥

इत्याभाणकेन जगत्कर्तेति नैयायिकाः समानतन्त्रसिद्धान्ता वैशेषिकाश्च, आदि-
विद्वान् सिद्ध इति कापिलाः, उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
(तै० उ० २।१) इत्यादिश्रुत्या सच्चिदानन्दस्वरूप इति वेदान्तिनः, क्लेशकर्मविपाकाशयै-
रपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः ।

यद्यपि पतञ्जलेश्वरस्य स्वरूपमुपयोगो गरिमा च सुगमतया नैवावगन्तुं शक्यते,
तथापि व्यासवाचस्पतिप्रभृतिविविधविद्वद्भौरेयाणां मतं सम्यगालोच्य याथार्थ्यं प्रकटयितुं
प्रयतिष्यते । योगदर्शने नित्यः, सर्वज्ञः, सर्वाधिकज्ञानशक्तिसम्पन्नः, सर्वव्यापी, क्लेशकर्मविपा-
काशयरहितः, पुरुषविशेषः, ईश्वर इति परिभाषितः । तथाहि प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तमीश्वरमुद्-
घोषयन् पतञ्जलिः “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” (यो० सू० १।१४)
इतीश्वरस्वरूपोपपादकं सूत्रं यभाषे ।

अनेन सूत्रेण—बद्धमुक्तप्रकृतिर्लीनपुरुषेभ्यो विशिष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति ध्वन्यते ।
तथाहि “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः” (यो०सू० २।३) इति पञ्चक्लेशैरपरामृष्टोऽपि
पुरुषः स्वाश्रयप्रतिविम्बितत्वसम्बन्धेनात्मन्यभिमन्यमानो रागद्वेषादिना प्रवृत्तः सन् शुभाशुभानि-
कर्माणि कुरुते, ततश्च पापपुण्यकर्मणां फलं जाल्यायुर्भोगरूपविपाकमुपलभते, विविधविपाका-
नुसारञ्च तस्य तादृशी वासना समुत्पद्यते, वासनया च जन्ममरणसंसारार्णवे भ्रमति, किन्तु
यथा पुरुषो मानसिकान् क्लेशादीनात्मन्यध्यवस्यति, न तथेश्वर इति तस्य वैशिष्ट्यम् ।

मुक्तपुरुषाः प्रकृतिलीनाश्च न कथमपीश्वरपदवीमारोढुं शक्नुवन्ति, यतो हि ते
प्राकृतिक-वैकारिक-दाक्षणिकबन्धनानि छित्त्वा कैवल्यमुपलब्धवन्तः । मुक्तपुरुषाणां

यद्यप्युत्तरकाले बन्धनं नास्ति, तथापि तेऽवश्यं मुक्तावस्थातः प्राग् बन्धन आसन् । एवञ्च तत्त्ववैशारद्याम् (१।१९) उद्धृतस्य—

पूर्णं शतसहस्रन्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ।

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ॥

इति वायुपुराणवचनानुसारं प्रकृतिलीना अपि सहस्रवर्षपर्यन्तं पूर्णमवधिं व्यतीत्य भविष्यति काले बन्धने निपतन्त्येव, ईश्वरस्य तु पूर्वोत्तरायाः कोटेः चर्चैव न, स तु सदैव मुक्तः । ज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयरूपा सम्पदेव तस्यैश्वर्यम् । यद्यपि चेतन ईश्वरे ज्ञानक्रियादीनामसम्भवः, ज्ञानक्रियादीनां विशुद्धचित्तधर्मत्वात्, चित्तेन सह नित्ययुक्तस्येश्वरस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धोऽपि न घटते, सम्बन्धस्याविद्याप्रयुक्तत्वात्, अविद्यायाश्चेश्वरेऽभावात्, तथापि पुरुषवदीश्वरस्य चित्तेन सह स्वस्वामिभावसम्बन्धोऽविद्याया नैव संगच्छते, किन्तु ईश्वरचित्तस्वभावमवगच्छन् प्राणिनामुद्धारं चिकीर्षया विशुद्धसत्त्वरूपचित्तमाधत्ते, अतो ज्ञानपूर्वक एव द्वयोरनादिः सम्बन्धः ।

यद्यप्युद्दिधीर्षायां सत्यामीश्वरो विशुद्धसत्त्वचित्तमुपाधत्ते, चित्तोपादाने सति चोद्दिधीर्षा इत्यन्योऽन्याश्रय आपतति, तथापि बीजाङ्कुरवत्सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वेन तद् दोषाय न कल्पते । तथाहि लोके पुरुषः “अहं प्रभाते शीघ्रमुत्थायामुक्तं कार्यं करिष्यामि” इति विनिश्चित्य स्वपिति, प्रभाते च तेनैव संस्कारेणोत्थाय कार्यं सम्पादयति, तथैवेश्वरोऽपि प्रलयकाल आहार्यचित्तेन “प्रलयावधौ समाप्तौ सत्यां विशुद्धचित्तं ग्रहीष्यामि” इति निश्चित्य स्वरूपावस्थितो भवति, चित्तञ्च प्रकृतौ प्रविलीयते, प्रलयावधौ समाप्तौ सत्यामीश्वरः पूर्वसंस्कारेण भूयो विशुद्धं चित्तं गृह्णाति । अत्रेदमवधेयं यदीश्वरस्य प्रलयान्ते कृतः संकल्पः प्रलयादौ गृह्यमाणं चित्तं प्रति कारणम्, तात्कालिकं प्रलयान्ते कृतं संकल्पं भाविप्रलयादौ चित्तग्रहणं प्रति कारणम्, एष च प्रवाहोऽनादिः, एष एवेश्वरस्थालौकिको महिमा, शाश्वतिकः सत्त्वोत्कर्षश्च ।

व्यासेनेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिरूप ऐश्वर्यं किं प्रमाणमिति शङ्कां समुद्भाव्य शास्त्रं प्रमाणमिति निर्धारितम्, पुनश्च शास्त्रस्य स्वतःप्रामाण्ये किं प्रमाणमिति प्रश्नमुत्थाप्य प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तमिति समासाधितम् । ईश्वरसद्भावे वेदः प्रमाणम्, वेदप्रामाण्ये चेश्वरस्य हेतुत्वमित्यन्योऽन्याश्रयदोषश्चेश्वरस्य विशुद्धचित्ते विद्यमानयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादिः सम्बन्ध इति सङ्केतेन परिहृतः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण दार्शनिकशिरोमणिना वाचस्पतिनात्र समीचीना सरणिरनुसृता-ईश्वरः सर्वज्ञो यथार्थवक्ता च, अतस्तेनोपदिष्टे वेदेऽप्रामाण्यगन्धोऽपि न वर्तते । वेदस्यैको भाग आयुर्वेदात्मकः, स चेश्वरनिर्मितः, तत्र हि रोगः, रोगहेतुः, आरोग्यम्, भैषज्यमिति विवेचनमुपलभ्यते, अतस्तत्प्रयुक्तेन विधिना ओषध्यादिसेवनेन रोगनिवृत्तिरनुभवगोचरतामायाति, अतस्तस्य प्रामाण्ये नास्ति संशयलेशोऽपि । इत्यञ्चैकभागस्य प्रामाण्ये सिद्धेऽन्यस्यापि वेदभागस्येश्वरप्रणीतत्वं प्रमाणत्वञ्च प्रसिध्यति । न्यायदर्शनेऽपि—“तदप्रामाण्यमनृतव्या-

घातपुनरुक्तदोषेभ्यः” (न्या० द० २।१।५७) इति वेदाप्रामाण्यशङ्कामुद्भाव्य “न कर्तृ-
कर्मसाधनवैगुण्यात्” (न्या० द० २।१।५८) इति समाधाय “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च
तत्प्रामाण्यमाप्तप्रमाणत्वात्” (न्या० द० २।१।६८) इत्यनेन सूत्रेण वेदस्येश्वरप्रणीतत्वेन
प्रामाण्यमुद्घोषितम् ।

योगदर्शन ईश्वरसाधने प्रयुक्ता युक्तिरतीव समीचीना प्रतीयते यद् यत्रैश्वर्यस्य
परा काष्ठा वर्तते, स ईश्वरः, ईश्वरतुल्यो नान्यः कश्चिद् । द्वयोरङ्गीकार एको वदति—“नव-
मिदमस्तु” अपरश्च “पुराणमिदमस्तु” इत्यत्रैकस्य मनोरथसिद्धावितरस्य च सङ्कल्प-
व्याघातादल्पैश्वर्यमापद्येत, तथा च पूर्वोक्तेश्वरस्वरूपप्रतिज्ञाहानिः, द्वयोश्चेच्छापूर्तिर्न-
सम्भवितुमर्हति, एकस्मिन्नेव काले नवीनप्राचीनतयैकस्मिन्नेव पदार्थे स्वभावविरुद्धत्वात् ।
इत्यञ्चेश्वरस्य साम्यातिशयरहितमैश्वर्यं विज्ञेयम् ।

सामान्यपुरुषाणां यत्किञ्चिद् वर्तमानविषयकं भवति, तत् सेन्द्रियम् । ईश्वरे त्विन्द्रि-
यादिकं विनैव क्रमेणाक्रमेण च त्रिकालविषयकं ज्ञानं विवर्धमानं सन्निरतिशयमस्ति । तत्र
सर्वज्ञताया वीजं निरतिशयं ज्ञानस्य परा काष्ठा च विद्यते ।

ईश्वरस्य संज्ञादिविशेषज्ञानं वायुपुराणादिशास्त्रतोऽनुसन्धेयम्—

सर्वज्ञतातृप्तिरनादिवोधः स्वतन्त्रतानित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः पडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

(वा० पु० १२।३१)

तथा च—

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।

सष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥

अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ।

(वा० पु० १०।६५।६६)

नित्यतृप्तस्येश्वरस्य प्राणिनामुद्धरणे स्वार्थाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् । “आदिविद्वान्
निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच”
(न्या० भा० १।२५) इति पञ्चशिखाचार्येणापि समर्थितम् ।

ईश्वरो हि शोकसागरे निमग्नानां प्राणिनां दीनामवस्थामवलोक्य ज्ञानधर्मोपदेश-
द्वारोद्धारं करोति, पुरुषाणां क्लेशकर्मविपाकाशयप्रयुक्तमौपाधिकं सम्बन्धञ्च निवर्तयति ।
पुरुषाणामौपाधिकसम्बन्धनिवर्तनमेव तेषामुद्धारः, अन्यथा यद्यात्मस्वभावतो मलिनोऽस्वच्छो
विकारी च स्यात्, तर्हि तस्य जन्मान्तरशतैरपि मुक्तिर्न भवेत् । तदुक्तं विज्ञानभिक्षुणा—

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

नहि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥

(सांख्यप्रवचनभाष्यम् १।७)

निरतिशयज्ञानत्वादीश्वरो गुरुपदवीमवाप्नोति । ईश्वरः स्वयमेव सृज्यमानसृष्ट्यादौ शास्त्रमाध्यमेन स्ववाचकं प्रणवमोङ्कारमवबोधयति । ‘प्रकर्षेण न्यूयते स्तूयतेऽनेनेति प्रणवः’ इति व्युत्पत्त्या प्रणवेन परमेश्वरः स्तूयते । एवञ्च ‘अवति रक्षतीति ओम्’ इति व्युत्पत्त्या ओङ्कारनाम्ना चेश्वर आकार्यते । तदुक्तम्—

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।

तस्योङ्कारः स्मृतं नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥

(यो० द० बालरामोदासीनस्य टिप्पणी १।२७)

प्रणवजपेनेश्वरस्य च ध्यानेन चित्तमेकाग्रतां सम्पद्यते । अनुमोदितश्चैतत्—

स्वाध्यायाद् योगमासीत् योगात् स्वाध्यायमामनेत् ।

स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥

(विष्णुपुराणम् ६।६।२)

इत्थञ्चेश्वरप्रणिधानेन विघ्ननिवृत्त्या समाधिलाभपूर्वकमात्मसाक्षात्कारो दर्शितो योगदर्शने । एतदेव हि पतञ्जलेरीश्वरस्य मौलिकोपयोगः । तदुक्तं पतञ्जलिना—“समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्”—(योगसूत्र २।४५) ।

स्वल्पेनैव विचारेण प्रीतोऽस्तु परमेश्वरः ।

तस्य सत्ताऽवबोधार्थं निबन्धो रचितो मया ॥

मत्स्यपुराणविषयानुक्रमणी

प० श्रीरामगोविन्दशुक्लः

अनुसन्धानसहायकः, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

अवतरणिका

प्रचण्डताण्डवाटोपे प्रक्षिता येन दिग्गजाः ।

भवन्तु विघ्नभङ्गाय भवस्य चरणाम्बुजाः ॥

भगवतोऽनुग्रहेण छिन्ने पराधीनतापाश उदिते च स्वातन्त्र्यसूर्ये यत्र तत्र विकच-
मानेषु संस्कृतिकमलेषु काशिराजस्थापिता तदनुबन्धेन राज्यशासनसञ्चालिता राजकीय-
संस्कृतपाठशालाऽपि काशिकाभिजनयोरभिकाचरणसेवारतयोः उत्तरप्रदेशशासनकर्णधारयो-
मुख्यमन्त्रिशिक्षामन्त्रिपदे नियुक्तयोः श्रीसम्पूर्णानन्दश्रीकमलापतित्रिपाठिनोरमलमतौ ब्रह्मणो-
मतौ पुराणानामिव वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थापनसङ्कल्पः प्रथमं प्रादुरभवत् ।

कृतिनः सत्यसंकल्पा भवन्तीति सत्योऽयं लोकप्रवादः । यतोऽस्य संकल्पस्य साकारता-
प्रदानाय विद्वत्कुलप्रसूताः प्रशासननिपुणाः श्री-आदित्यनाथझामहोदयाः प्रथमोपकुल-
पतिरूपेण प्राप्ताः, यस्यातिशुद्धायां बुद्धौ विविधशिक्षणविभागविकासयोजनास्वनुसन्धान-
संस्थानयोजनापि पुष्पिता फलिता चाभूत् ।

अधुनानुसन्धाने, तन्निर्देशने, सम्पादने, अनुवादे च सर्वथा दत्तावधानेऽस्मिन्
विभागे नियुक्तेषु सहायकेषु मयापि—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःस्मृताः ॥

मत्स्य० ३।३।४

इति वचनमनुसृत्य प्रथमं निर्मायमाणानुसु पुराणविषयानुक्रमणिकासु मत्स्यपुराणस्येयं
विषयानुक्रमणिका भवतां करगतीक्रियते । तत्रास्याः निर्माणे प्रकाशितयोर्द्वयोः
संस्करणयोः समादरः कृतः । तत्र प्रथमं गुरुमण्डलग्रन्थमाला ५, क्लाइव रोड, कलकत्ता-
प्रकाशितम्, अपरञ्च खेमराजपुस्तकालयवम्बईप्रकाशितम् ।

अत्र पुराण आदिराजेन मनुना सह मत्स्यस्य संवादो वर्तते । तथा—

कथं ससर्ज भगवान् लोकनाथश्चराचरान् ।

कस्माच्च भगवान् विष्णुर्मत्स्यरूपत्वमाश्रितः ॥

भैरवत्वं भवस्यापि पुरारित्वञ्च गम्यते ।

कस्य हेतोः कपालित्वं जगाम वृषभध्वजः ॥

मत्स्य० १।७।८

एषामेव प्रश्नानां समाधानमत्र पल्लवितं विराजते ।
तत्र पुराणानि सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधानि । यथा—
मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयं च पडेतानि तामसानि निबोध मे ॥

इति पद्मपुराणवचनेन तामसपुराणेष्वस्य गणना । गरुडपुराणे त्वस्य सत्त्वाधमत्वं स्वीकृतम् । तथा च—

सत्त्वाधमे मात्स्यकौर्मं तथाहुर्वायुं चाहुः सात्त्विकमधमञ्च । (ब्रह्मकाण्डे १।५२)

यथा तथा वा भवतु । अस्य पुराणस्य धर्मशास्त्रनिबन्धेषु सर्वत्र समादरः दृश्यते । येनेदं धर्मशास्त्रिणां विचारकाणामनुसन्धतॄणां च महते मोदाय । मन्येऽनेन कर्मणा भगवान् व्यासोऽवश्यं तुष्टो भविष्यतीति विरमामि ।

मुख्यो वक्ता	मुख्यः श्रोता
मत्स्यः	मनुः
सूतः	ऋषयः शौनकादयः
अत्र अध्यायाः	श्लोकाः गणनया

२९०

१३०३१

मत्स्यपुराणानुसारं तु—

अधिकृत्याब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनीश्वराः ।
तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥

५३।५०

विषय-सूची

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

मन्वन्तरानुक्त्यनं पुराणं पञ्च लक्षणम् ॥

१. सर्गः—सृष्टिः (सा च मानसी, प्राकृतिका, शारीरिकी, मैथुनी चेति)
२. प्रतिसर्गः—प्रलयः (खण्डप्रलयः, महाप्रलयश्च)
३. वंशः—वंशः वंशानुचरितञ्च ।
४. मन्वन्तराणि—(काल-युग-मन्वन्तराणि कल्पाः)
५. मन्वन्तरानुक्त्यनम्—(दान-धर्म-श्राद्ध-वर्णाश्रमेष्टापूर्तानि)

सङ्केतः

अत्र प्रथमोऽङ्कोऽध्यायसूचकः

द्वितीयश्च श्लोकसूचकः । यथा ४।७३

मत्स्यपुराण-विषयानुक्रमणी

अकपिः		ब्रह्मादीनां वरेण वैमानिकत्वम् ६१।४०-४१	
सप्तर्षिः तामसे कल्पे	९।१५	मित्रावरुणतनयः, (द्र० वरुणः)	
अकल्मषः			२००।२३-२९
तामसस्य मनोः पुत्रः	६।१७	अगस्त्यवंशः	
अकार्पण्यम्		अत्र गोत्रकराः, प्रवराः, परस्पर-	
युक्तात्मगुणः	५२।७-११	मवैवाह्याः	२०१।१-६
अकृताश्वः		अगस्त्यः	
संहताश्वपुत्रः, युवनाश्वदेः पिता	१२।३४	मन्त्रकृतां ऋषीणां गणः	१४४।११५
अक्रूरः		अगस्त्यव्रतम्	
जयन्तस्य पुत्रः,	४५।२७	सप्तलोकाधिपत्यव्रतमपि,	
शैव्यस्य कन्याया रत्नायाः पतिः,		परिचयः	६१ अध्याये
अस्य पत्न्यः, पुत्राश्च	४५।२८-३३	अगारेश्वरतीर्थम्	
अक्रोधनः		नर्मदा क्षेत्रे इदम्	१८६।९
त्वरितायुषः पुत्रः, देवातिथेः पिता		अग्निः	
	५०।३७	आग्नेय्यामूरोः प्रथमः पुत्रः,	४।४३
अक्षयवृत्तीयाव्रतम्		(द्रष्टव्यः कविः)	६।१५
अस्य समयः वैशाखशुक्लतृतीया	६५।२	वसूनामधिपतिः,	८।४
इयं च कृत्तिकायुता प्रशस्ता,	६५।३	अस्याप्यायनं श्राद्धेऽवश्यं कार्यम्,	१५।३१
विधिः,	६५।४-७	अस्य आविर्भावप्रकारः, आश्रयः	
अक्षरः		मेदाः,	१२७।१-१०
अस्य निर्वचनम्	२४७।३६	अबिन्धनोऽग्निः,	१२७।७
अक्षिः		अस्य सूर्यप्रभांशेन रात्रौ प्रकाश-	
रोहिण्यां वसुदेवस्य पुत्री	४६।१२	कत्वम् ।	१२७।१०
अगस्त्यः		अयं संवत्सरः,	१४०।१७
जलदुर्गस्थानां तारकादीनां वधा-		मध्यमानात् समुद्रादुत्पन्नं सप्तमं	
द्विरतयोरग्निमरुतोः इन्द्रशापेन		रत्नम् ।	२४९।९-९
मित्रावरुणयोः वीर्येण घटाज्जन्म-		अस्य वाहनं मेघः ।	२८८।६
कथा,	६१।१६	ब्रह्मणः मानसः पुत्रः, स्वाहायाः	
समुद्रपानम्,	६१।३८	पतिः, अभीमानी इति नाम,	
		स्वायम्भुवान्तरेऽस्य जन्म	५१।२

अग्निवाहुः

स्वायम्भुवमनोः वंशवर्धनः पुत्रः ९।४

अग्निवंशः

अस्य वर्णनम् ५१ अध्याये,
द्विजातिभिः पूज्यानामग्नीनां वंशः ५१।१

अग्निष्टुत्

नड्वलायां चाक्षुपस्य मनोः सप्तमः

पुत्रः ४।४२

अग्निष्वात्ताः

पितृणामधिपतयः १६।५

(द्रष्टव्यः सोमपथाः) १४।२

एते पितरः, १४०।१५

एते आर्तवाः, १४०।१६

अग्नीध्रः

धिष्णेपु तृतीयः ५१।१७

अधोरकल्पः

अस्य भविष्यपुराणे वृत्तान्तः ५३।३१

अर्घ्यविधिः

अस्याष्टाङ्गत्वम्, दध्यक्षतकुशक्षीर-

दूर्वामधुयवसिद्धार्थाः अष्टौ, २६६।२

अङ्गः

स्वायम्भुवस्य वंशे कश्चन प्रजा-

पतिः, सुनीथाऽस्य पत्नी, वेनः पुत्रः १०।३

जनमेजयस्य पुत्रः, ४८।१०२

बलेः क्षेत्रजः पुत्रः, ४८।२५

अङ्गदेशाधिपः, ४८।२९

अङ्गजः

कर्दमस्य पुत्रः १५।२१

अङ्गजा

ब्रह्मणः कन्या, इयं गायत्री ३।१२

अङ्गना

सतीदेव्या भरताश्रमे रूपम् १३।४६

अङ्गवंशः

अस्य विस्तरः ४८।६१-१०३

अङ्गस्फुरणम्

शुभाशुभयोः कथनम्, अशुभाङ्ग-

स्फुरणे शान्तिविधिकथनम्, २४०।१-१३

अस्य वर्णनम् २४० अध्याये,

अङ्गारकचतुर्थी

अत्र अङ्गारेशनिकटे स्नानेन

अक्षयफलप्राप्तिः १९०।५८

अङ्गारकव्रतम्

चतुर्थीयुतभौमवारव्रतम्, ७१।२७

अस्य विधिः, ७१।२७-४५

अस्य उत्पत्तिकथा, ७१।७-२३

अस्य वर्णनम् ७१ अध्याये

अङ्गिराः

ब्रह्मणस्तृतीयो मानसः पुत्रः ३।६

अङ्गिराः (अङ्गिरसः)

आग्नेय्यामूरोः पंचमः पुत्रः, ४।४३

दक्षजातस्य कन्याद्वयस्य पतिः, ५।१४

ब्रह्मणः पुत्रः, १७०।२७

अयं प्रस्कन्नाद् ब्रह्मरेतसः, अङ्गा-

रेभ्यो जातः, १९४।९

अथर्वणः पुत्रः, ५१।१०

अङ्गलम्

अस्य परिभाषा २५७।१८

अचलः

महीनेत्रस्य पुत्रः, रिपुञ्जयस्य पिता २७०।२९

अचिन्त्यम्

अस्य लक्षणम् ११३।६

अच्छावाकः

अस्य ऊरुभ्यां उत्पत्तिः १६५।६

अच्छोदम्

पितृभिर्निर्मितं सरः, १४।३

चन्द्रप्रभगिरेः पार्श्वं सरः, १२०।७

अस्मादच्छोदिका नदी प्रभवति १२०।७

अच्छोदा

अग्निष्वात्तानां मानसी कन्या नदी, १४।२
इयं तपसा पितृन् साक्षात्कृत्य वरदेपु
तेषु अमावसुं चकमे १४।३८
अस्य पितृणामनुग्रहात् सत्यवतीत्व-
प्राप्तिः १४।१३-१४
अष्टकात्वप्राप्तिकथा १४।१८

अच्छोदिका

अच्छोदादुत्पन्ना नदी, १२०।७
अस्य तीरे चैत्ररथं वनम्, १२०।८

अच्युतः

अस्य निर्वचनम्, विष्णोर्नामा-
न्तरम् २४।७।३५

अजः

सुग्रीवीपुत्रः ६।३३

अजकः (अजः)

दिलीपस्य पुत्रः १२।४८

अजनः

हिरण्यकशिपोर्भागिनेयः ६।२७

अजपालः

दीर्घबाहोः पुत्रः १२।४६

अजमीढः

हस्तिनो दायादः, ४६।४३

अस्य नीलिनी प्रभृतयः पत्न्यः,
४६।४४, ४६, ४७

अयं सोमकनाम्ना सुदासात्
पुनर्जातः ५०।१५

अजातः

अस्य पुत्रौ ४४।८४

हलीकस्य पुत्रः ४४।८२

अजातशत्रुः

भूमिमित्रस्य पुत्रः, वंशकस्य

पिता २७।१।६

अजैकपात्

रुद्रेषु प्रथमः, ५।२६

त्रिशूलधरः, गणेश्वरः चतुरशीति-

कोटिपुत्राणां पितृषु अन्यतमः ५।३१

अयमुपस्थेयोमिः,

अयं यतः शालामुखस्तत्र भवति ५।१२२

अणुहः

विभ्राजस्य पुत्रः ४६।५६

शुककन्यायाः कृत्याः पतिः ४६।५७

अण्डः

बीजमेव हेमरूप्यमयमभवत्, २।२६

ततः दिवः, भूः, दिशः, व्योमादिः २।३२

सृष्टेः प्राक् हिरण्यमयम्, अस्य विभेदः,

जगतोऽवस्थानम् २४।३-१०

अतिथिः

कुशस्य पुत्रः १२।५७

अतिनामा

चाक्षुषे मन्वन्तरे सप्तर्षिः ६।२३

अतिरात्रः

नड्वलायां चाक्षुषस्य मनोरथमः पुत्रः ४।४२

अजयः

मन्त्रकृतां ऋषीणां गणः १४४।१।७-१०६

अत्रिः

अयं प्रस्कन्नाद् ब्रह्मरेतसः अर्चिभ्यो

जातः, १९४।६

ब्रह्मणः मानसः पुत्रः, १७०।२७

वैवस्वतेऽन्तरे सप्तर्षिः, ६।२७

ब्रह्मणो द्वितीयो मानसः पुत्रः, ३।६

अस्य नेत्रात् सोमोत्पत्तिः २३।२-११

अथर्ववेदः

अस्य हस्ते सुक् २८८।६

अथर्वा

दक्षिणाग्नेर्नाम, लौकिकः, ५।१।६

भृगोः पुत्रः	५१।१०	देवान्द्रुतमेदेन फलभोक्तृमेद- कथनम्	२२६।१-१२
अधनाः		आम्यन्दुतवर्णनम्	२३०।१।११
एते त्रयः, भार्या, दासः, सुतश्च,	३१।२२	वृक्षाद्भुतम्	२३१।१-१५
अधर्मः		ऋतुवैकृत्याद्भुतम्	२३२।१-६
अस्य लक्षणम्,	१४४।२६	जलाद्भुतम्	२३३।१-७
कृतेऽस्याभावः, त्रेतायां प्रवृत्तिः, द्वापरे		कालाद्भुतम्	२३४।१-४
व्यासः, पुनः कल्यान्ते नाशः	१४३।५-६	स्वभावविकौद्भुतम्	२३५।१-५
अधिक्षेपः		मृगपक्ष्यद्भुतम्	२३६।१-१४
उमाशङ्करयोः परस्परम् ।	१५४।१-३४	निर्निमित्तगृहपतननारीकलह- पूज्यपूजाव्यतिक्रमाद्भुतम्,	
अधिपूरुषः		फलानि शान्तिविधिः	२३७।१-१६
(द्रष्टव्यः स्वायम्भुवः)	३।४५	अनघः	
अधिरथः		उपदेव्यां मिलिनापुत्रात् जातः	८९।१०
सत्यकर्मणः पुत्रः,	४८।१०८	पाञ्चालाधिपतिः, ब्रह्मदत्तस्य पिता	२१।११
अस्य सूतः इतिनामान्तरम्,		अनङ्गः (कामः)	
अनेन गृहीतः कर्णोऽपि सूतः	४८।१०८	रतिस्तुतिप्रीतेन शिववरदानेन एतद्रूपप्राप्तिः	१५३।२७४
अधिवासः		अनङ्गवती	
मूर्तीनामधिवासनं शुभम्,	२६४।५२	कान्चिद्वेश्या विभूतिद्वादशीव्रतकरी,	
अधिसोमकृष्णः		यत्र पुष्पवाहनो लावण्यवती च	
शतानीकस्य पुत्रः,	५०।६६	पूर्वजन्मनि तद् व्रतं दृष्टवन्तौ येन	
विवक्षोः पिता	५०।७८	साम्राज्यप्राप्तिः	६९।१६-३६
अध्वर्युः		इयं कामस्य पत्नी रत्याः सपत्नी	
भगवतः बाहुभ्यां जातः	१६६।७	प्रीतिरभूत्	६९।३२
अदितिः		अनङ्गशयनव्रतम्	
कश्यपस्य पत्नी	६।१	अस्य वर्णनम् ६६ अध्याये	
आदित्यानां माता	६।४	अत्र वेश्याधर्मोपदेशः	
दक्षस्य कन्या	१७०।२६	अनन्तः	
कश्यपस्यपत्नी, आदित्यानां माता	१७०।५५	अस्य निर्वचनम् विष्णोर्नामान्तरम्	२४७।३८
अद्भुतः		अनन्तवृत्तीयाव्रतम्	
दहनस्य पुत्रः, देवांशस्य पिता		अस्य वर्णनम् ६२ अध्याये	
अयं कव्यं भुनक्ति	५१।३५	अस्य गौरीवृत्तीया इति नामान्तरम्	
अद्भुतम्		अनन्ती	
(द्र० उपसर्गः) अस्य मेदाः, फलानि,		स्वाम्भुवमनोः तपोलब्धा पत्नी	४।३३
भौमाद्भुतफलानि,	२२८।११-२६		

यस्यां प्रियव्रत उत्तानपादश्चेति द्वौ पुत्रौ मनोजातौ ।	४।३४	जरास्वीकारे प्रजानाशशापेन शप्तः ३३।२४ म्लेच्छानां आदिपुरुषः ३४।३०	
अनमित्रः		अनुमतिः	
माद्रथां वृष्णेः पुत्रः	४५।२	अस्य कालः	
अस्य पुत्राः	४५।२५	अमावास्यायाः कालक्रमेण संज्ञा १४०।५१ (द्र० पूर्णिमा), निर्वचनम् १४०।३६	
निघ्नस्य पुत्रः	१२।४८	अनुवत्सरः	
अनरण्यः		अयं वायुः	१४०।१७
सर्वकर्मणः पुत्रः	१२।४७	अनुव्रतः	
निघ्नस्य पिता		क्षेमस्य पुत्रः, सुनेत्रस्य पिता,	२७०।२६
अनलः		श्रुतकीर्त्याः पुत्रः	४६।५
षष्ठः वसुः	५।२१	अनुह्लादः	
अनसूया		हिरण्यकशिपोर्द्वितीयः पुत्रः	६।८
युक्तात्मगुणाः	५२।६	अनेकशिखराननः	
अनाधृष्टिः		प्रासादस्य नाम, लक्षणम्	
भोजायां शूरपुत्रः	४६।३	अयमष्टभूमिकः	२६८।३३
अनायुः		अनौपम्या	
दक्षस्य कन्या	१७०।४८	वाणासुरस्य पत्नी, यां नारदो देवतोपकं व्रतमुपदिष्टवान् १८५।२५-३७	
अनिरुद्धः		विन्ध्यावल्याः पुत्रवधूः १८५।३६	
प्रद्युम्नस्य वैदर्भ्यां पुत्रः	४७।२२	अन्तकः	
अस्य निर्वचनम्	२४७।४६	वसुमित्रस्य पुत्रः, पुलिन्दकस्य पिता २७१।२८	
अनिर्देश्यः		अस्य निर्वचनम्	
अग्नीनां संज्ञा	५१।१८	यमस्य नामान्तरम् ११२।६	
(द्र० अहिर्बुध्न्यः)	५१।२२	अन्तकमुखम्	
अनिलः		द्वारस्योपरिद्वारस्य संज्ञा,	२५४।१५
पंचमः वसुः	५।२१	अन्तरक्षयः	
अनिवार्यः		क्षयप्रकारः	
अग्नीनां संज्ञा	५१।१८	क्षयक्रमश्च २।१	
अनीचकंवर्षम्			
अयं श्यामगिरेः वर्षः,			
आनन्दकमिति नामान्तरम् १२१।२३			
अनुः			
यथातेः शर्मिष्ठायां पुत्रः २४।५४			

अन्तरिक्षः		अन्नम्	
किन्नराश्वस्य पुत्रः, शुषेणस्य पिता	२७०।६	मूर्तीनां न्यासे एषां नामानि	
अन्तरिक्षम्		क्रमश्च	२६५।११
अस्य स्वरूपम्	२२८।७	अन्वाहुतिः	
अन्तरिक्षचरः		अस्य कालः	१४०।४६
अस्य वर्णनम् १२३-१२६ अध्यायेषु		अपरागः	
अन्तर्धानः		देवापरागकारणम्	२२८।५
पृथोः प्रथमः पुत्रः	४।४५	अपराहः	
अन्तःकोपः		अस्य परिभाषा	१२३।८
राज्ञः नाशकः, बाह्यकोपात्		अपर्णा	
गुरुतरः,	२२२।७-१६	मेनायां हिमवतः पुत्री,	
अन्तःपुराध्यक्षः		जैगीषव्यस्य पत्नी	१३।६
अस्य लक्षणम्	२१४।४१	अपश्यन्तः	
अन्तिकः		सूनुतायामुत्तानपादस्य द्वितीयः	
यदोश्चतुर्थः पुत्रः	४३।७	पुत्रः	४।३५
अन्तिनारः (रन्तिनारः)		अपस्यतिः	
ज्वलनायामौचेयोर्जातः,	४६।७	सूनुतायामुत्तानपादस्य प्रथमः पुत्रः	४।३५
अस्य भार्या पुत्री, पुत्रौ च	४६।७-८	अप्रतीपी	
अन्धकः		श्रुतश्रवसः पुत्रः, नरमित्रस्य पिता	
अष्टमो देवासुरसंग्रामः	४७।४१		२७०।११
अत्र अन्धको हतः	४७।४८	अप्सरसां गणः	
कौशल्यायां सात्वताज्जातः	४४।४८	कश्यपात् मुनेर्जातः	६।४५
अञ्जनवर्णः दैत्यः, पार्वतीहरणेच्छुनानेन		अप्सरसः	
सह शिवस्य युद्धम्, अन्धकगणेन		ताम्रायां जाताः	१७०।६०
सहास्य शिवेन वधः	१७८।१-८६	अभया	
अयं शिवप्रसादाद् गणेशत्वं गतः	१७८।३६	सतीदेव्या उष्णतीर्थे सिद्धिदं रूपम्	१३।४२
अन्धकगणः		अभिमन्युः	
शिवान्धकयोर्युद्धे, अन्धकमायया		नङ्ग्वलायां चाक्षुषमनोः दशमः पुत्रः	४।४२
जातस्तदाकारासुरगणः, येषां मातृणां		सुभद्रायां अर्जुनस्य पुत्रः, परीक्षितस्य	
कोपान्नाशः	१७८-७-३७	पिता	५०।५७
अन्धकवधः		अभिमानी	
अस्य वर्णनम् १७८ अध्याये		(द्र० अभीमानी)	५१।१२

अभिषेकः		अस्य कृते देवदानवकलहवर्णनम्	
ग्रहहोमे, अस्य मन्त्राः	९२।४९-५७		२५०।८-११
अभीमानी (अभिमानी)		मोहिनीरूपेण विष्णुना देवाः	
(द्र० अग्निः)	५१।२	पायिताः	२५०।१२
अर्काग्नेः पुत्रः, काम्येष्टौ प्रयुज्यते	५१।३८	अमृतमथनः	
अभूभिः		चतुर्थः देवासुरसंग्रामः,	४७।४१
अश्विन्यामकरस्य पुत्रः	४५।३३	अत्र पल्लादो जितः	४७।४६
अभूतरजसः		अमृतनन्दनः	
रैवतेऽन्तरे देवानां संज्ञा,	९।२०	मण्डपस्य नाम,	२६६।३
शुभाः प्रकृतयः	६।२०	लक्षणम्	२६९।८
अभ्यङ्गः		अमृतवापी	
उपोषितैः कृतः रूपन्नः, येन पुरुरवसः		मयेन निर्मिता, मृता अपि यत्र	
पूर्वस्मिन् जन्मनि अङ्गवैरूप्यमा-		पातिताः पुनः स्फुरन्ति,	१३५।२२
सीत्, कथा	११४।१४	अमृता	
अभ्यागतः		सतीदेव्या वेणायां रूपम्,	१३।४९
अयं सतां प्रभुः	३७।१३	सतीदेव्याः विन्ध्यकन्दरे सिद्धिदं	
अभ्रम्		रूपम्	१३।४२
अस्य निर्वचनम्	१२४।३५	अमोघाक्षी	
अमरकण्टकम्		सतीदेव्याः विपाशायां सिद्धिदं	
पुण्यं तीर्थम्	१८५।४९	रूपम्	१३।३५
अस्य महिमा	१८७।८०-८८	अम्बरम्	
अमरवर्धकिः		पितृणां स्थानम्	१५।३२
अयं विश्वकर्मा, प्रासादादिकार्येषु		अम्बरीषः	
ख्यातः	५।२८	नाभागस्य पुत्रः सूर्यवंशीयः	१२।२१
अमावास्या		अम्बष्ठा	
अच्छोदाया एतद्रूपप्राप्तिकथा,	१४।५-७	सुव्रतस्य पुरी	४८।२१
निर्वचनम्,	१४।८	अम्बुजगृहम्	
अस्याः परिभाषा,	१४०।४	पुष्पवाहनस्य गृहम्, यत्र कोटिशतं	
कुहूः, अस्याः नामान्तरम्	१४०।८	नृपाणां सामात्यकुञ्जराश्चैः सह	
अस्य निर्वचनम्		निवासः सम्भवति	९९।८-९
अमूर्तरयसः		अयः	
मनस्विन्यां अन्तिनारपुत्रः	४९।८	(द्रष्टव्यः हविः)	६-६
अमृतम्		अयनम्	
इदं समुद्रमथनाजातं द्वादशं रत्नम्	२५०।१२	उत्तरदक्षिणभेदेन द्विविधम्	१२३।४३

अयनयोः हेमकर्मयुतकूमपुराण-	शक्तेः माता,	२००।३०
दानेन गोसहस्रदानफलप्राप्तिः	५३।४८	दक्षस्य कन्या, धर्मस्य पत्नी,
अयुतहोमः		पृथ्वीतलसम्भूतानां माता
अस्य कालः	९२।८२-८३	अरोगा
अयुतायुः		सतीदेव्या वैद्यनाथे सिद्धिदं रूपम्
सिन्धुद्वीपस्य पुत्रः	१२।४६	अर्कः
अयोध्या		विविधाम्नेः पुत्रः, अस्य अष्टौ सुताः
मध्यदेशे इयं नगरी,		अभिमानि प्रभृतयः,
दिवाकरस्य राजधानी	६७०।५	अर्थभाजनम्
अयोमुखः		अस्य परिभाषा
अस्य माता दनुः, पिता कश्यपः	६।१७	अर्जुनः
अरट्टदेशः		कृतवीर्यस्य पुत्रः
गान्धारस्य नामान्तरम्,	४८।७	सहस्रभुजः, दत्तेन प्राप्ताः, चत्वारो
अत्र श्रेष्ठास्तुरगाः भवन्ति,	४८।७	वराः
अरिष्टः		आपवस्य वनदाहः, तेन परशुराम-
अयं बलिपुत्रः, दैत्यसेनापतिः,		हस्तात् नाशप्राप्तिः शापश्च
अस्य प्रहरणम्	१७२।२०	अस्य प्रातः स्मृतं नाम फलम्,
वैवस्वतमनोः पुत्रः	९।४१	आपवस्य वनदाहकारणकथनम्
अरिष्टा		आदित्यात् दिव्यास्त्रलाभः
कश्यपस्य पत्नी,	६।१	(द्र० धनञ्जयः)
किन्नराणामप्सरसां च माता	६।४५	अलका
अरिष्टनेमिः		कुवेरस्य राजधानी,
दक्षस्य चतसृणां कन्यानां पतिः,	५।१३	अलोभः
अरुणः		अस्य लक्षणम्
कश्यपाद् विनतायां जातः, गरु-		अवगाहः
डानुजः	६।३४	वृकदेव्यां वासुदेवपुत्रः
रैवतस्य मनोः पुत्रः,	९।२१	अवतारः
कैलासात् पश्चिमतः गिरिः, भवस्य		अस्य प्रयोजनानि
दयितः, अस्य पादात् शैलोदसरसः		अस्य निमित्तानि
जन्म	१२०।१९	शण्डामर्कान्तरे द्वादशावतारः
अरुन्धती		अवतारा (सम्भूतयः)
सतीदेव्याः सतीषु रूपम्	१३।५३	भगवतो दिव्याः सम्भूतयः त्रयः,
नारदस्यानुजा, वशिष्ठस्य पत्नी,		भगवतः शापजाः सम्भूतयः सप्त

अवन्तिः		अशून्यशयनव्रतम्	
कार्तवीर्यार्जुनस्य पुत्रः,	४३।१३, ४७	श्रावणकृष्णद्वितीयायाम् अनुष्ठेयं	७०।२
अस्य आवन्तयः सन्ततिः	४३।४८	व्रतम्,	७।५-१६
अवसथ्यः		अस्य विधिः	
संशत्याः सुतः	५१।१२	श्रावणकृष्णद्वितीया व्रतकालः	
अविज्ञातगतिः		अस्य वर्णनम् ७० अध्याये	
वसोरनलात् शिवायां जातः	५।२५	अश्मकाः	
अविमुक्तम्		एते एककालाः कलिनृपाः पञ्चविंशतिः	२७१।१५
अस्य वाराणसीक्षेत्रस्य महत्त्वम्	१८२।२३	अश्वः	
अस्य गुणाः	१८२।२६-४१	सुग्रीवीपुत्रः	६।३३
अस्य परिमाणं द्वियोजनं पूर्वपश्चिमतः		अश्वजित्	
अर्धयोजनं दक्षिणोत्तरम्	१८२-६१-६७	जयद्रथस्य पुत्रः	४९।४६
	१८३।३६-४०	अश्वत्थामा	
अत्र गोदानेन सप्तकुलस्य मोक्षः	१८२।६९	अश्विन्यामक्रूरपुत्रः	४५।३२
अस्य निर्वचनम्	१८३।२८	सावर्णिके मन्वन्तरे सप्तर्षिः	६।३२
भूमिः सदा संस्कृता	१८३।३४	अश्वतरः	
अस्य निर्वचनम्	१७९।५४	कद्रुतनयः सर्पः	६।३९
	१८०।१५	अश्वदानम्	
प्रयागादस्य महत्त्वम्	१७६।५७	(द्र० हिरण्याश्वदानम्)	२७९।१-१५
मुक्तिक्षेत्रमिदम्	१७९।६०	अश्वपतिः	
अत्र देवादीनां वासः	१७६।६०-७५	मद्रेषु राजा, सावित्रीपूजनेन कन्या	
पवित्रेष्वपि अस्य महत्त्वम्	१८०।२७	जाता, मालती अस्य पत्नी, कन्या	
	१८१।१-२७	च सावित्री	२०७।१-११
अवैवाह्याः		अस्य नेत्रप्राप्तिः, राज्यप्राप्तिश्च	२१३।१-२२
आगस्त्याः, पौलहाः, पौलस्त्याः		अश्वभूः	
(द्र० आगस्त्याः)	२०१।१३	अयं सूर्यरश्मिः बृहस्पतेर्योनिः	१२७।३२
अन्यक्तम्		अश्वः	
इदं प्रधानं प्रकृतिरिति च	३।१५	एषां दन्तस्तनयोः मूढत्वकारणम्	१३७।४-४२
अन्यक्तात्मा		अश्वध्यक्षः	
ऋषिजातिः	१४४।८८	अस्य लक्षणम्	२१४।३७
अन्यक्ताधिपतिः		अश्वायुः	
ब्रह्मादीनां संज्ञा	५२।२२	पुरुषवसः उर्वश्यां जातः,	२४।३३
अन्ययः			
अयं दिव्यायां भृगुपुत्रः,	१६४।१३		

अश्विनी		असङ्गः	
अक्रूरस्य पत्नी	४५।३२	युयुधानस्य पुत्रः	४५।२३
अश्विनौ		असमञ्जसः	
वैवस्वते मन्वन्तरे देवगणः	६।२६	भानुमत्यां सगरात् जातः	१२।४२
अश्विनौ—(दसौ-नासत्यौ)		असमञ्जाः	
वडवारूपायां संज्ञायां सूर्यात्		कम्बलवर्हिषस्य पुत्रः	४४।८३
नाशापुटाम्याञ्जातौ	११।३५-३७	असितं वर्षम्	
अष्टकः		(द्र० सोमकं वर्षम्)	१२१।२४
कश्चन राजर्षिः	३७।७	असिलोमा	
ययातेः दौहित्रः, तस्मै पुण्यलोकदाता	४१।१०	कश्यपाद् दनौ जातः	६।२०
अष्टका		असंख्येयाः	
(द्रष्टव्या सत्यवती अच्छोदा च)	१४।१६	ग्रहपरिणाहाः,	
अष्टचक्रम्		नक्षत्रपरिणाहाः,	
भगवतः यानम्	१६२।५	भगवत्स्वरूपम्	१२७।८५
अष्टमी		अस्तः	
कृष्णपक्षाष्टम्यां शिवव्रतविधिः,	५६।१-११	अस्य परिभाषा	८२३।३७
अस्यां व्यासः काशीं गच्छति	१८४।४०	यत्र काले प्रणश्यति स कालः	
अष्टमूर्तिः		अस्तोगिरिः	
शिवस्य नामान्तरम्, अष्टमूर्तीनां		श्यामादपरेण राजतः सोमकाख्यः	
परिचयः,	२६४।३८-३६	गिरिः	१२१।१४
अष्टादशसाहस्रम्		अस्त्राचार्यः	
भागवते श्लोकसंख्या	५३।२२	अस्य लक्षणम्	२१४।४०
ब्रह्मवैवर्तपुराणश्लोकसंख्या	५३।३४	अहङ्कारः	
कूर्मपुराणश्लोकसंख्या	५३।४७	अस्य महतो जन्म	३।१८
गरुडपुराणश्लोकसंख्या	५३।५३	अहङ्कारात्मा	
अष्टाविंशः		अयं ऋषिजातिः	१४४।८८
द्रापरे युगे कृष्णजन्म	६८।७	अहल्या	
अत्र द्वैपायन-वलरामकृष्णरूपेण		विन्ध्याश्वात् मेनकायां जाता,	
भगवान् त्रिधावतीर्णः		शतानन्दस्य माता, दिवोदासस्य	
अष्टोत्तरशतम्		भगिनी	५०।७
देव्यः, तासां स्थानपीठानां च नामानि,		अहिर्बुध्न्यः	
गौरीनामाष्टोत्तरशतस्तोत्रम् इति		अयमनिर्देश्योऽग्निः	५१।२३
नामान्तरम्	१३।१-६४		

रुद्रेषु द्वितीयः (अजैकपात् द्रष्टव्यः)	५।२९	तिलधेनुयुतदानेन सर्वक्रतुफलम्, श्लोकाः षोडशसाहस्रम्	५३।२९ ५३।२६
अहीनगुः		आङ्गिरसः	
देवानीकस्य पुत्रः	१२।५४	बृहस्पतेः पितृसम्बन्धात् नाम	
अहोरात्रम्		अयं देवपुरोहितः	२५।६
अस्य परिभाषा	१४।१४	मरीचितनयायां मरुपायां आङ्गिरसः	
इदं मानवानाम्	१४।१५	जाताः १० पुत्राः, गोत्रकराः,	१६५।१
इदं पितृणाम्	१४।१६	त्रिप्रवराः, परस्परमवैवाह्याः,	१६५।६-१९
इदं दिव्यम्	१४।१६-१०	मन्त्रकृतां ऋषीणां गणः	१४४।१५
अंशुमान्		आचारः	
आदित्येषु एकादशः	६।४	धर्महितः	५२।७
(द्रष्टव्यं योगिनः सप्त)	२०।१८	कलावस्य स्वरूपम्	१४३।१३-५०
पुनः पांचालाधिपतिर्ब्रह्मदत्तोऽभूत्	२०।२४	आचार्यः	
असमञ्जसस्य पुत्रः	१२।४३	अस्य लक्षणम्	१४४।३०
हविष्मतां मानसीकन्याया यशोदायाः		देवप्रतिष्ठायामस्य लक्षणम्,	२६४।१५
पतिः	१५।१८	अयं ब्रह्मणः मूर्तिः,	२१०।२१
आकाशः		अयं आहवनीयोऽग्निः	२१०।२६
अस्योत्पत्तिः, स्वरूपञ्च	३।२६	आज्यपाः	
आख्यानकम्		(द्रष्टव्यः सुस्वधा)	१५।२०
अस्य लक्षणम्	५३।६३	आडिः	
आगस्त्याः		अन्धकस्य पुत्रः, ब्रह्मवरेण रूपपरिवृत्तौ	
अगस्त्यस्य पुत्राः, निर्वचनम् । एते		वध्यत्ववरं प्राप्यामरत्वं प्राप्त इव	
कृतवोऽपि,	२०।१६	उमारूपधरः हरेण वज्रेण हतः	१५५।१२-३६
एते पौलहा अपि	२०।१११	आडीवकः	
आग्नीध्रः		षष्ठो देवासुरसंग्रामः	४७।४७
स्वायम्भुवमनोः वंशवर्धनः पुत्रः,	६।४	आत्रेयः	
अयं भगवतः पाणिभ्यां जातः	१६६।१०	अत्रिवंशजाताः, तेषु गोत्रकराणां	
आग्नेयकल्पः		नामानि	१६६।१-११
अयं अष्टादशः कल्पः	२८६।७	आदिकल्पः	
आग्नेयपुराणम्		मत्स्यपुराणवृत्तान्तः	५३।४६
ईशानकल्पवृत्तान्तः, अग्निः वक्ता,		आदित्यः	
वशिष्ठः श्रोता	५३।२८	निर्वचनम्	१२७।३६
अस्य मार्गशीर्षपूर्णिमायां हेमपद्म-		अस्य तृप्तये अर्जुनेनापवस्य	

ऋषेस्तपोवनं दग्धम्	४४।३	आपः	
निर्वचनम्, सूर्यस्य नामान्तरम्	२।३१	स्रष्टुराद्या सृष्टिः यत्र सिसृक्षया-	
आदित्यपुराणम्		जीजवपनम्	२।२८
अत्र पुराणानां धन्यं यशस्यमायुष्य-		प्रथमो वसुः (वसवः द्रष्टव्यः)	५।२१
मनुक्रमः वर्तते	५३।६२	आपवः	
आदित्यवारव्रतम्		अस्य परिचयः	१६७।१
हस्तयुक्तो रविवासरः व्रतकालः	६६।४	कश्चिद्विधिः, यस्य वनदाहो अर्जुनेन	
विधिः मन्त्राश्च	९६-१२०	कृतः, यच्छापेन रामहस्ताद्वतोऽर्जुनः	
आदित्यशयनव्रतम्			४३।४१-४३
ईश्वरनारदसंवादप्राप्तम्	५५।१	आपसमिन्धनम्	
विधिः	५५।२।३२	अरण्यां मथितोऽग्निः	५१।३३
फलम्	५५।३३	आपीतकः	
व्रतेष्वशक्तानां सर्वव्रतफलप्रदम्	५५।१	लम्बोदरस्य पुत्रः, मेघस्वातिनः	
आदित्याः		पिता	२७२।५
वैवस्वते मन्वन्तरे देवगणाः	६।२६	आपोज्योतिः	
मारीचात् कश्यपाददितेः पुत्राः		(द्रष्टव्यः हविः)	६।६
द्वादश, तेषां नामानि, एते		आप्नुवानः	
चाक्षुषमन्वन्तरे तुषिताख्यया प्रसिद्धाः		पौलोम्यां भृगुपुत्रः, और्वस्य पिता	१६४।१५
एषां वैवश्वतेऽन्तरे इयं संज्ञा	६।३	आभीराः	
एते श्राद्धे प्रपितामहाः	१६।३	अत्र दश राजानः अभूवन्	२७२।१८
एते अदित्यां कश्यपस्य पुत्राः,		आमश्राद्धम्	
द्वादश तेषां नामानि	१७०।५६	अस्य विधिः	१८।२७
आधारः		आम्बिकेयः	
द्वीपादीनाम्	१२२।४८-५३	सोमकादपरेण पर्वतः, अत्र वाराहेण	
आनर्ताः		हिरण्याक्षो हतः, सुमना	
शयतिः पुत्राः	१२।२१	इति नामान्तरम्	१२१।१६
येषां नाम्ना देशोऽपि आनर्तः	१२।२२	आभ्रातकेश्वरतीर्थम्	
आन्ध्राः		नर्मदोत्तरतीरे तीर्थम्	१८९।५
शुङ्गेभ्यः परं एते राजानो भविष्यन्ति		आयताक्षी	
	२७१।२६	काचन नारी, समुद्रमथनाज्जाता	२५०।२
अत्र सप्त राजानः	२७२।१८	आयुः	
शुङ्गात् परं राजवंशः, ब्राह्मणा एते		यः पशौ प्रणीयते तस्य नाम,	५१।३३
(द्र० शिशुकः)	२७२।२	महिमतः पिता	५१।३४

पुरुवरस उर्वश्यां जातः पुत्रः	२४।३३	आहुकः	
(द्र. त्वरितायुः)	५०।३७	पुनर्वसोः पुत्रः	४४।६६
अस्य युगानुसारं परिमाणम्	१४४-१-६	गुणिनो वृत्तिदः	४४।६६
आयुधागारम्		काश्यपदुहितायां देवकोग्रसेनयोः	
अस्य स्थाननिवेशः	२१६।१६	जनकः	४४।७०
आयव्ययद्वारम्		आहुकी	
अत्र धनाध्यक्षसमानां नियोग- कथनम्	२१४।३१	पुनर्वसोः पुत्री	४४।६६
आयुष्मान्		इयमाहुकेनावन्तीपु दत्ता	४४।७०
प्रह्लादपुत्रः प्रथमः	६।६	इक्ष्वाकुः	
आतंवाः		वैवस्वतमनोः पुत्रः	६।३०
अस्य परिभाषा	१४०।१३	सूर्यवंशस्य वंशवर्धनः	१२।१५
आर्द्रानन्दकरीव्रतम्		मध्यदेशाधिपः	१२।२०
आषाढशुक्लतृतीया ब्रह्ममृगहस्तेन वा युता ।		इड्वत्सरः	
अस्य वर्णनम् ६४ अध्याये		अयं सोमः	१४०।१७
आर्द्राव्रतम्		इध्मवाहः	
(द्र० शुक्लतृतीयाव्रतम्)	६४।१-२८	अगस्त्यस्य पुत्रः, क्रतुना दत्तको	
आर्षम्		गृहीतः	२०।१८
अस्य लक्षणम्	१४४।६७	इन्दुः	
आवन्तयः		विश्वगस्य पुत्रः	१२।२६
हैहयानां चतुर्थी सन्ततिः	४३।४८	इन्द्रः	
आशौचम्		पूर्वद्वारस्य संज्ञा, अयं जयन्तोऽपि	२५।४८
मरणाशौचे सपिण्डेषु वर्णक्रमेण दिननियमः	१८।१-३	अस्य शापेन अग्निः अगस्त्यरूपेणा- वतीर्णः	६१।१७
बालानामन्येषां च, जननाशौचक्रमः, १८।४		पृथायां धनञ्जयस्य जनकः	४६।१।५०।५०
आषाढः		दैत्यैर्विग्रहे रजेः स्वामित्वदानम्,	
अस्य पूर्णिमायां विष्णुपुराणदानेन वरुणलोकप्राप्तिः	५३।१७	पुनः तत्पुत्रो भूत्वा पदप्राप्तिः	२४।४२
आसुरायणी		अयं समुद्ररत्नेषु गजेन्द्रं, कुण्डलं च	
शर्मिष्ठाया जातिसम्बन्धिनी संज्ञा	३१।३	जग्राह	२५०।३-४
आहवनीयः		(द्रष्टव्यः हविः)	६।६
अभिमानिनः नामान्तरम्	५१।१२	आदित्येषु प्रथमः	६।४
(द्र० अभिमानी)		इन्द्रजित्	
		कश्यपाद् दनौ जातः	६।१९
		गर्जनतीर्थे मेघस्य नाम	१८६।३

इन्द्रद्वीपः

भारतवर्षस्य प्रथमो भेदः ११३।८

इन्द्रसेनः

सुमहायशसः पुत्रः, विन्ध्याश्वस्य पिता ५०।६

इन्द्राणी

सतीदेव्या देवलोके रूपम् १३।५२

इन्द्रियम्

बुद्धीन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि, तेषां

नामानि, तेषां क्रियाः ३।१८-१९

इन्द्रियात्मा

अयं ऋषिजातिः १४४।८६

इरा

कश्यपस्य पत्नी, ६।२

तृणवृक्षलतागुल्मानां माता, ६।४६

कश्यपाद् दनौ जाता ६।१८

इरावती

हव्यवाहनस्य पत्नी ५१।१३

इलः (राजा)

वैवस्वतान् मनोः पुत्रेष्टया जातः ११।४०

शरवणे प्रविष्टस्य (इलात्व) स्त्रीत्व-

प्राप्तिः, ११।४७

अस्य किंपुरुषत्वप्राप्तिकथा १२।११

सूर्यसोमवंशयोरादिपुरुषः १२।१४

इला

शरवणे गतस्य इलस्य नारीत्वे नाम, ११।४८

बुधस्य पत्नी, पुरुषवसः माता ११।५४

इलावृतम्

यत्र इलाबुधयोगोऽभवत्तस्य देशस्येयं

संज्ञा १२।१४

इलावृतवर्षम्

हरिवर्षात् परम् आमेरोः

अस्य परिमाणम्, ११२।१६

अस्य परितः वर्षाणि-सरांसि, वना-

नि, तेषां संक्षिप्तः परिचयः ११२।४३-७९

अस्य वर्णनम् ११३।७०-७३

अत्र वलिर्यज्ञं कृतवान्, अत्र देवैः

दानवैश्च सह युद्धवर्णनम् १३४।१८४

इलिना

यमस्य कन्या, अस्या ब्रह्मवादपराः

पुत्रा बभूवुः, तेषां नामानि ४६।६-१०

इल्वलः

हिरण्यकशिपोर्भागिनेयः ६।२७

ईड्यः

सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रः ६।३३

ईशानकल्पः

अयम् दशमः कल्पः २६६।५

ईषः

औत्तमीयमन्वन्तरे मनुपुत्रः ९।१२

उत्कलः

सुद्युम्नस्य पुत्रः १२।१७

अयं उत्कलस्य राजा १२।१७

उग्रः

शिवस्य नामान्तरम् १७९।८४

उग्रसेनः

अस्य पुत्राणाम्, पुत्रीणां च नामानि

४४।७४-७६

काश्यपदुहितायामाहुकस्य पुत्रः ४४।७१

उग्रसेना

अक्रूरस्य पत्नी ४५।३१

उग्रायुधः

कृतस्य पुत्रः ४६।७७

महापौरववर्द्धनेन पृथुकस्य पिता

नीलः पाञ्चालाधिपतिर्हतः ४६।७८

सूर्यवंश्यः, अस्य तपसा नीपवंश-

नाशः ४६।६१-६९

उच्चैःश्रवाः		उदासी	
अश्वानामधिपतिः	८।८	वंशकस्य पुत्रः, नन्दिवर्धनस्य पिता	
उत्तरामार्गः			२७१।१०
अस्य परिभाषा	१२३।५५	देवक्यां वसुदेवपुत्रः, कंसेन घातितः	
उत्तरेशः		उदुम्बरः	
समुद्योऽग्निः	५१।२०	ग्रहस्य याम्ये दिशि शुभः	२५४।२०
उत्तानपादः		उदोह्यसंमृज्यः	
अनन्त्यां मनोः पुत्रः, ध्रुवादीनां पिता	४।३४	शामित्राग्नेः संज्ञा	५१।२१
उत्पलाक्षी		उद्गाता	
सतीदेव्याः सहस्राक्षे सिद्धिदं रूपम्	१३।३४	भगवतः बाहुभ्यां जातः, सामगः	१६६।७
उत्पाताः		उद्भवः	
अस्य दिव्यभौमान्तरिक्षभेदेन त्रैविध्यम्	२२७।१	देवभागसुतः, देवश्रवसोऽस्य समुद्भवः	४६।२३
क्षयसूचकानां परिचयः	१६२।३४-५३	उन्नतः	
उदकुम्भः		कुशद्वीपे द्वितीयः पर्वतः, हेमपर्व- तेति द्वितीयं नाम	१२१।५४
यावदब्दमस्य श्राद्धे दानविधिः	१८।१५	उन्नतवर्षः	
उदक्सेनः		(द्र० श्वेतवर्षः)	१२१।६५
विष्वक्सेनस्य पुत्रः	४९।५६	उन्नेता	
उदधिः		अस्य उत्पत्तिः, अयं याजुषः	१६६।१०
पश्चिमसमुद्रस्य संज्ञा, अत्र गता दानवाः	१३६।२७-३६	उद्भवः	
अस्य निर्वचनम्	१२२।३५	नहुषस्य पुत्रः	२४।५०
उदयः		उद्धमः	
अस्य परिभाषा	१२३।३६	शिवस्य गणः, हरिकेशस्य परिचा- रकत्वेन नियुक्तः	१७९।६६
(द्र० मेरुः)	१२१।८	उद्यानम्	
उदयनः		वाराणस्यां शिवोद्यानवर्णनम्	१८९।२४-४४
शतानीकस्य पुत्रः, वहीनरस्य पिता	५०।८६	उद्यापनविधिः	
उदयवर्षः		पादपानामुद्यानस्य बोद्यापनविधिः	
अस्य जलधारेतिनामान्तरम् शाकद्वीपे	१२१।२०		५९।१-१९
उदानकल्पः		उपतुला	
अयं त्रयोदशः कल्पः	२८६।६	स्तम्भे अस्य निर्णयः	२५४।५

उपदानवी		हिमवतो मेनायां जाता,	
मयस्य कन्या	६।२१	रुद्रस्य पत्नी	१३।६
इलिनात्मजस्य पत्नी	४६।१०	उमादेवी	
उपदेवः		सतीदेव्या विनायके सिद्धिदं रूपम्	१३।४१
उग्रसेनायामक्रूरस्य पुत्रः	४५।३१	उरुक्षयः	
देवकस्य पुत्रः	४४।७२	वृहद्वलस्य पुत्रः, वत्सद्रोहस्य पिता	२७०।४
उपपुराणम्		उरुक्षवः	
चतुर्णामिषां परिचयः	५३।५६-६३	उरुक्षवपुत्राणां संज्ञा	४९।४०
उपरागाभिषेकः		सर्वे ब्राह्मणत्वं गताः	४९।४०
अस्य प्रकारः ६६ अध्याये		आहार्यतनयः, अस्य भार्या पुत्राश्च	४६।३८-३९
उपवासः		उर्वः	
अविमुक्ते अस्य महिमा	१८२।७६-८०	पुरञ्जयस्य पुत्रः, तिग्मात्मनः पिता	५०।८५
उपसर्गः		उर्वशी	
अस्य दिव्यभौमान्तरिक्षभेदेन		इन्द्रादेशाद् भरतकृते लक्ष्मीस्वयंवरे	
त्रैविध्यम्	२२८।६	लक्ष्मीरूपेणोपस्थिता भरतेन प्राप्ता,	
उपस्थः (लिङ्गम्)		चन्द्रवंशस्य माता	२४।३०-३२
इदं कर्मेन्द्रियम्	३।१९	अस्याः जन्मकथा	६१।२१-२६
अस्य आनन्दः क्रिया	३।२०	वरुणशापेन पुरुरवसः पत्नीत्वम्,	६१।३०
उपस्थेयाः		इयं त्रैलोक्यजनमोहिनी,	६१।२४
धिष्ण्यानामुपस्थानयोग्याः	५१।१७-२३	सतीदेव्या वदय्या रूपम्	१३।४९
उपलम्भः		उलूकः	
रत्नायामक्रूरात् जातः	४५।२८	हिरण्याक्षस्य पुत्रः	६।१४
उपायाः		शुक्यां धर्मतो जातः	६।३१
सामादयः राज्यवर्धनाः	२२१।२-३	उशाना	
उपासङ्गधरः		सुयज्ञस्य पुत्रः, अयं शतमश्वमेधकर्ता	४४।२३
देवरक्षितायां वसुदेवपुत्रः	४६।१६	उशिजः	
उभयमुखी गौः		कश्चन ऋषिः	४८।३२
अस्याः वर्णनम्, अस्याः		वृहस्पतेरग्रजः	४८।३३
दानमहिमा २०४ अध्याये		दीर्घतमसः पिता	४८।४२
उमा		उशीनरः	
तपसा गौरत्वं गता पार्वती,		महामनसः पुत्रः, अस्य पञ्च	
(द्र० शैलजा)	१५३।७५	पत्न्यः, पुत्राश्च	४८।१५-१८
अस्य निर्वचनम्	१५३।२९८		

उषा	
अस्याः परिचयः, इयं रात्रिः	१२३।८४
उष्ट्रः	
अस्य सुग्रीवीमाता, कश्यपः पिता	६।३३
ऊरुः	
नड्वलायां चाक्षुपस्य मनोः	
प्रथमः पुत्रः	४।४१
ऊर्जः	
औत्तमेर्मनोः पुत्रः	१।१२
ऊर्जाः	
सप्तर्षीणां संज्ञा स्वारोचिषे	१।१४
ऊर्वः	
कश्चन ऋषिः, यस्य तपसा और्वो	
वाडनाभिः जातः (द्र० और्वः) १७४।१-७५	
हिरण्यकशिपोस्तद्वंशस्य च वंशगतम्	
और्वस्येति वरदानम्	१७४।६८-७०
ऊष्मपाः	
एषां परिचयः एते देवकृत्याः	१४०।१६
ऋक्षः	
नियममुक्तायां धूमिन्यामजमीढात्	
जातः, संवरणस्य पिता	५०।२०
ऋग्वेदः	
अस्य हस्ते अक्षसूत्रम्	२८८।८
ऋतः	
प्रजापतेर्ब्रह्मणः पुत्रः	१।३६
ऋतधामा	
प्रजापतेर्ब्रह्मणः पुत्रः	१।३६
ऋतुः	
अस्य परिभाषा	१४१।१३
ऋतुकालः	
अस्य प्राप्तौ स्त्रिया पतिः वरणीयः	३१।१७

ऋतुपर्णः	
अयुतायुषः पुत्रः, कल्माषपादस्य	
पिता	१२।४६
ऋभः	
चाक्षुषे मन्वन्तरे देवानां पञ्च	
भेदेषु अपरः	६।२३
ऋभवः	
देवानां चाक्षुषे मन्वन्तरे पञ्चभेदेषु	
एकः	६।२४
ऋषयः	
मार्कण्डेयः दत्तात्रेयेण सह बभूव	४७।२३६
उत्तङ्कः-मान्धात्रा सह बभूव	४७।२४०
विश्वामित्रः परशुरामेण सह बभूव	४७।२४१
वसिष्ठः रावणवधाय रामेण सह	
जातः	४७।२४२
जातूकर्ण्यः वेदव्यासकाले आसीत्	४७।२४३
द्वैपायनः बुद्धपुरस्सरः	४७।२४४
पाराशर्यः कल्किपुरस्सरः	४७।२४५
ऋषिः	
अस्य निर्वचनम्	१४४।८१
द्वितीयः प्रकारः	१४४।८२
अस्य स्वरूपम्	१४४।९२
एषां नामानि	१४४।९३
वैवस्वतमन्वन्तरे एषां जन्मकथा,	
महादेवशापेन जन्म	१६४।६
ऋषिजातिः	
अस्याः पञ्चधात्वम्	१४४।८६
ऋषिपुत्रकाः	
एषां परिभाषा	१४४।८७
ऋषीकाः	
अस्य परिभाषा	१४४।८६
एते गर्भोत्पन्ना ऋषिपुत्राः, एषां	
नामानि	१४४।९४-९७

ऋष्यन्तः		ऐन्द्रवाहुः	
उपदेव्यां इलिनापुत्रस्य पुत्राः	४६।१०	सप्तर्षी रेवतेऽन्तरे	६।१६
एकचक्रः		ऐरावतः	
कश्यपात् दनौ जातः	६।१६	कद्रुतनयः सर्पः,	६।३६
एकपर्णा		दिग्गजाधिपतिः	८।७
मेनायां हिमवतः पुत्री,		ऐरावती	
सितस्य पत्नी	१३।९	हिमालये काचिन्नदी	११४।१८
एकवीरा		ओषधिः	
सतीदेव्याः सद्माद्रौ सिद्धिदं रूपम्	१३।४०	तत्र मधुरो गणः	२१६।४३।५४
एकादशसाहस्रम्		अमलगणः	२१६।५५-५६
लिङ्गपुराणस्य श्लोकसंख्या	५३।३७	लवणो गणः	२१६।६०-६१
एकादशाहः		कटुको गणः	२१६।६२-६७
अत्र श्राद्धे एकादशब्राह्मणभोजन-		तिक्तको गणः	२१६।६८-७४
नियमः	१८।८	कपायो गणः	२१६।७५-८१
एकानशा		धार्यो गणः	२१७।१-३८
इयं पार्वती,		विषघ्नो गणः	२१७।१-२२
रात्रेः एवमादीनि नामानि यैः		महौषध्यः	२१७।२३-३८
लोके इयं पूजिता भविष्यति	१५३।७।८-८३	मूर्तिन्यासे एषां नामानि,	
एकाशीतिसहस्रम्		क्रमः	२६५।१५
स्कन्दपुराणस्य श्लोकसंख्या, एक-		प्रतिनिधिः	२६५-१८
शताधिका	५३।४२	ओंकारः	
एकोद्दिष्टम्		नखरूपेण नृसिंहस्य सहायकः	२६२।६४
अस्य विधिः,	१८।६-१२	औचैयुः	
मृताहे कर्तव्यत्वनिर्णयः,	१८।२३	धृतायां भद्राश्चपुत्रः	४६।५
प्रतिवत्सरं मृताहे कर्तव्यता	१८।२५	औत्तमिः (मनुः)	
एलपत्रः		औत्तमीयमन्वन्तरे मनुः	६।११
कद्रुतनयः सर्पः	६।४०	और्वः	
ऐक्ष्वाकाः		कश्चन अग्निः, ऊरोः ब्रह्मर्षिभिः	
एते कलिनृपाः एककालाः		ब्रह्मचर्यसम्बन्धिनि विवादे हुता-	
चतुर्विंशतिः	२७।१।१४	शने ऊरुं निवेश्य दर्भेण मथनात्	
ऐक्ष्वाकी		जातः । अयमग्निः । ब्रह्मवरेणास्य	
शूरस्य माता	४६।१	वडवामुखे निवासः, अस्य भक्ष्यं	
वसुदेवस्य पितामही	४६।२	पयः	१७४।२३-६०
जन्तोः पत्नी	४४।४५		

प्रभाभानुमतीभ्यामाराधितोमिः, यस्य वरेण प्रभा ६० सहस्राणा अपरा च एकस्य पुत्रस्य माताऽभूत् १२।३६ सप्तर्षिः स्वरोचिषे, ६।८ अयमाप्नुवानस्य पुत्रः जमदग्नेः पिता, १६४।१५ अयं भार्गवगोत्रप्रवर्तकः १६४।१६	कङ्का उग्रसेनस्य पुत्री ४४।७६ कचः बृहस्पतेर्ज्येष्ठः पुत्रः २५।१४ संजीवनीविद्याग्रहणाय शुक्रशिष्यतां गतः, विद्याप्राप्तिकथा २५।१५-६६ कचदेवयानीसंवादः, शापश्च २६।१-२४ कटिः मण्डपे कटिविधिः, परि- माणम् च २६।१।८८ कण्डनी पञ्चसूनासु एका (काङ्गी) ५२।१५ कण्डरीकः योगध्रष्टः मन्त्रिपदकामः (सुनेत्रकः द्र०) सप्तसिद्धेष्वन्यतमः २०।२४ कण्वः केशिन्यां अजमीढात् भरद्वाज- प्रसादेन जातः ४६।४६ कद्रुः दक्षस्य कन्या, १७०।२६ कश्यपस्य पत्नी, सहस्रशिरसां सर्पाणां माता ६।३८ कनकः दुर्दमस्य पुत्रः, कृतवीर्यस्य पिता, ४३।१२ कनीयकः हलीकस्य पुत्रः ४४।८२ कन्दर्पकल्पः अयं अष्टमः कल्पः २८९।४ कन्या शीलवती एषा दशपुत्रसमा १५३।१५८ कपाली शिवस्य कपालित्वप्राप्तिकथा १८२।८५-८६ अविमुक्ते कपालस्य नाशः १८२।८७-१०६
और्वास्त्रम् मयेन प्रयुक्तम्, वरुणेनास्थ परिचय- दानम्, अस्य स्वरूपम्, उत्पत्ति- प्रकारः, (द्र० और्वः) १७४।१८-५० औषधी सतीदेव्या उत्तरकुरौ रूपम् १३।५० ककुत्स्थः विकुक्षेः पुत्रः, सुयोधनस्य पिता, १२।२८ ककुब्जान् कुशद्वीपे पर्वतः, अयमेव मन्दरोऽपि, १२१।६० ककुब्जान् कैलासस्य वायव्ये गिरिः, १२०।१४ ककुब्जी रेवतस्य नामान्तरम् १२।२३ कक्षीवान् शूद्रायां दीर्घतमसः पुत्रः ४८।६२ तपसा ब्राह्मण्यं गतः ४८।८६ कौष्माण्डाः गौतमाश्वस्य वंश्याः, ४८।८८ कक्षेयुः धृतायां भद्राश्वपुत्रः ४६।५ कङ्कः कुशद्वीपे पर्वतः १२१।५७ कुशेशय इत्यपरं नाम १२१।५८ कङ्कः उग्रसेनस्य पुत्रः ४४।७४	

कपिः		कम्बलः	
सप्तर्षिः तामसे कल्पे	६।१५	कद्रुतनयः सर्पः	६।३९
कपिलः		कम्बलबर्हिः	
अयं सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः,	३।२८	कङ्कसुतायां वभ्रोः पुत्रः	४४।६१
कद्रूपुत्रः नागः,	६।४१	कम्बलबर्हिषः	
सुतनौ वसुदेवपुत्रः	४६।२१	देवार्हस्य पुत्रः असमञ्जसः पिता,	४४।८३
भद्राश्वतनयः (.द्र० मुद्रलः)	५०।३	कम्बलबर्हि (कम्बलबर्हिषः)	
कपिलवर्षः		मरुत्तस्य पुत्रः रुक्म, कवचस्य पिता,	४४।२५
कुशद्वीपे वर्षः	१२१।६८	कम्बलाश्वतरौ	
कपिला		एतौ नागौ यमुनातटे	१०५।२७
सतीदेव्या महालिङ्गे सिद्धिदं		करका	
रूपम्	१३।३३	कमण्डलुः, जलपात्रम्	१।१९
इयं नदी, नर्मदायाः दक्षिणे कूले,		करजतीर्थम्	
तत्र स्नानं महाफलम्	१८५।५२-५५	अत्र स्नानं गोलोकप्रदम्	१८९।११
कपिलातीर्थम्		करन्धमः	
अत्र स्नानेन कपिलादानफलम्	१८६।१०	त्रिसारस्य पुत्रः, भरतस्य पिता	४८।२
कपिलाश्वः		करम्भः	
धुन्धुमारस्य पुत्रः	१२।३२	शकुनेः पुत्रः, देवरातस्य पिता	४४।४२
कपिशः		करम्भकः	
कश्यपात् दनौ जातः	६।१७	हृलीकस्य पुत्रः	४४।८२
कपोतः		करुषः	
अस्य गृध्री माता, कश्यपः पिता	६।३२	वैवस्वतमनोः पुत्रः	११।४१
कपोतरोमा		अयं कारुषानां जनकः	१२।२४
धृतेः पुत्रः, तैत्तिरेः पिता	४४।६२	करेणुमती	
कमलसप्तमीव्रतम्		चैद्यस्य पुत्री, नकुलस्य पत्नी	
वसन्तशुक्लसप्तमी व्रतकालः	७७।२	निरमित्रस्य माता	५०।५५
विधिः	७७।१-११	कर्कोटः	
कमला		कद्रुतनयः सहस्रशिराः	६।३९
(द्र० श्रीः) इयं विष्णुना गृहीता	२५०।३	कर्णः	
चतुर्दशसु रत्नेष्वन्यतमा		अयं सन्धानपुत्रः, एतन्नाम्नादेशश्च	
सतीदेव्याः कमलालये सिद्धिदं		अधिकृतः	४८।५
रूपम्	१३।३२	अङ्गस्य पुत्रः वृषसेनस्य पिता,	४८।१०२
कमलाक्षः		अस्य सूतजत्वकथा	४८।१६५-१०८
(द्र० तारकः)	६१।४		

कर्णिकारः

मण्डपस्य नाम	२६६।५
लक्षणम्	२६९।१३
जटायुपुत्रः	६।३६

कर्म

इदं अग्निद्विजसाक्ष्ये कर्तव्यम्	५२।२५
विविधयोनिप्राप्तिकर्मम्	३९।१७-२८
कर्मयोगः	
ज्ञानयोगसहस्रादस्य वैशिष्ट्यम्,	२५७।१
अस्य लक्षणम्, ज्ञानयोगाद्	
वैशिष्ट्यं च	५२।५

कर्मदेवाः

एषां वासस्थानानि	१२७-४०

कर्मशाला

राजगृहतः वामतो भवेत्	२१६।१७

कला

अस्य परिभाषा	१४१।४

कलिः

अत्र आचारः, लोकस्थितिः, अस्य	
नाशः, कृतयुगोत्पत्तिः	१४३।३२।६०

कलिङ्गः

वलेः क्षेत्रजः पुत्रः,	४८।२५
कलिङ्गाधिपः	४८।२६

कलिङ्गाः

एते एककालाः कलिनृपाः द्वात्रिंशत्	
	२७१।१५

कलियुगम्

अस्य शेषे समाजव्यवस्था, प्रजाशोष-	
णम्	२७२।२५-८१
अस्य भोगवर्षाणि, सन्ध्या च	१६४।१४
लोकस्थितिः	१६४।१५-१८

कल्किः

अस्य कर्म	४७-२४६-२६०

कल्की

अयं विष्णोरवतारः,	
सन्ध्याशिष्टेऽष्टविंशतितमे	कलौ
विष्णुयशसः गृहेऽवतरिष्यति	४७।२४५

कल्पः

अस्य परिभाषा	१४१।३६-३७
अस्य कीर्तनः पातकनाशनम्	२८६।२
कल्पनामकरणकथनम्	२८६।१२
हिरण्यकशिपोर्भागिनेयः	६।२६

कल्पवर्णनम्

इदं २८६ अध्याये वर्तते	

कल्पाः

त्रिंशत्, नामकरणकारणम्,	
सात्विकराजसतामससंकीर्णभेदेन	
कल्पानां विभजनम्	२८६।१२-१३

कल्पपादपदानम्

पोडशमहादाने चतुर्थम्,	२७३।७
अस्य विधिः	२७६।१-२३

कल्पलतादानम्

पोडशमहादाने त्रयोदशम्,	२७३।९
अस्य विधिः	२८५।१-१७

कल्पापपादः

ऋतुपर्णस्य पुत्रः	१२।४६

कल्याणसप्तमीव्रतम्

अस्याः परिभाषा,	७३।५
अस्या विजया इति नामान्तरम्,	७३।५
विधिः	७३।६-२०

कल्याणिनी

धराख्यस्य वसोः प्रथमा पत्नी	५।२४
कल्याणी	
सतीदेव्या मलयाचले सिद्धिदं	
रूपम्	१३।३६

कविः

विशालायामुखवस्य पुत्रः	४६।३६
(द्रष्टव्यः स्वसृपः)	२०।३

रैवतस्य मनोः पुत्रः	६।२१	कामगमं यानम्	
सतर्पिः तामसेऽन्तरे	६।२५	ब्रह्मणा पुष्पवाहनाय दत्तं, येनस लोकान्	
कव्यम्		व्याचरत्	६६।१
अस्य पितृस्थानप्रापकाः,	१९।४	कामचारिणी	
इदं विविधयोनिगतेषु पितृषु तत्र तत्र		सतीदेव्या मन्दरे स्वरूपम्	१३।२८
भक्ष्यरूपेणोपतिष्ठते	१९।६-९	कामदुघाः	
कश्यपः		कामभोगफलप्रदा लोकाः, यत्र	
सतर्पिः स्वरोचिषे	६।८	पितरस्तिष्ठन्ति	१५।१९
वैवस्वते मन्वन्तरे सतर्पिः	६।२७	कर्दमस्य प्रजापतेः लोकेषु यत्र	
मरीचेः पुत्रः, तपसानिर्मितः,	१७०।३	सुस्वधानामपितरस्तिन्ति	
दक्षस्य द्वादश कन्यानां पतिः,	१७०।३१	आज्यपा नाम पितरः तिष्ठन्ति	१५।२०
दक्षस्य त्रयोदशकन्यानां पतिः	४।५५	कामदेवदाहः	
कश्यपवंशः		अस्य वर्णनम् १५३ अध्याये	
मारीचात् कश्यपात् प्रवृत्तः,		कामधेनुदानम्	
गोत्रकराणां नामानि	१६८।१-२०	षोडशदानेषु पष्ठम्,	२७३।८
काकवर्णः		अस्य विधिः,	२७८।१-१३
शिशुनागस्य पुत्रः, क्षेमधोमनः पिता		अत्र काञ्चनधेनुः	२७८।३
	२७१।६	कामाक्षी	
काञ्चनगिरिः		सतीदेव्या गन्धमादने स्वरूपम्	१३।२७
अस्य उत्पत्तिकथनम्	२४७।५	कायः	
काञ्चनपुरुषः		अस्य युगे युगे उत्सेधः परिणाहश्च	१४४।१-१६
अस्य श्राद्धदानम्	१८।१३	कारूपः	
काण्वाः		अयमनपत्यः, तुष्टात् कृष्णात् सुचन्द्रं	
ब्राह्मणा एते शुङ्गभृत्याः राजानः,	२७१।३४-३५	तनयमाप ।	४६।२५
काण्वायनाः		कार्ताः	
काण्वादुत्पन्नो ब्राह्मणवंशः	४९।४७	कृतेन प्रोक्तत्वात् प्राच्यसामानः	
कावेरी		एतन्नाम्ना व्यपदिश्यन्ते	४६।७६
नर्मदाकावेरीसंगमस्नानादि महिमा ।		कार्तिकम्	
अत्र तपसा कुबेरः यक्षाधिपोऽभवत्		अस्य पूर्णिमायां सौवर्णकरियुत-	
	१८८।१-२०	मार्कण्डेयपुराणदानेन	
हव्यवाहनस्थ पत्नी	५१।१३	पुण्डरीकयज्ञफलप्राप्तिः	५३।२७
कामः		कार्तिकेयः	
धर्मरूपात् ब्रह्मणः लक्ष्म्यां जातः १७०।४२		अनिलाख्याद्वसोः कृत्तिकायां जातः ५।२७	
अस्य हरनेत्रहुताशनादाहः	१५३।२५७	अस्य निर्वचनम्	१५८।२

कार्तवीर्यमहिमा

अयं ४४ अध्याये

यदुवंशविस्तरः ४४ अध्याये

क्रोष्टुवंशः, कार्तवीर्यमहिमा ४४।१४

कार्पाशपर्वतदानम्

अस्य परिमाणम् विधिश्च

(द्र० शैलदानम्)

८७।१-४

कालः

अस्य लक्षणम्

१४०।३३

परिभाषा,

१२३।८६

अस्य निर्वचनम्,

२१२।५

कर्मफलस्य उपस्थापकः

२२०।८

कालका

वैश्वानरस्य सुता

६।२२

कालकूटः

अयं मध्यमानात् समुद्रादुत्पन्नः,

इदं अष्टमं रत्नम्, अस्य प्रभाव-

वर्णनम्,

२४६।१३-२०

देवदानवैः प्रार्थितेन शिवेन अस्य

पानम्, तेन नीलकण्ठत्वप्राप्तिश्च

२४६।५४-६१

कालकूटजन्म

इदं २४६ अध्याये वर्णितम्

कालकेयाः

कालकायां जाताः असुराः,

१७०।५६

प्रष्टिसहस्रसंख्याकाः,

६।२३

हिरण्यपुरवासिनः,

देवैरवध्याः दानवाः,

कालकायां मारीचपुत्राः

६।२४

कालद्रुष्टः

(द्र० तारकः)

६१।४

कालनाभः

हिरण्यकशिपोर्भागिनेयः

६।२७

कालनेमिः

देवासुरसंग्रामे तारकस्य सेनापतिः,

अस्य वृत्तान्तः १७६।१-५६

अस्य विष्णुना वधः १७७।१-८०

तारकस्य सेनापतिः,

कालपुत्रः

वसोर्ध्रुवस्य पुत्रः ५।२४

कालवीर्यः

हिरण्यकशिपोर्भागिनेयः ६।२८

काला

सतीदेव्याश्चन्द्रभागायां रूपम् १३।४६

दक्षस्य कन्या १७०।२९

कालिन्दी

कृष्णस्य पत्नी ४७।१४

काली

इयं दासकन्या, शन्तनोः पत्नी

विचित्रवीर्यस्य माता, ५०।४५

सतीदेव्याः कालञ्जरे सिद्धिदं

रूपम्, १३।३२

चैद्योपरिचरात् गिरिकायां

जाता कन्या, ५०।२८

नृसिंहस्य अस्थिभ्यः जात देवी,

इयमेव शुष्करेवती, अन्धकरक्त-

पायिनी च १७८।६४

काव्यः

सेनजितः पुत्रः, ४६।५०

शुकस्य विद्यासम्बन्धान्नाम, अयं

दैत्यपुरोहितः, २५।६

अयं मृतसंजीवनीं जानाति, २५।१३

काव्याः

क्षत्रोपेताः द्विजाः ४९।४१

एते पितरः १४०।१५

एते अष्टकापतयः १४०।१६

काशी

भीमासम्बन्धात् सर्वगस्य माता ५०।५४

काशेयाः

एते कलिनृपाः एककालाः चतुर्विंशत्
२७१।१४

काश्यपः

सावर्ण्ये मन्वन्तरे सप्तर्षिः, ६।३२
मन्त्रकृतां ऋषीणां गणः १४४।१०७

काष्ठा

अस्याः परिभाषा १४१।४

काष्ठसंचयः

गृहार्थं काष्ठसंचयमुहूर्तः, गृहे प्रयो-
ज्यदारुकथनम्, गृहे वर्ज्यानि
दारुणि २५६।१-१५

किलकिलाः

एते राजानः, धर्मार्थकामतः
यवनाः, आर्यभलेच्छाश्च जनपदाः,
२७२।२३-२५

किशोरः

तारकयुद्धे दैत्यसेनापतिः १७२।२१

किन्नरः

कश्यपादरिष्टायां जातः ६।४५

किन्नराश्वः

मुनक्षत्रस्य पुत्रः, अन्तरिक्षस्य
पिता २७०।८

किंपुरुषवर्षम्

हिमवतः परं हेमकूटादपरम् इदम् ११२।२६
अस्य वर्णनम् ११३।६२-६५

कीटमिथुनम्

पिपीलिकयोः कामकलहकथा २०।२८-३८

कीर्तिमती

सतीदेव्या एकाम्भके स्वरूपम् १३।२६

कीर्तिमन्तः

सूनुतायामुत्तानपादस्य तृतीयः पुत्रः ४।३५

कीर्तिमान्

देवक्यां वसुदेवपुत्रः, कंसेन घातितः
४६।१३

कुकुरः

कङ्कदुहितायां बभ्रोः पुत्रः ४४।६१

कुक्षिभीमः

बलेः पुत्रः ६।११

कुण्डम्

अस्य लक्षणम्, सामान्यम् लक्षहोमे,
कोटिहोमे च विशेषः २३।६

कुण्डले

इन्द्रः जग्राह, इमे मथितात् समुद्रा-
दुत्पन्ने २५०।४

कुण्डलेश्वरतीर्थम्

अत्र शिवः उमया सह तिष्ठति १८६।१२

कुण्डिकेराः

हैहयानां पञ्चमी सन्ततिः ४३।४८

कुतुपः

परिभाषा, २२।८४
निर्वचनम् २२।८५-८७

कुन्तलस्वातिकर्णः

मृगेन्द्रस्वातिकर्णस्य पुत्रः, स्वाति-
कर्णस्य पिता २७२।८

कुन्तिः

विदर्भपुत्रस्य क्रथस्य पुत्रः ४४।३८
धर्मनेत्रस्य पुत्रः ४३।६

कुन्तिभोजः

पाण्डोः देशसम्बन्धात् नाम ४६।७

कुन्ती

पृथायाः कुन्तिभोजसम्बन्धात् नाम ४६।७
पाण्डोर्भार्या ५०।४८
धर्मराजाजुं नभीमानां जननी ५०।४६-५०

कुवेरः

अयं गुह्यकैः सह कैलासे वसति ।
अलकाधिपश्च १२०।३

कञ्चन यक्षः, कावेरीनर्मदासंगमे स्नात्वा यक्षाधिपोऽभवत् १८८।४-५	कुरुः संवरणस्य पुत्रः, सुधन्वनः पिता, अयं कुरुक्षेत्रस्य निर्माता ५०।२०
कुमारः वसोरनलात् शरस्तम्बे जातः, शाखविशाखनैगमेयानामग्रजः ५।२६ कृत्तिकानामपत्यत्वादयं कार्तिकेयः ५।२७ अस्य निर्वचनम् १५७।४१	कुरुक्षेत्रम् प्रयागमतिक्रम्य कुरुणा स्थापितम् ५०।२०
कुमारविजयः अस्य वर्णनम् १५८-१५९ अध्याययोः	कुलकः क्षुद्रकस्य पुत्रः, सुरथस्य पिता २७०।१३
कुमारसम्भवः अस्य वर्णनम् १५८ अध्याये	कुलपर्वताः एषां नामानि ११३।१७-१८
कुमारी सतीदेव्या मायापुर्यां सिद्धिदं रूपम् १३।३४	कुलम् दुष्पुत्रान्नयति १३६।५४
कुमुदः कुशद्वीपे पर्वतः, विदुमोच्चय इत्यपरं नाम १२१।५२ (द्रष्टव्यं योगिनः सप्त) २०।१८ अयं अन्ते ब्राह्मणस्तत्त्वदर्शी अभूत् २१।३	कुलीनाः एषां मरणे शुभलोकाप्राप्तिः १४०।६३-६५
कुमुदा सतीदेव्या मानसे स्वरूपम् १३।२७	कुवल्याश्वः बृहदश्वपुत्रः १२।३१ अयं धुन्धुनामकस्य बध्नात् नाम्ना धुन्धुमारोप्यभूत् १२।३१
कुम्भः प्रासादस्य नाम, लक्षणम्, नव- भूमिकोच्छ्रयः २६८।३७ अस्य परिमाणम् २६८।४९	कुशः रामस्य प्रथमः पुत्रः १२।५१ अस्योत्पत्तिः, कार्यञ्च २२।८६ चैत्र्योपरिचरात् गिरिकायां जातः ५०।२७
कुम्भीनसी बाणस्थानुजा, अनौपम्याया ननान्दा १८६।४०	कुशद्वीपः अस्य वर्णनम् १२१।४५-४८ अत्र सप्त पर्वताः १२१।५० अत्र नद्यः सप्त १२१।५१ अत्र वर्णव्यवस्थितिः १२१।६६ अस्य नामकरणकारणम् १२२।३७
कुररः भासीपुत्रः ६।३१	कुशनाभः वैवस्वतमनोः पुत्रः ११।४१
कुरवः एते एककालाः कलिनृपाः षड्- विंशतिः २७१।१५	कुशस्थली द्वारवत्याः नामान्तरम् ६८।६
१०	कुशाग्रः बृहद्रथस्य पुत्रः, वृषभस्य पिता ५०।२८-२९

कुशेशयः

(द्र० कङ्कः)

१२१५८

कुशोदका

सतीदेव्याः कुशद्वीपे रूपम्

१३५०

कुसुमायुधः

ब्रह्मणो हृदयाजातः

३११०

स्वसुतागमनखिन्नो ब्रह्मा एनं शशाप ४१११

ब्रह्मवरेण प्रद्युम्नत्वं, ततः विद्या-

धराधिपत्त्वं गमिष्यति

४१२०

कुहूः

(द्र० अमावास्या)

१४०१८

निर्वचनम्

१४०१९

अस्याः परिभाषा

१४०१९

मयस्य कन्या

६१२१

कूपः

कृपादिकर्तुः फलं प्रशंसनं च

१५३१५१३

कूर्मः

मन्दारधारणे नियुक्तः

२४८१२७

कूर्मकल्पः

वामनपुराणवृत्तान्तः

५३१४६

कूर्मपुराणम्

लक्ष्मीकल्पवृत्तान्तः, अष्टादश

साहस्रम्, इन्द्रद्युम्नस्य प्रसङ्गः ५३१४७

वक्ता कूर्मः, श्रोतारः ऋषयः, स्था-

नम्-रसातलम् ५३१४६

अयनं दानकालः ५३१-४८

कूर्मशिला

अधःशिलाया नाम देवप्रतिष्ठायाम्

२१५१५

कुकवाकुः

छायया शप्तस्य यमस्य कीटादिना-

शाय उत्सादितः ११११७

कृतः

श्रुतदेव्याः पतिः, सुग्रहस्य पिता

४६१५

सन्नतिमतः पुत्रः, कौशल्यस्य

हिरण्यनाभिनः शिष्यः, चतुर्विंशति-

धा सामसंहितायाः वक्ता ४६१६५-७६

कृतम्

अत्र पुनः वर्णाश्रमाचारः १४३१६१-१०३

कृतञ्जयः

बृहद्रथस्य पुत्रः, रणेजयस्य पिता २७०११०

कृतयुगम्

अस्य भोगः

१६४११

संध्या

१६४११

लोकस्थितिः

१६४१२-६

कृतलक्षणः

माद्रथां वृष्णेः पुत्रः

४५१२

कृतवर्मा

हृदीकस्य ज्येष्ठः पुत्रः

४४१८१

कनकस्य पुत्रः

४३११३

कृतवीर्यः

कनकस्य दायादः

४३११३

कृतशौचम्

नृसिंहान्तर्धानस्थानम्, तीर्थभूतम्

१७८१८६

कृताग्निः

कनकस्य पुत्रः

४३११३

कृतोजाः

कनकस्य पुत्रः

४३११३

कृत्तिकाः

कुमारस्य षट्सु मातृषु एका माता ५१२६

षट् संख्याकाः, कुमारस्य मातरः

कृत्वी

शुकस्य पुत्री, अणुहस्य पत्नी ४६१५७

इयं पीवरीदेव्याः पुत्री, १५१६

पाञ्चालाधिपतेः पत्नी, ब्रह्मदत्तस्य

माता १५१९

कृपः	कृष्णवेणी	
सुच्छायायां शिष्टात् जातः	हव्यवाहनस्य पत्नी	५११३
कृमिः	कृष्णा	
च्यवनस्य पुत्रः, चैत्रोपरिचरस्य पिता	शैलजायाः वर्णप्रधानं नाम	१५४८
५०।२५-२६	कृष्णाजिनम्	
कृमिलः	अस्य दानफलम्, दानकालः, दान-	
बाह्यकायां सृञ्जजायां भजमानाजातः ४४।५०	पात्रम्, दानविधिः	२०५।१-३१
कृशः	कृष्णाजिनदानम्	
कुशायामुशीनरस्य पुत्रः	अस्य वर्णनम् २०५ अध्याये ।	
अस्य वृषभपुरी	कृष्णाष्टमीव्रतम्	
कृशा	इदं कृष्णपक्षाष्टमी व्रतम्, अत्र शिव-	
उशीनरस्य पत्नी	पूजनं कार्यम् । परिचयः ५९ अध्याये	
कृशस्य जननी	द्वादशमासस्य कृष्णाष्टमीव्रतमिदम् ।	
कृशानुः	अत्र शिवाराधनविधिः	५९।१-११
वासवाग्नेः नाम (द्र० वासवः)	केकयः	
कृशाश्वः	शिवेः पुत्रः	४८।१९
दक्षजातस्य कन्याद्वयस्य पतिः	केकयो जनपदः	४८।२०
कृष्णः	केकयस्य राशो जनपदः	४८।२०
अस्य पत्न्यः, पुत्र्यः, पुत्राणां	केतुः	
संख्या च	अस्य अश्वाः, तेषां वर्णः	१२९।१०-११
देवक्यां वसुदेवपुत्रः, वार्षिकीकृष्णा	दैत्यनायक-देवनायकानाम्	१४७।४१-१०२
माता (दीपावली) जन्मकालः ।	अयं द्रुह्यस्य पुत्रः	४६।६१
अस्य जन्मप्रकारः	कश्यपात् दनौ जातः	६।१८
सुजातस्य पुत्रः	केतुवीर्यः	
योगसिद्धायाः पुत्रः	कश्यपात् दनौ जातः	६।१८
कृष्णद्वैपायनः	केरलः	
वैचित्रवीर्यके क्षेत्रे धृतराष्ट्रस्य जनकः ५०।४६	अयं सन्धानपुत्रः, एतन्नाम्ना देशोऽपि	४८।५
कृष्णवध्वः	केशवः	
षोडशसहस्राणि	(द्र० विभ्राजः)	१२१।१८
कृष्णशापेन दस्युहरणम्	केशिनी	
दाल्भ्योपदेशेन वेद्यात्वनिवृत्तिः	अजमीढस्य पत्नी,	४६।४४
सदाचारव्रतोपदेशः	अस्याः पुत्रः कण्वः	४६।४६
आसां पूर्वजन्मवृत्तान्तः	केसरः	
६६।२०-२५	भारतस्य नवखण्डेषु द्वितीयः	११३।८

कैटभः (द्र० मधु')	१६९।१-३०	कौकुरुण्डिः सप्तर्षिरौत्तमीये	६।१४
कैलासः मेरोः प्रासादस्य नाम, लक्षणम्, नवभूमिकः	२६८।३२	कौटिल्यः महापद्मवंशनाशकः, मौर्यवंशराज्या- रोपकश्च	२७१।२१
अस्य परिमाणम् हिमालयपृष्ठे पर्वतः, यत्र कुबेरः प्रतिवसति	२६८।४७ १२०।२	कौमारं वर्षम् नारदगिरौ सुखोदयनामकं वर्षम् शाकद्वीपे	१२१।२२
कैशिकः विदर्भात् राजपुत्र्यां जातः (क्रथः द्र०) कोटवी		कौर्मकल्पः अयं पञ्चदशः कल्पः । अयं पौर्णमास्यामजायत	२८९।६
सतीदेव्याः कोटतीर्थे सिद्धिदं रूपम् १३।३७ कोटिहोमः कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषलक्षणानि ।	६२।११८-१३४	कौशल्यः मण्डपस्य नाम लक्षणम्	२६६।३ २६६।८
ग्रहयज्ञे वस्तुमेदेन फलमेदकथनम् अयं ग्रहयज्ञस्य भेदः, अस्य विधिः, २३८।६ स्थानम्, ऋत्विजः, कालः, आरम्भ- समयः, यजमानभोजनम् ऋत्विक् भोजनम्, दक्षिणा	६२।१३५-१५९ २३८।१७-४१	कौशल्यः कृष्णस्य पत्नी सात्वतः पत्नी, यस्याः सात्वतवंशः प्रचलितः	४७।१४ ४४।४७
कोटीश्वरः अस्य निर्वचनम्	१६०।९	कौशाम्बी विवक्षोः राजधानी	५०।७६
कोणम् मण्डपे कोणव्यवस्था, फलं च २६९।१५-१७ कोलाहलः द्वादशो देवासुरसंग्रामः	४७।४३	कौशिकः मन्त्रकृतां ऋषीणां गणः १४४।१११-११४ वैश्यायां वसुदेवपुत्रः, श्रद्धादेव्या सह वनविहारे जातः	४६।२० २०।२ ९।३२
अत्र इन्द्रेण दैत्याः दानवाश्च हताः ४७।५१ समानस्य पुत्रः	४८।११	कौशिकाः कुशिकवंशः, अत्रिवंशस्य भेदः, अत्रिपुत्रसोमवंशक्षत्रियविश्व- मित्रस्य ब्राह्मण्यात् प्रवृत्तः	१६७।१-२०
कोशगृहम् अस्य दुर्गे निवेशस्थानम्	२१९।१५	गोत्रकराः, त्रिप्रवराः परस्परमवै- वाह्याः, तेषां नामानि	१६७।४।२०
कोष्ठागारम् अस्य निर्माणस्थानकथनम्	२१९।१८		

कौशकी

ब्रह्मनिर्देशेन शैलजायाः कृष्णात्व-
सम्पादिका निशा रूपान्तरं गता ।
सिंहवाहना, विन्ध्यवासिनी जाता,
पञ्चालो यक्षः सेवकत्वं गतः १५६।१७-१९
हव्यवाहनस्य पत्नी ५१।१३

कौष्माण्डाः

काक्षीवतः पुत्राः ४८।८८

कौस्तुभः

अयं मणिः, मथ्यमानात् समुद्रा-
दुत्पन्नः, नारायणवक्षोभूषणम् २४९।४
अयं मणिर्विष्णोर्भागः, २५०।३

कंसः

उग्रसेनस्य पुत्रः ४४।४७

कंसवती

उग्रसेनस्य पुत्री ४४।७५

कंसा

उग्रसेनस्य पुत्री ४४।७५

क्रतवः

अगस्त्यपुत्रस्य क्रतुना गृहीतत्वेने-
यं संज्ञा २०१।९

क्रतुः

वैवस्वतान्तरे राजा, यः अगस्त्य-
पुत्रमिध्मवाहं पुत्रत्वेन जग्राह, २०१।८
आग्नेय्यामूरोश्चतुर्थः पुत्रः ४।४३
ब्रह्मणः षष्ठः मानसः पुत्रः ३।७
ब्रह्मणः पुत्रः १७०।२७

क्रथः

विदर्भात् ज्यामघेन जितायां स्नुषा-
त्वेन चित्रायै दत्तायां जाताः ४४।३६

क्रन्यादग्निः

मृतानां भक्षकः, चिताग्निः ५१।३१

क्रियाकालः

अस्य परिभाषा १४०।३६

क्रियायोगः

कर्मयोगस्य नामान्तरम् ५२।११

अयं ५२ अध्याये वर्णितः

क्रोधः

अस्य निन्दनम् १५७।४

ब्रह्मणो भ्रूमध्यात् जातः ३।१०

क्रोधनः

(द्रष्टव्यः स्वसृप०) २०।३

क्रोधवशा

कश्यपस्य पत्नी ६।२

रक्षोगणानां माता, ये भीमेन हताः ६।४३

क्रोधा

दक्षस्य कन्या १७०।२६

यदोद्वितीयः पुत्रः ४३।७

क्रोष्टुः

कातवीर्यार्जुनस्य पुत्रः ४३।४६

क्रौञ्चः

मेनायां हिमवतो जातः, मैनकस्या-

ग्रजः, चतुर्थस्य क्रौञ्चद्वीपस्याधि-

पतिः १३।८

शुचेः पुत्रः ६।३९

क्रौञ्चद्वीपः

अस्य परिमाणम् १२१।७८-७९

अत्र गिरयः सप्त १२१।८-८३

अत्र वर्षाणि सप्त १२१।८४-८७

अत्र नद्यः सप्त १२१।८८-९१

अत्र वर्णव्यवस्था १२१।९६

अस्य नामकरणे बीजम् १२२।३७

क्षत्रः

पृथ्व्यां अनमित्रात् जातः ४५।२५

क्षत्रियाः

अत्र द्वौ मन्त्रद्रष्टारौ मनुः,

पुरुषा च

१४४।११६

क्षत्रोपेताः द्विजाः

गर्गाः, संकृतयः, काव्याः

४९।४१

क्षमा

अस्या लक्षणम्

१४४।४६

क्षान्तिः

आत्मगुणः

५२।८

क्षीरधेनुः

(द्र० धेनुः)

८१।१६

क्षीरोदमथनम्

अस्य वर्णनम् २४८-२५० अध्यायेषु

क्षेत्रज्ञः

अस्य निर्वचनम् क्षेत्रज्ञानात् इति १४४।७८

क्षुद्रकः

प्रसेनजितः पुत्रः, कुलकस्य पिता २७०।१३

क्षेमः

उग्रायुधस्य दायादः

४९।७८

शुचेः पुत्रः, अनुव्रतस्य पिता

२७०।२५

क्षेमकः

निरामित्रस्य पुत्रः, अन्तिमो वंशस्य ५०।८७

क्षेमकं वर्षम्

(द्र० मैनाकः)

१२१।२५

क्षेमजित्

क्षेमधोमनः पुत्रः, विन्ध्यसेनस्य

पिता

२७१।७

क्षेमधन्वा

पुण्डरीकस्य पुत्रः, देवानीकस्य

पिता,

१२।५३

क्षेमधोमा

काकवर्णस्य पुत्रः, क्षेमजितः पिता २७१।६

क्षेमवान्

अर्कस्य पुत्रः, अयमग्निः

५१।३६

खरः

तारकयुद्धे दैत्यसेनापतिः

१७२।१७

सुग्रीवीपुत्रः

६।३३

ख्यातिः

आग्नेय्यामूरोस्तृतीयः पुत्रः

४।४३

गङ्गा

अस्या सप्त स्रोतांसि

१२०।४०

(द्र० भागीरथी)

१२०।५१

अस्याः पुण्यनामानि यानि स्मृत्वा

स्नायात्

१०१।५-६

इयं कनखले पुण्या

१८५।१०

इयं स्नाने सद्यः पुनाति

१८५।११

गङ्गावतरणम्

अस्य वर्णनम्, गङ्गायाः सप्तधा-

भवनम्, नामानि च सप्तानां,

दिशश्च

१२०।४०

गणेशः

एश्वरमन्तत्वकथनम्

१५३।५३६

गजः

प्रासादस्य नाम, लक्षणम्

२६८।४१

प्रासादस्य नाम, लक्षणम्

२६८।३६

अस्य परिमाणम्

३६८।४६

गजभद्रः

मण्डपस्य नाम

२६६।३

लक्षणम्

२६९।६

गजवैद्यकम्

(द्रष्टव्यम्-राजपुत्रीयम्)

२४।३

गजसाह्वयम् (नागसाह्वयम्)

इदं गङ्गाया इतम्

५०।७६

हस्तिनामकेन राज्ञा निर्मितापुरी

४६।४२

गजाध्यक्षः

अस्य लक्षणम्

२१४।३५

गजाननः		प्रासादस्य नाम, लक्षणम्	२६८।४३
अस्य जन्म प्रकारः, स्थूलत्वकारणम्,		प्रासादस्य नाम, लक्षणम्	२६८।४१
गाङ्गेय इति नामकरणं च । विनायकाधि-		अस्य परिमाणम्	२६८।५१
पत्वप्राप्तिश्च	१५३।५०-१-५०५		
गजारोही (हस्तिपकः)		गर्गः	
अस्य लक्षणम्	२१४।३६	कश्चन ऋषिः, कौशिकस्य सप्त-	
गजशाला		पुत्राः यस्य शिष्या आसन् तैश्च	
अस्य द्वारस्थानकथनम्	२१६।१५	कपिला हता	२०।३
गजासुरः		भुवमन्योः पुत्रः	४६।३६
अयं तारकयुद्धे रुद्रैः घातितः, अस्य		गर्गाः	
चर्म उत्कृत्य रुद्रेण धृतः	१५२।४६-५०	क्षत्रोपेताः द्विजातयः	४६।४१
गजेन्द्रः		गर्जनतीर्थम्	
अयं मथितात् समुद्रादुत्पन्नः इन्द्र-		अत्र मेघस्य इन्द्रजित् नाम	१८९।३
भागः	२५।४	गर्दभिलः	
गतभयं वर्षम्		अयं राजवंशः, अत्र सप्त राजानो-	
उदयवर्षस्य नामान्तरम्	१२१।२१	भवन्	२७२।१८
गन्धर्वः		एषां राज्यकालः	२७२।२०
कश्यपादरिष्टा अजनयत्	६।४५	गर्भः	
मुनेरपत्यानि	१७०।६०	मण्डपे गर्भपरिमाणम्	२६६।१६
भारतस्य नवखण्डेषु सप्तमः	११३।८	अस्योत्पत्तिकारणम्, प्रकारश्च	३६।१-१६
गन्धर्वाः		ययातिपुत्रस्य तुर्वसोः पुत्रः, गोभानोः	
[द्र० हेमकूटः]	११३।८२	पिता, (द्र० तुर्वसुः)	४८।१
गन्धारः		गर्भशिराः	
शरद्वतः पुत्रः	४८।६	कश्यपात् दनौ जातः,	६।१८
एतन्नाम्ना अधिकृतो देशोऽपि	४८।७	गवेषणः	
गभस्तिमान्		अस्य पुत्रौ भूरीन्द्रसेनो भूरिश्च	४७।२१
भारतस्य नवखण्डेषु चतुर्थः	११३।८	अद्विन्यामकूरपुत्रः	४५।३२
गयः		देवक्याः पुत्रः	
सुद्युम्नस्य पुत्रः, गयायां राजा	१२।१७	(द्र० मदनः)	४६।१९
आग्नेय्यामूरोः षष्ठः पुत्रः	४।४३	गाङ्गेयः	
गरुडः		गणेशस्य नाम	
विनतापुत्रः कश्यपात्, पक्षिराजः,	६।३४	(द्र० गजाननः)	१५३।५०-५५
अयं तारकयुद्धे निमिदैत्यताडितः		गाथा	
पलायितः	१५१।३६	कुमारस्य स्तुतिः	१५८।४०-४३

गान्धारी

अस्याः पुत्राः	४५।१
धृतराष्ट्रस्य पत्नी, दुर्योधनस्य जननी	५०।३७
कृष्णस्य पत्नी	४७।१३
वृष्णिपत्नी, सुमित्रायाः माता	४५।१

गायत्री

(द्रष्टव्या सावित्री)	३।३२
सतीदेव्या वेदवदने रूपम्	१३।५१
ब्रह्मणोऽङ्गजा, त्रिपदा, वेदपूजिता, वेदमाता	१७०।२२-२५

गरुडकल्पः

अयं चतुर्दशः कल्पः	२८६।६
अस्य गरुणपुराणे वृत्तान्तः	५३।५२

गरुडपुराणम्

गरुडकल्पवृत्तान्तः, लक्षणम्,	५३।५२
अष्टादशसहस्रम्	५३।५३
सुवर्णहंसयुतदानेन शिवलोकप्राप्तिः	५३।५४

गार्हपत्योमिः

निर्मथ्योऽग्निः	५१।११

गालवः

सावर्ण्ये मन्वन्तरे सप्तर्षिः	६।३२

गिरिः

अस्य निर्वचनम्	१२२।३६

गिरिका

चैत्र्योपरिचरस्य पत्नी	५०।२६

गुडपर्वतदानम्

अस्य परिमाणम्, विधिश्च (द्र० शैलदानम्)	८४।१-१

गुडधेनुः

अस्याः परिभाषा विधिश्च (द्र० धेनुः)	८१।८

गुणाः

सत्त्वरजस्तमोरूपाः, येषां क्षोभात् ब्रह्मविष्णुसहेश्वरा जाताः	३।१६

गुरुः

क्रूरग्रहपीडितैः कार्या अस्य- शान्तिः	७२।७-११
अस्य रौप्यो रथः	१२६।५-७
अश्वस्य वर्णः, संख्या च	१२६।६
अस्य गतिः	१२६।७
सुप्रसन्ने गुरौ देवतास्तुष्यन्ति	२६६।३०

गुरुण्डाः

इयं म्लेच्छजातिः, अत्र त्रयोदश- राजानो भारतेऽभूवन्	२७२।१६
एषां राज्यकालः	२७२।२२

गुरुधीः

संकृतेः पुत्रः	४६।३७

गुर्वक्षः

बलेर्देत्यस्य पुत्रः	६।११

गुल्मः

एषां कश्यपात् इरायां जन्म	६।४६

गृहम्

गृहारम्भे द्वादशमासफलानि	२५२।१-५
गृहारम्भे वारयोगनक्षत्रफलानि	२५२।६-६
भूमिपरीक्षा, मृत्तिकामेदाः, तेषु वैशिष्ट्यम्, वर्णमेदेन भूमेः प्राशस्त्यम्	२५२।११-२०
पूज्याः, तेषां स्थानानि	२५२।१-४८
शल्यपरीक्षाप्रकारः	२५२।४९-१
गृहस्य नामानि वर्णजातिमेदेन	
गृहस्य शुभाशुभकथनम्	२५३।१-४४
पिण्डानयनप्रकारः, ध्वजादि संज्ञा च	२५६।१६-२१
गृहप्रवेशविधिः	२५६।२२-२३

गृध्रः

गृध्रीपुत्रः, अयं काश्यपः	६।३२

गृध्रिका

मारीचात् ताम्रायां जाता	६।३०
गृध्रप्रारावतकपोतानां माता	६।३२

गृहमालिका		गौः धेनुः (स्वरूपतः)	
इय गृहस्य वायव्ये कार्या	२६६।३२	(द्र० धेनुः)	८१।१९
गोचम		गौतमः	
भूमिदाने अस्य परिभाषा	२८२।१५	वैवस्वते मन्वन्तरे सप्तर्षिः	६।२७
गोत्रकराः		ब्रह्मणः पुत्रः	१७०।२७
भृगुवंशे गोत्रकराः ऋषयः,		दीर्घतमसोऽनुजः, यस्य भार्यायां	
पञ्चप्रवराः, सामान्ये	१६४।१७-२८	प्रवृत्तस्य दीर्घतमसः तया	
अत्रिगोत्रकराणां नामानि,		गङ्गायां प्रक्षेपः,	४८।४६-५७
एषां प्रवराश्च	१६४।१-११	गौतमाः	
गोदानम्		काक्षीवतः पुत्राः ब्राह्मणाः	४८।८८
नैका बहुभ्यो देया गौः	२७७।१६	गौतमावराः	
गोदावरी		शारद्वतस्य सत्यधृतेः पुत्रः	५०।११
हव्यवाहनस्य पत्नी	५१।१३	गौतमीपुत्रः	
गोपुरम्		शिवस्वातेः पुत्रः, सुलोम्नः पिता	२७२।१३
दुर्गप्रवेशद्वारम्, अस्य प्रकारः	२१६।९	गौरः	
गोभानुः		योगसिद्धायां शुक्रपुत्रः	१५।१०
गर्भस्य पुत्रः, त्रिसारेः पिता	४८।१	कैलासादुत्तरेण कश्चन गिरिः,	
गोमती		यस्य पादे बिन्दुसरः,	१२०।२४
सतीदेव्या गोमन्तक्षेत्रे स्वरूपम्	१३।२८	गौरिकल्पः	
गोमेदद्वीपः		अयं अष्टाविंशः कल्पः	२८६।१०
अस्य विस्तारादिपरिमाणम्	१२२।१-२	गौरी	
अत्र गिरयः,	१२२।३	सतीदेव्याः कान्यकुब्जे स्वरूपम्	१३।२९
अत्र वर्षाणि,	१२२।६-११	ब्रह्मवरेण, गौरीत्वं, शिवार्धशरीरत्वं च	
अस्य नामकरणकारणम्	१२२।३७	प्राप्ता उमा	१५६।११-१३
गोविन्दः		मनस्विन्यामन्तिनारपुत्री,	
अस्य निर्वचनम्	२४३।४४	मान्धातुर्जननी	४६।८
गोसहस्रप्रदानम्		गौरीतपोवनम्	
षोडशमहादाने पञ्चमम्	२७३।७	अस्य वर्णनम् १५३ अध्याये	
अस्य विधिः	२७७।१-२८	गौरीतृतीयाव्रतम्	
गौः		(द्र० अनन्ततृतीयाव्रतम्)	
कश्यपात् सुरभौ जातः	६।४४	देवीव्रतम्	६२।८
(द्रष्टव्या पीवरी)		विधिः	६२।४-३९
आसां दन्तस्यः गूढत्व- कारणम्	१३७।४०-४३	मासमेदेन पूजने पुष्पमेदः	६२।२२-२७
एषां धर्मः,	४८।४६-५		

प्रसनः

तारकस्य सेनानी १४७।३९
अस्य तारकयुद्धे विष्णुना वधः १५०।१-३६

ग्रहाः

एषां नामानि ९२।१०
देवस्थापनप्रकारः ९२।११-१८
नैवेद्यानि ९२।१९-२६
ग्रहाणां स्वरूपम् ९३।१-८
एषां नामानि १२७।४८-५२
एषां रश्मयः १२७।५३-५६
एषां मण्डलविस्तरः १२७।५७-७०
एषां स्थानानि १२७।७१-८५

ग्रहणम्

यद्राशौ ग्रहणं तद्राशिजानां स्नानविधिः ।
६६।२-२४

ग्रहमाता

सिंहिका ग्रहाणां जननी १७०।६०

ग्रहयज्ञः

अयं लक्षहोमात्मकः सदा कार्यः २३८।४
अस्य निमित्तम्, मेदाः,
स्थानानि विधिः २३८।१-५
अत्र ऋत्विक्संख्या, मन्त्राः, कालावधिः ।
२३८।७-१६

ग्रहशान्तिः

अस्य प्रयोजनम्, विधिश्च ९२।२-१५९
फलम् ६२।१३५-१५६
अस्य वर्णनं ९२ अध्याये

ग्रहस्वरूपम्

अस्य वर्णनम् ६३ अध्याये

प्रावस्तुत्

अस्य उत्पत्तिः पुरुषस्य पादाभ्याम् १६६।१०

प्रीवा

प्रतिमायामस्य निर्धारणम् २५७।२६

घटोत्कचः

हिडिम्बायां भीमसेनस्य पुत्रः ५०।५४

घृतः

धर्मस्य पुत्रः, विदुषस्य पिता ४८।८

घृतधेनुः

अस्याः कुम्भे आवाहनम्
(द्र० धेनुः) ८१।१८

घृतशैलदानम्

अस्य परिमाणं, विधिश्च ८८।१-१०
(द्र० शैलदानम्)

घृतेयुः

धृतायामप्सरसि भद्राश्वपुत्रः ४९।५

घूर्णिका

देवयान्या दासी, शुक्राय शर्मिष्ठा
कलहवृत्तान्तश्राविका २७।२४

घोरकल्पः

अयं पञ्चविंशः कल्पः २८९।९

चकोरस्वातिकर्णः

सुन्दरस्वातिकर्णस्य पुत्रः, शिवस्वातेः
पिता २७२।१२

चक्रः

सत्यभामायां कृष्णपुत्रः ४७।१७

चक्रम्

सूर्यरथस्य, अस्य लक्षणम् १२४।३८
यद् विवस्वतः तेजसा जातम् ११।२६

चक्षुः

सुच्छायायां शिष्टात् जातः ४।३६

ब्रह्मदौहित्र्यां वीरणात्मजायां वीरिण्यां

जातस्य मनोः पिता ४।३९-४०

इदं बुद्धीन्द्रियम् ३।१६

अस्य रूपग्रहणं क्रिया ३।२०

गङ्गायाः प्रतीच्यगं स्रोतः १२०।४०

अनया ज्ञाविताः देशाः १२०।४३-४६

चण्डः		(द्र० जलधारः)	१२१।६
सप्तप्रलयवारिदेपु चतुर्थः	२।८	अस्य परिमाणम्	१२३।८
चण्डश्रीःशान्तिकर्णः		अस्य परिचयः	१२५।४७-७२
यज्ञश्रीः शान्तिकर्णस्य पुत्रः, सुलोमः		अस्य रथस्वरूपम्	१२५।४७
(द्वितीयस्य) पिता	२७२।१६	अस्य हासवृद्धेः सूर्यस्य कारणत्वम्	१२५।७२
चण्डिका		अस्य निर्वचनम्	१२७।३८
सतीदेव्या मकरन्दके रूपम्	१३।४३	चन्द्रगिरिः	
चतुरङ्गः		तारापीडस्य पुत्रः, भानुचन्द्रस्य	
लोमपादस्य पुत्रः, शान्ताया अनुजः		पिता	१२।५५
	४८।६५	चन्द्रप्रभः	
अस्य ऋष्यशृङ्गप्रसादात् जन्म	४८।६६	मेरोः पाश्चात् प्रभूतं सरः	१२०।६७
चतुर्मुखः		कैलासपादे पर्वतः	१२०।६
प्रजापतेः रजोमयं रूपम्, यः पिता-		इलस्याश्वः, यः शरवणे वडवात्वं गतः	१२।४
महत्त्वं गतः	२।३६	चन्द्रभागा	
येन सदेवासुरमानवं जगत् सृष्टम्	२।३७	हव्यवाहनस्य पत्नी, इयं नदी,	५१।१३
चतुर्दशसहस्राणि		चन्द्ररथः	
मत्स्यपुराणस्य श्लोकसंख्या	५३।५०	अत्र दश अश्वाः	१२५।४६
चतुर्दशी		अश्वानां नामानि, स्वरूपम्	१२५।५०-५२
अस्यां व्यासः काशीं प्रविशति	१८४।४०	चन्द्रा	
चतुर्लक्षम्		वृषपर्वणः पुत्री, शर्मिष्ठाया भगिनी	६।२२
अष्टादशपुराणेषु श्लोकसंख्या	५३।५७	चन्द्रावलोकः	
चतुर्लोकः		सहस्राश्वस्य पुत्रः, तारापीडस्य	
अन्तरक्षयेऽपि स्थायिनः	२।१२	पिता	१२।५४
चतुर्विंशतिसाहस्रम्		चन्द्रांशुतापनः	
वायुपुराणश्लोकसंख्या	५३।१८	बलेदैत्यस्य पुत्रः	६।११
भविष्यपुराणस्य श्लोकसंख्या	५३।३१	चन्द्रिका	
वाराहपुराणस्य श्लोकसंख्या	५३।३९	सतीदेव्या हेमचन्द्रे सिद्धिदं रूपम्	१३।४०
चतुःशालम्		चम्पः	
अस्य गृहस्य लक्षणम्, विभिन्नानि		पृथुलाक्षपुत्रः, हर्यङ्गस्य पिता	४८।६६
नामानि च	२५३।१	चम्पापुरी अस्य नगरी	४८।६७
चन्द्रः		चरः	
ओषधीनामधिपतिः, यज्ञव्रतानां		अस्य लक्षणम्, भेदः	२१४।६३-९४
तपसां चाधिपतिः	८।२	चरिष्णुः	
बलेदैत्यस्य पुत्रः	६।११	सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रः	६।३३

चाक्षुषः

अनोः पुत्रः ४८।१०

चारुगुप्तः

रुक्मिण्यां कृष्णपुत्रः ४७।१६

चारुदेष्णः

जाम्बवत्यां कृष्णपुत्रः, साम्वाग्रजः ४६।२६

रुक्मिण्यां कृष्णपुत्रः ४७।१५

चारुभद्रः

रुक्मिण्यां कृष्णपुत्रः ४७।१६

चारुमती

रुक्मिण्यां कृष्णपुत्री ४७।१६

चारुहासः

रुक्मिण्यां कृष्णपुत्रः ४७।१६

चित्रनाथः

धृष्टस्य पुत्रः १२।२१

चित्ररथः

रुषङ्गोः पुत्रः ४४।१७

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराधिपतिः, ८।६

ज्येष्ठस्य पुत्रः, शुचिद्रवस्य पिता, ५०।८१

धर्मरथस्य पुत्रः, सत्यरथस्य पिता, ४८।६४

चित्रा

रोहिण्यां वसुदेवपुत्री ४९।१२

चित्राङ्गदः

सत्यवत्यां शन्तनोः पुत्रः १४।१७

चिदिः

कैशिकस्य पुत्रः, अस्मात् प्रवृत्तो

धंशश्चैद्यः ४४।३८

चुल्ही

इयमाग्नेये शुभा २१६।१६-१७

पञ्चसूनासु तृतीया (द्र० पञ्चयज्ञः) ५२।१५

चेतनः

अस्य परिभाषा १४४।७९

चैत्रः

अस्य पूर्णिमायां वाराहपुराणदानेन

विष्णुपदप्राप्तिः ५३।४०

चैत्ररथः

अच्छोदिका तटे वनम्, यत्र यक्ष-
सेनापतिः मणिभद्रः वसेति १२०।८

चैत्रापरिणतासती

ज्यामघस्य पत्नी ४४।३२

तपसा विदर्भं पुत्रं जनयामास ४४।३६

चैद्यवरः

मैत्रियस्य पुत्रः, सुदासस्य पिता ५०।१५

चैद्योपरिचरः

कृमेः पुत्रः, वसुर्नामा, बृहद्रथादेः

पिता ५०।२६

गिरिकायां सप्तपुत्राणां पिता

अस्य पुत्राः पुत्र्यश्च ५०।२५-२८

चोलः

अयं सन्धानपुत्रः, एतन्नाम्ना देशश्च

अधिकृतः ४८।५

च्यवनः

सुधन्वनः पुत्रः, कृमेः पिता ५०।२४-२५

पौलोम्यां भृगोर्जाताः विप्राः १६४।१५

च्युतः

एते ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः, एतद् भिन्नो-

ऽच्युतः, निर्वचनम् २४७।३४

छत्रम्

इदं मथ्यमानात् समुद्रादुत्पन्नं, एनं

वरुणो जग्राह २५०।४

छाया

विवस्वतो रूपमसहन्ती संज्ञा विश्रान्ति-

हेतोः स्वसदृशीमिमाम्

उत्पादयामास ११।५

शनेर्माता ११।६

छायापथः

आकाशे रात्रौ दृश्यः १२०।५६

छिद्रम्

पतीन् विहाय देवाराधनपरत्वम्

त्रिपुरनाशस्य कारणम् १८६।५१

छिद्रदर्शी

(द्रष्टव्यं योगिनः सप्त) २०।१८

अयमन्ते ब्राह्मणः तपोत्सुकोऽभूत् २१।३

जगत्

अस्य स्वरूपं सृष्टेः प्राक् २४७।१-२

जगत्पूजा

ब्रह्मादीनामभेदेन पूजनम् ५२।२३

जटायुः

कश्यपाद् अरुणायां जातः पुत्रः ६।३५

जनमेजयः

पुरञ्जयस्य पुत्रः, महाशालस्य पिता ४८।१२

बृहद्रस्य पुत्रः, अयं विश्वजित् ४८।१०२

पुरोः पुत्रः, प्राचेः पिता, अस्यैव नाम्ना

दिशापि, प्राची ४६।१

भल्लाटस्य पुत्रः, अस्यार्थे उप्रायुधेन

नीपवंशस्य नाशः कृतः ४६।५९

परीक्षितस्य पुत्रः, ५०।५७

शतानीकस्य पिता ५०।६५

अस्य वैशम्पायनात् शापप्राप्तिः तत्सम्ब-

न्धिनी कथा ५०।५८-६२

जन्तुः

सोमकस्य पुत्रः, अस्य वंशस्यान्तिमः ५०।१६

पुरुद्वतो वेदभ्यां भद्रसेन्यां जातः ४४।४५

जन्म

सुभाषितम्, अस्य निन्द्राप्रशंसे १४७।३६-३७

जन्मफलम्

मिलिताः धर्मार्थकामाः, धर्महीना-

वर्थकामौ बन्ध्यासुतौ २११।३

जमदग्निः

अयं और्वस्य पुत्रः,

वैवस्वते मन्वन्तरे सप्तर्षिः ९।२८

जम्बू

काचित् मेरौ नदी, यतः जाम्बूनदं

प्रभवति १२०।६७

जया

सतीदेव्या वराहशैले सिद्धिदं रूपम् १३।३२

जम्बूद्वीपः

पद्मे अस्य स्थानम्, यज्ञियो देशः १६, ८।८-१०

तीर्थानां दिव्यत्वम्

यत्र सप्तवर्षाणि, अस्य परिमाणम्,

वर्षाणां विभागाः ११२।७-७६

जम्भः

तारकस्य सेनापतिः, युद्धे इन्द्रेण

धातितः १५२।१६२

जयः

सुच्छायायां शिष्टात् जातः ४।३९

अस्य सूचकानि शकुनानि २४२।२७

भद्राश्वस्य पुत्रः (द्र० मुद्गलः) ५०।३

जयत्सेनः

सार्वभौमस्य पुत्रः, रुचिरस्य पिता ५०।३६

जयद्रथः

बृहदिषोः पुत्रः, अश्वजितः पिता ४६।४६

बृहद्भानोः पुत्रः, बृहद्रथस्य पिता ४८।१०१

यशोदेव्यां बृहन्मनसः जातः ४८।१०६

विजयस्य पिता

जयध्वजः

कार्तवीर्यार्जुनस्य पुत्रः, तालजङ्घस्य

पिता ४३।४६

जयन्तः

रुद्रेषु दशमः ५।३०

(अजैकपाद् द्रष्टव्यः)

वृषभात् काशिराजसुतायां जयन्त्यां

जातः ४५।२६

जयन्तम्

पूर्वद्वारस्य संज्ञा, इदं इन्द्राख्यं च २५४।८

जयन्ती

इन्द्रस्य कन्या, शुक्रतपोनाशाय दत्ता ४७।१११

सतीदेव्या हस्तिनापुरे स्वरूपम् १३।२८

काशिराजदुहिता, वृषभस्य पत्नी ४५।२६

जयावहः

मण्डपस्य नाम २६२।३
लक्षणम् २६९।६

जरा

(द्र० पुण्ड्रः) ४६।२२
काचित् राक्षसी, यया, बृहद्रथः सन्धितः
जरासन्धेति नामान्तरं प्राप्तवान् ५०।३१-३२

जरायुः

मुख्यः शैलः, अण्डात् जातः २।३३
बृहद्रथस्य नामान्तरम् ५०।३१
अस्य निर्वचनम् ५०।३२
(द्र० बृहद्रथः)

जलकुम्भी

पञ्चसूतासु चतुर्थी ५२।१५

जलम् (वारि)

इदं तेजसः रसतन्मात्रया जातम्
इदं शब्दस्पर्शरूपरसगुणकम् ३।२६
इदं गृहस्य ईशानकोणे, तत्र विष्णुः
जलशायी कार्यः २६६।३४

जलधारवर्षम्

शाकद्वीपे द्वितीयम्,
सुकुमार इति नामान्तरम् १२।१२१

जलधारः

मेरोरपरेण गिरिः शाकद्वीपे
अस्य चन्द्रः नामान्तरम् १२।१९

जलधेनुः

(द्र० धेनुः) ८१।१८

जलन्धमः

सत्यभामायां कृष्णपुत्रः ४७।१७

जलग्रिया

सतीदेव्याः शिवलिंगे सिद्धिदं
रूपम् १३।३३

जलाञ्जलिः

अयं शीतलासु गभीरासु
नदीषु पितृवल्लभः, २०।३।३

जलेश्वरः

अयं हृदः, अमरकण्टकपर्वतस्य
पश्चिमे भागे, अत्र पिण्डपातेन
दशवर्षिकी वृत्तिः १८५।५०-५१
अस्योत्पत्तिकथा १८६, १८७।१-५११-६३
त्रिपुरदाहे ज्वालापतनस्थानम् १८७-७५

जल्पः

सप्तर्षिः तामसे ६।१६

जह्नुः

कुरोः पुत्रः, ५०।२३
सुरथस्य पिता ५०।३४

जाठरः

अविन्धनोऽग्निः १२७।७
अस्य परिचयः १२७।९

जाठरग्निः

(द्र० मन्युमान्) ५१।२८

जामदग्न्यः (रामः)

एकोनविंशत्यां त्रेतायामवतीर्णः ४७।२४१

जाम्बवती

कृष्णस्य पत्नी, ४७।१४
साम्बस्य माता ४७।१८

जाम्बवान्

ऋक्षराजः, जाम्बवत्याः पिता ५८।८
प्रसेनहन्ता अस्य कृष्णहस्तात्
वधः, कन्यास्वीकारश्च ४५।१५-१६

जाम्बूनदः

कश्चन पयोदो हृदः, नीलः इति
नामान्तरम् १२०।६७
अस्य उत्तरेण मानसं सरः १२०।६६

जाह्नवी

शन्तनोर्भार्या, देवव्रतस्य जननी ५०।४५

जितम्

परिभाषा सर्वजितस्य २८।१-३

जितात्मा

अस्य लक्षणम् १४४।५०

जिह्वा

इयं बुद्धीन्द्रियम्	३।१६
अस्या रसग्रहणं क्रिया	३।२०

जीमूतः

व्योमपुत्रः, विमलस्य पिता	४४।४०

जीमूताः

एते मेघमेदाः, एषां परिभाषा	१२४।६
जीमूता नाम ते मेघाः यदेभ्यो जीवसम्भवः	

जीवः [शरीरी]

अस्य निर्वचनम्	३।२२

ज्ञातिः

मनुपुत्रः, कैशिकस्य पिता	४४।३७

ज्ञानम्

कर्मयोगोद्भवम्, अकर्मणः ज्ञानं नास्ति	५।२।६

ज्ञानधर्मः

अस्य परिभाषा	१४४।२३
श्रौतस्मार्तो धर्मः	

ज्ञानी

अस्य लक्षणम्	१४४।५५

ज्यामघः

रुक्मकवचस्य पुत्रः, चैत्रायाः पतिः	
परिव्राजितः, ब्राह्मणैः बोधितः ऋक्ष- वन्तं गतः ।	४४।३०-३५

तत्र विजित्य राजकन्यां अवाप ।

तपसा जातस्य विदर्भस्य पत्नी	४४।३६

अस्य सन्ततेः वर्णनम् । ततोऽयं

वंशः सात्वतः भविष्यति

(द्र० सात्वतः)	४४।३२-४६

ज्येष्ठः

अत्र पद्मपुराणस्य, सुवर्णकलश- तिलैः सह दाने अश्वमेधफलम्	५।३।१५

ज्योतिः

शिवस्य स्वरूपम्, मूर्तममूर्तञ्च	१८२।५८-५९

ज्योतिष्मती

(द्र० सरस्वती)	१२०।६५

ज्योतिष्मान्

स्वायम्भुवमनोः वंशवर्धनः पुत्रः	६।५

ज्वलना

तक्षकस्य पुत्री, औचेयोः पत्नी	४६।६

डीरः (वीरः)

वरूथस्य पुत्रः, सन्धानस्य पिता	
वीर इति नामान्तरम्	४८।४

डुण्डुभजातयः

मथ्यमानात् समुद्रात् उत्पन्नाः विषजातिमत्सु निर्विषाः सर्पजातयः	२४९।१०

तक्षकः

कद्रुतनयः सर्पः,	६।३९
सर्पाधिपः,	८।७

तडागविधिः

अस्य वर्णनं ५८ अध्याये	
तडागादीनां प्रतिष्ठा	
अस्याः विधिः, मण्डपादीनां लक्षणानि च	५८।४-५६

तडित्

मेघेन सह अण्डादजायत	२।३४

तत्त्वम्

अस्य षड्विंशतिर्मेदाः	३।२८

तत्त्वदर्शः

य मानसे चक्रवाकः, स वृद्धद्विज- पुत्रः (द्र० सिद्धाः)	२१।३-६
रैवतस्य मनोर्दशपुत्रेषु एकः	६।२१

तन्तिः

नन्दनस्य पुत्रः	४९।२७

तन्तिपालः

नन्दनस्य सुतः ४६।२७

तन्मात्राः

अस्य निर्वचनम्, अस्याः स्वरूपम् ३।२२

तपः

यज्ञात् अस्य श्रेष्ठता १४२।२८-४२

अस्य लक्षणम् १४४।४३

तपती (नदी)

छायायां विवस्वतो जाता ११।६

इयं नदीरूपाभवत् ११।३९

तपस्यः

तामसस्य मनोः पुत्रः ६।१७

तपस्वी

नङ्बलायां चाक्षुषस्य मनोश्चतुर्थः

पुत्रः ४।४१

तमः

गुणः, निरोधरूपः ३।१४

तमः कल्पः

अयमेकादशः कल्पः २८६।५

तपोत्सुकः

यो मानसे चक्रवाकः, सवृद्धद्विज-

पुत्रः (द्र० सिद्धाः) २१।३

तपोद्युतिः

तामसस्य मनोः पुत्रः ६।१७

तपोधनः

तामसस्य मनोः पुत्रः ६।१७

तपोभागी

तामसस्य मनोः पुत्रः ६।१८

तपोमूलः

तामसस्य मनोः पुत्रः ९।१७

तपोयोगी

तामसस्य मनोः पुत्रः ९।१८

तपोरतिः

तामसस्य मनोः पुत्रः ६।१७

तपोवनम्

गृहस्य याम्ये भागे श्रेष्ठम् २६६।३१

तमोजाः

असमञ्जसः पुत्रः सुदंष्ट्रादीनां
पिता ४४।८३-८४

तर्जः

औत्तमेर्मनोः पुत्रः ९।१२

तामसम्

पुराणम्, एषु पुराणेषु अग्रेः शिवस्य
च माहात्म्यम् २८६।१४

तामसः

मनोर्नाम । अस्य दश पुत्राः तेषां नामानि,
चतुर्थस्य मन्वन्तरस्य नाम ६।१५-१७

तामसशास्त्रम्

इन्द्रप्रयुक्तं दानवनाशकम् । मयस्य
और्वारिणास्य पराभवः १७४।१३

ताम्बूलवाहकः

अस्य लक्षणम् २१४।१५

ताम्रः

सत्यभामायां कृष्णपुत्रः ४७।१७

ताम्रपर्णः

भारतस्य नवखण्डेषु तृतीयः ११३।८

ताम्रा

दक्षस्य कन्या १७०।२९

वसुदेवस्य पत्नी ४६।१६

कश्यपस्य पत्नी ६।२

षट्कन्यानां शुकीप्रभृतीनां माता ६।३०

तारकः

कश्यपात् दनौ जातः, ६।१६

मयस्य सहायकः दैत्यराजः, १२८।४

कार्णार्णिसपुरस्य राजा, १२६।७

अस्य वधः १३७।१-४५

वराङ्गायां वज्राङ्गाङ्गातस्य अस्य

जन्म, राज्यप्राप्तिश्च १४६।१-२९

—क्रमशः

गरुडपुराणविषयानुक्रमणी

सङ्कलयिता—पं० मध्वाचार्यः

(पूर्वाङ्कतोऽनुवृत्ता)

निपाने, कान्तारे, गृहदाहतः,
कण्ठाभरणदोषेण मृता चेत्, अस्या
अस्थिशृङ्गभङ्गकरणे, त्वग्मेदपुच्छ-
नाशकरणे च प्रायश्चित्तम्—क्रमेण
कृच्छ्रपादचरणम्, मासार्धं यावक-
पानम् १।२२२।५४-५६
आसां शरीरस्थं घृतं बलं न कुरुते
परं निर्गतं कर्मसंयुक्तं दत्तं तासां
महाबलं कुरुते १।२३५।२-३
चक्रम्
द्वारकाचक्रपूजा १।१२।१३-१७
चक्रपाणिः
गजे तिष्ठति सदा ३।२२।८१
चक्रवाकः
अस्य घात्यहोरात्रेण शुध्यति १।१०७।३७
चक्राङ्कितम्
यत्र शालग्रामशिलायाः चक्राङ्कि-
तस्य सङ्गमः, तत्र मुक्तिर्न संशयः
२।३८।६-१०
चक्षुः
ताम्बूलं च घृतं क्षौद्रं लवणं ताम्र-
भाजने तथा पयस्समायुक्तं परं
चक्षुश्शूलहरम् १।१८।११
हरेः, पूर्णम् ३।१४।५
चक्षुरादीनामुपघातः
एषां कारणम् १।१६७।१९-२०
चक्षुरिन्द्रियाभिमानिनः देवाः
स्वायम्भुवमनोभार्या शतरूपा,
यमः, चन्द्रः, सूर्यः ३।५।१८-१९
चक्षुष्मत्कारकम्
जग्धं त्रिफलया सह क्षौद्रम् १।१८७।७
१२

चञ्चलः
हरितपुत्रः, विजयजनकः १।१३।८१९
चणकः
पुंस्त्वासृक्फपित्तघ्नः, वातलः १।१६६।७
चण्डमानसुरः
अस्माच्छतगुणैर्हीनः शिश्नमान-
सुरः, अयं च स्पर्शमानसुराच्छ-
तगुणैर्हीनः ३।१२।१०४-१०५
चतुरङ्गः
रोमपादपुत्रः, पृथुलाक्षपिता
१।१३९।७३-७४
चतुर्थी
चतुर्थ्यामर्चिश्चतुर्व्यूहो धनदो भवति
१।११६।५
डेभ्यां भ्यस् चतुर्थी, सम्प्रदाने, कारके
च स्यात् १।२०५।६
चतुर्दशी
अस्यां पूजितो महेश्वरो धनदो
भवति १।११६।७
अस्यां रुद्रपूजनेन रुद्रलोकावाप्तिः
१।१३७।१४
चतुर्दशीव्रतम्
शिवचतुर्दशीव्रतम् १।११७।२
चतुर्मुखः = ब्रह्मा
ब्रह्माण्डान्तः पद्मनाभो यो जातः
कमलासनः, स चतुर्मुखसंज्ञामवाप
३।१६।१६
द्र० ३।१६।१५-१८
चतुर्व्यूहः
हिरण्याक्षाय वरदः ३।१६।२०
चतुर्भिश्चक्रैर्युतः शालग्रामः
चतुर्थ्यामर्चितो धनदो भवति १।४५।२८

चतुष्पदाः

एषां मारणे प्रायश्चित्तम्-अहोरात्रो-
पोषणम्, जपश्च ११०७।३६

चत्वरे विण्मूत्रकृत्

वृषलो भवति २।२।७६

चन्दनम्

सर्वदा सारम् ३।१४।४१

चन्द्रः

अस्य पूजनाद्भोगप्राप्तिः १।५।१२०

प्लक्षद्वीपीयः पर्वतः १।५।६।३

अस्य रथः त्रिचक्रः, कुन्दाभा दश-
वाजिनः १।५।८।२२-२३

अस्य दशा पञ्चदशवर्षमिता,
विभूतिदा, सुखमिष्टान्नदा च,

अस्य क्षेत्रम्-कर्कटकः १।६०।१,३,७

अस्य गुरुवद्दर्शनसमयः, द्वादशा-
वस्थाः, तत्र स्थितिसमये फलम् १।६।१।१-६

जन्मस्थानादिस्थितिक्रमेण-
फलकथनम् १।६।१।६-९

कृत्तिकादिस्थितिक्रमेण पूर्वादि-

दिग्यात्राफलम् १।६।१।१०-१६

दशम्याम् अर्चितो धनदो भवति १।११६।६

चक्षुरिन्द्रियाभिमानी, श्रोत्रा-

भिमानी च ३।५।१६-२०

अस्य भार्या रोहिणी ३।५।५२

दिशाभिमानी, मानवीयमसूर्यसमः,

प्रवाहाद्विगुणोनः ३।७।२८-२९

मनस्तत्त्वनियामकः, पार्वत्युत्पत्त्यन्तर-

मस्योत्पत्तिः ३।१३।१४

श्रोत्रतत्त्वाभिमानी, ब्रह्मा दक्षि-

णात् श्रोत्रात् चन्द्रं यमोत्पत्तेः

त्रिशद्वर्षानन्तरं ससर्ज, अस्य

भार्याया रोहिण्या उत्पत्तिर्नव-

वर्षानन्तरम् ३।१३।३१-३२

चतुर्दशसु चन्द्रेषु द्वितीयो यो

विरोचनः स वायुः ३।१६।६६

पञ्चविंशतिलक्षणैर्युतः ३।२२।२४

श्रीनिवासस्य पूजां कर्तुं चन्द्र-

तीर्थेऽस्य वासः, श्रीनिवासपूजकः

३।२६।५६-६०

नन्दानद्यां कृतेन स्नानेन गुरु-

भार्यागमनदोषान्मुक्तः ३।२७।१,८

अस्य भार्या रोहिणी, अत्र रोहिण्या

निरुक्तिः ३।२९।२५-२६

चन्द्रकः = चन्द्रः

हेमचन्द्रसुतः, धूम्राश्वजनकः

१।१३।१२-१३

चन्द्रकलाः

नृणामङ्गुष्ठादिस्थानेष्वर्धाधः स्थिता

द्रवादिकर्त्र्यः १।१७।१६-१८

चन्द्रकेतुः

लक्ष्मणपुत्रः, चित्ताङ्गदभ्राता १।१३।२६

चन्द्रतीर्थम्

श्रीनिवासतीर्थस्योत्तरदिशिस्थम्,

अत्र चन्द्रस्य वासः, अत्र स्नानेन

गुरुतत्त्वादिपापान्मुक्तिः, दधिवाम-

नशालग्रामफलम्, शालग्रामलक्ष-

णम्, तीर्थग्रमाणम्, स्नान-भूव-

राहदर्शनफलम्, वाराहशालग्राम-

लक्षणदाने च ३।२६।५६-७४

चन्द्रभागा

तीर्थम्, सर्वपापहारिणी, मुक्ति-

मुक्तिप्रदायिनी १।६६।६-८

नदी, तीर्थम् १।८।११

चन्द्रवंशः

१।१३।१-७८

चन्द्रसहस्रजीवी

वन्द्यः २।४८-४१

चन्द्रा		भगवद्भक्तश्चेत् पुनाति	१।२२।१०
शाल्मलद्वीपीया नदी	१।५६।७	(ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः चाण्डालाद्	
चन्द्रान्तर्यामिह रिस्मरणम्		अधमः) यः ब्राह्मण्यां प्रव्रजिताज्जातः,	
दन्तधावनकाले कर्तव्यम्	३।२६।४०	यः शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातः, द्वावेतौ	
चन्द्राश्वः		चाण्डालौ	२।२६।४२
दृढाक्षपुत्रः	१।१३८।२२	चातकः	
चम्पः		जलहर्ता चातको भवति	२।२।८२
पृथुलाक्षसुतः, हर्यङ्गपिता	१।१३६।७४	चातुर्थिकज्वरः	
चम्पकवनम्		चातुर्थिकज्वरहरो धूपः	१।१८०।६-१०
गयास्थम्, अस्य स्थलनिर्देशः,		अस्य नाशक उपायः	१।१८३।१४
अत्र पाण्डुशिला, अत्र		चातुर्थिकज्वरहरः	
श्राद्धी फलम् अक्षयं लभते	१।८३।४६	उपायः—कृष्णवस्त्रावगुण्ठनम्	१।१८८।१२
चरणौ		चातुर्मास्यव्रतानि	
सुमार्जितौ चरणौ प्रनष्टां		विविधानि, अनुष्ठानविधिफलसहितानि,	
श्रियमानयतः	१।११४।३७	विष्णुदुष्टिदानि, विष्णुप्रापकाणि च	१।१११।१-६
चरितामिहोत्रः		चातुर्मास्यानि	
वन्द्यः	२।४८।४१	प्रतिसंवत्सरं कर्तव्या यागविशेषाः	१।६६।३१
चला		चान्द्रायणम्	
दक्षपुत्री, धर्मभार्या		अनादिष्टपापप्रायश्चित्तम्	१।१०५।७२
अस्याः पुत्रो दर्पः	१।५।२६-२७, ३१	निष्कामतयाचरणे चन्द्रलोकप्राप्तिः	७३
चाक्षुषः		चापल्यम्	
मनुः, अत्रैकादशानां मनूनां		वाक्पाणिपादानां चापल्यं वर्जयेत्	१।६६।२३
नामानि	३।५।४७-४९	चारुदेष्णः	
चाक्षुषो मनुः		श्रीकृष्णपुत्रः	१।१३९।६१-६३
रिपोः पुत्रः	१।६।४	चारुहासिनी	
चाङ्गेरी		श्रीकृष्णभार्या	१।१३६।६१-६२
औषधम्, कफवातघ्नी	१।१६६।१३	चार्वरीवान्	
चाण्डालः		स्वारोचिषमन्वन्तरीय ऋषिः	१।८७।६५-७
ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातः	१।६६।३-४	चार्ववीरः	
सति द्रव्ये शूद्रमिक्षिताद् यज्ञकरणे		सार्वर्णिमनोः पुत्रः	१।८७।३३
चाण्डालजन्मप्राप्तिः	१।६६।३३		
चाण्डालाः			
कर्मणा चत्वारः—			
अकृतज्ञः, अनार्यः, दीर्घरोषः,			
अनर्जवी च जात्या चाण्डालः एकः			
	१।११४।७१		

चार्वाकमतम्

एतन्न श्रोतव्यं द्विजेन अस्य श्रवणम्
अधोनयनकारणम् १।६८।१७-१८

चिकित्सा

अस्या उपाङ्गानि भिषक्-भेषज-रोगार्त-
परिचारकसम्पदः १।१६८।२४
क्षीणे वयसि क्रियमाणा १।१६८।२७
चित्रकाक्षाथकल्काभ्यां शृतं हविः
ग्रहणीघ्नम् १।१७०।१७
नाडीव्रणादिरोगाणाम् १।१७१।१-५१
स्त्रीरोगादिचिकित्सा १।१७२।१-४३

चिता

श्रीखण्डतुलसीकाष्ठसमित्पलाशसम्भृता
२।१५।१३-१४

चिताग्निः

क्रव्यादाख्यः, अस्य पूजादि, अत्र
तिलमिश्राज्याहुतिदानम् २।१५।४४।५०

चित्तः = वायुः

अस्य निरुक्तिः ३।१६।२९-३०

चित्तम्

रक्षणीयम् १।११४।७५
चित्तायत्तं धातुवश्यं शरीरम् चित्ते
नष्टे धातवो नाशं यान्ति, तस्माच्चित्तं
सर्वदा रक्षणीयम् १।११४।७५
अस्य शुद्धिसाधनानि-ध्यानपूजा-
जपस्तोत्रव्रतयज्ञदानानि १।२२६।३८
गर्भाधानसमये यावद् चित्तकल्पना
तावद् पुत्रोत्पत्तिः २-३२-११

चित्तमानसुरः

कालकेयेन शतगुणैर्हीनः, तच्छरीराभि-
मानी शतगुणैर्वरः ३।१२।१०१-१०२

चित्रः

पृथुविपृथ्वोः पिता १।१३६।४५

चित्रकः

अनमित्रान्वय उत्पन्नः १।१३६।४३
चित्रकाद्यं तैलम्
भगन्दरनाशकम्, सर्वरोगनुत्
१।१७४।१८-२०

चित्रकूटम्

परं तीर्थम् १।८१।७

चित्रकेतुः

अयं विष्णुधर्मार्ख्यया विद्यया
विद्याधरताम् अवाप १।१६५।६

चित्रगुप्तः

ब्रह्मणः पुत्रेभ्यः श्रवणेभ्यः सर्वेषां
शुभाशुभकर्मज्ञाता २।११६।४६-५०
जनानां पुण्यपापकथयिता २।१८।१-२
अस्य वाक्येन पिण्डजदेहेन जीवः
स्वीयकर्मानुसारतः याम्यलोकं गच्छति
२।१०।८७-८८

अस्य गृहम्, सर्वेषां सुकृतदुष्कृतज्ञः,
कृतकर्मलेखकः, सर्वेषामायुषो गणकश्च
२।३१।२४-३२

चित्रगुप्तपुरम्

अस्य परिमाणम्-योजनानां विशतिः,
अत्र कायस्थाः सर्वशः पुण्यपापानि
पश्यन्ति २।१६।२

चित्ररथः

उशङ्कुपुत्रः, शशविन्दुपिता १।१३९।२७
भविष्यन्तः १।१४१।१

चित्रसेनः

रौच्यमनोः पुत्रः १।८७।५४

चित्रा

नक्षत्रम्, त्वष्ट्रदैवत्या १।५६।४

चित्राङ्गदः

लक्ष्मणपुत्रः, चन्द्रकेतुभ्राता १।१३८।३६
शन्तनुसत्यवतीसूनुः १।१४०।३५

शन्तनुसत्यवतीसुतः, चित्राङ्गद-
गन्धर्वेण हतः १।१४५।५
चित्राङ्गदा = पिशङ्गदा
अर्जुनोऽस्यां बभ्रुवाहनम्
उत्पादयामास, शच्यंशा, शूच्यवरा
३।२८।५१-५६

चिन्तनम्

स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनः-
कायकर्मभिरनिश्चला हरौ भक्तिः

१।२३८।११

चिन्ताः

असिधारतुल्याः-नीचापमानम्,
क्षुधितं कलत्रम्, भार्या विरक्ता,
सहजोपरोधः १।११५।१६

चिन्तातुरः

अस्य न सुखम्, न निद्रा १।११५।६७

चिन्तामणिः

शेषाचलाल्यः, अस्य निर्वचनम्
३।२६।२३-३०

शेषाचलः, अस्य निरुक्तिः ३।२३-३६

चीनदेशः

श्रेष्ठस्फटिकोत्पत्तिस्थानम् १।७६।१-३

चुक्रशाकः

निस्सारः, सर्वदा सर्वत्र ३।१४।४३-४४

चुचुः

मधुरशीतलः १।१६९।१४

चुम्बनम्

पुत्रादीनां चुम्बनसमये सुवेणुहस्तं कृष्णं
स्मरेत् ३।२६।६२

चूडाकर्म

यथाकुलं कुर्यात् १।६३।१२

चूडामणिःसंज्ञकयन्त्रः

शुभाशुभसूचकः, अस्य स्वरूपम्, फलं
च १।१६६।१-३५

चूर्तम्

पश्चानन्तरमसारम् ३।१४।२३

चूर्णम् = हस्तिकर्णपलाशचूर्णम्

हस्तिकर्णपलाशस्य पत्राणां पत्रशतं चूर्णं

सर्वरोगनाशकम् १।१८७।१

तैलयुक्तं वलीपलितनाशकम् १।१८७।७-६

शतावर्यादीनाम्, सर्वरोगनाशकम्

१।१७४।१४-१७

वचामांसीबिल्वतगरपद्मकेशरनागपुष्प-

प्रियङ्गूनां समभागानां चूर्णेन धूपितो

मर्त्यः कामवन्महीं विचरेत् १।१८०-१

घृतमाक्षिकसंयुतस्य कुष्ठचूर्णस्य स्वप्न-

वेलायां भक्षणेन वलीपलितनाशः १।१८२।३

मेहनाशकरम्

मधुना मिश्रितं त्रिफलागुरुशिलाजतु-

हरीतकीनां चूर्णं पीतं सर्वमेहनाशकम्

१।१८५।२८

नेत्रयो रात्र्यन्धता-पटलता-निर्लोमता-

नाशकम्

अजामूत्रेण भावितस्य देवदारोश्चूर्ण-

स्यैकविंशतिवारं नेत्रयोरङ्गनेन रात्र्य-

न्धतापटलतानिर्लोमतानाशकम् १।१८५।३५

पुष्पक्षै समाहृतस्य ससौवीरस्य भृङ्गराज-

मूलस्य चूर्णस्य मासमात्रप्रयोगेण नरः

शतानि पञ्च जीवेत्, नागबलो भवेत्

१।१८७।१३-१४

नाडीव्रणशामकम् १।१८८।३-४

भोजनादौ मधुनायुतेन त्रिफला-

पिप्पलीचूर्णेन पिपासाया नाशः

१।१६०।३१

सप्ताहे निर्मलमतिसाधकं चूर्णम्

१।१६३।१-२

जठरानलदीपनम्, नाभिश्चूलमूत्रश्चूल-

गुल्मप्लीहाभयवर्षश्चूलहरम् १।१९३।८-१०

ज्वरहरम्	,, १२	अर्धसमवृत्तछन्दोलक्षणनिरूपणम्	
कासनाशकम्	१।१९३।११		१।२१०।१-७
रक्तगुल्मनाशकम्	१।२०२।६-१०	विषमवृत्तछन्दोलक्षणकथनम्	१।२११।१-६
चेताग्निः		छन्दःशास्त्रगतप्रस्तारलक्षणनिरूपणम्	१।२१२।१-५
तापसमन्वन्तरीय ऋषिः	१।७७।१३-१५		
चैत्रः		छन्दःशास्त्रम्	
तामसमन्वन्तरीय ऋषिः	१।८७।१३-१५	संक्षेपेण छन्दःशास्त्रगतसंज्ञापरिभाषा-	
चैद्यः		निरूपणम्	१।२०७।१
रुचिपुत्रः, कुन्तिपिता	१।१३९।३२	आर्यावृत्तादिछन्दोलक्षणनिरूपणम्	
चौरः			१।२०८।१-८
अस्य दण्डो बधः	१।२०९।३०	छर्दिः	
चौरन्याघ्रादिरक्षणम्		अस्य नाशकोपायः	१।१७०।३३-३४
अस्य प्रकारः	१।१८४।१०	अस्य निवारणोपायः	१।१७२।१७
चौराः		सर्वछर्दिनिवारको योगः	१।१८३।१०-११
शरीरस्थाः—कामः, क्रोधः, पञ्चेन्द्रि-			१।१६०।३२
याणि च	२।३।९३-९६	छलः	
च्यवनः		दलपुत्रः, उक्थजनकः	१।१३८।४३
सुकन्यापतिः, शर्यातिजामाता	१।१३८।१५	छाया	
मित्रायुपुत्रः, सुदासजनकः	१।१४०।२२	दीपस्य पश्चिमा छाया, शय्यासनयोः	
सुहोत्रपुत्रः, अस्य पुत्रौ कृतकोपरि-		छाया, अलक्ष्म्या वासोत्र	१।११४।३६
चरवसू	१।१४०।२६	छिद्रोदरम्	
भृगोर्महर्षेः पुत्रः	३।५।४६	अस्य नामैरुपरि स्थानं गोपुच्छाकृति	
छत्रदानम्		अस्य कार्यम्	१।१६१।३१-४३
अस्य फलम्—क्षुरधारा-समन्वितासिपत्र-		छिन्नाकाथः	
वनतारकम्, तीक्ष्णातपतारकं च		वातरक्तनाशकः	१।१७०।३८
	१।५।१२८-२६	छिन्नोष्ठः	
अनेन पथि सुच्छायाप्राप्तिः, तुष्टेश्च	२।४।२०	विवाहे विघ्नकृत् छिन्नोष्ठो भवति	२।२।७६
अनेन प्रेता पथि सुखं चरन्ति	२।३।१३	छुच्छुन्दरी	
छत्रम्		पत्रगन्धापहारकः छुच्छुन्दरी भवति	२।२।६७
अस्य दानेन यममार्गे प्रेतस्य		छेदनम्	
छायाप्राप्तिः	२।१८।१७	फलवद्बृक्षछेदने महान्दोषो भवतीति	
छन्दः		कथनम्	१।११४।२०
समवृत्तछन्दोलक्षणकथनम्	१।२०६।१-४१		

जगत्		जडेशयोर्भेदः	
अस्य नाशकास्त्रम्-छेदकम्	१।२०।१७	सत्यः	३।२८।६१-७०
विनाशि	१।१४।१।१५	जनकः	
जगत्प्रवाहः		अस्य वंशद्वये योगसमाश्रय उक्तः	१।१३८।५१-६०
सत्यः, कदापि मिथ्या न सम्बद्ध-			
विषयेण सह	३।१०।५१-५५	जनमेजयः	
जगद्गुरुः		सोमदत्तसुतः, सुमन्तिजनकः	१।१३८।१४
आद्यः, विष्णुः	३।१।४	पुरञ्जयपुत्रः, महाशालपिता	१।१३६।६६
जगद्वशकरम्		परीक्षितपुत्रः	१।१४०।४०-४१
तिलकम्-रोचनागन्ध-पुष्प-निम्बपुष्प-		सोमापेः पुत्रः	१।१४०।२६-३०
प्रियङ्गु-कुङ्कुमजम्	१।१७८।१६	जनाः	
जगन्नाथः		भारत-मध्य-पूर्व-पूर्वदक्षिण-दक्षिण-	
गयास्थः, सुभद्रा-बलभद्रसहितस्यास्य		दक्षिण-पश्चिम-उत्तर-उत्तर-	
पूजनेन ज्ञानलक्ष्मीपुत्रादीनां		पूर्वदेशियाः	१।५५।६-७, १२-२०
प्राप्तिकथनम्	१।८६।१६	जनार्दनः	
जठराम्निः		शंखचक्राब्जगदी	१।४५।१२
अस्य वर्षका उपायाः	१।१८६।१३-१५	गयायां पितृरूपेण स्थितः, अस्य	
जठराम्निः		दर्शनाद् ऋणत्रयान्मुक्तिः	१।८३।६
अस्य वर्षकं धृतम्	१।१६२।२४-२५	अस्य हस्ते स्वकीयपिण्डदानान्मुक्तिः	
जठरानलदीपनम्		तत्र मन्त्रश्च	१।८३।४०-४२
चूर्णम्	१।१६३।८-१०	अस्य क्षत्रियवर्णे स्थितिः, क्षत्रिय-	
जठरानलः		वर्णतोषणेनायं तुष्टो भवति	३।२२।८०
चतुर्विधः-मन्दः, तीक्ष्णः, विषमः,		जन्तुः	
संमश्चेति कारणसहितः, एषां कार्यं च	१।१६८।३६-३८	सोमकपुत्रः	१-१४०।२३
समाख्यस्य पालनं कर्तव्यमिति		जन्म	
कथनम्	१।१६८।१७	निरर्थकम्-गोस्पर्शन-गोदोहन-	
जडः		गोपोषणविहीनस्य	३।२६।४५
सत्यः, न मिथ्या	३।३८।६९	जपः	
जडजडयोर्भेदः		अस्य नियमाः, अस्य योग्यस्थानम्	१।५०।५५-५७
सत्यः	३।२८-७०	योगसाधकः	१।२३।२२
जडजीवयोर्भेदः			
सत्यः, न मिथ्या	३।२८।६६-७०		

जप्ता

अस्य पापनाशो विष्णोर्ध्यानात् ३।२३।३१

जमदग्निः

वैवस्वतमन्वन्तरीय ऋषिः १।८७।२८

सत्यवती-ऋचीकपुत्रः, रामजनकः

१।१३।१७

परशुरामपिता

१।१४।२८

गौतमादनन्तरं दशवर्षानन्तरेणा-

स्योत्पत्तिर्ब्रह्मणः सकाशात् ३।१३।४५

जम्बीरम्

कफवातनुत् १।१६।२०

वर्षानन्तरमसारम् ३।१४।२७-२८

जम्बुकः

विप्रयोषिदगामी जम्बुको भवति २।२।७३

प्रतिश्रुत्यादाता जम्बुको भवति २।२।८३

जम्बूद्वीपः

अत्र मेरोः स्थितिः, अस्य दक्षिणो-

त्तरयोर्वर्षपर्वताः, वर्षपर्वतानां

नामानि च १।५४।६-१०

अस्य पत्यादीनां वर्णनम् १।५५।१-२०

अयं सर्वद्वीपेषु सारः २।४८।१९

जम्बूफलम्

अतिपक्वानन्तरं तथा दिनचतुष्टये

असारम् ३।१४।२०

जम्बूसरः

महातीर्थम् १।८१।१२

जयः

सुश्रुतपुत्रः, विजयजनकः १।१३।५८

धर्मसत्यक्षमाविष्णूनां जयः २।४६।३

जयत्सेनः

अदीनपुत्रः, संस्कृतिपिता १।१३।१७-१८

जयद्रथः

धर्मपुत्राख्य-मनोः पुत्रः १।८७।४१-४२

बृहन्मनसः पुत्रः, विजयजनकः

१।१३।१७५-७६

बृहत्कर्मणः सुतः, विश्वजिज्जनकः

१।१४०।१०-१६

जयध्वजः

कार्तवीर्यार्जुनपुत्रः, तालजङ्घपिता

१।१३६।२४-२५

जयन्ती

अस्या मूलं मुखे क्षिप्तं व्यवहारे

जयप्रदम् १।१७८।१३

जयन्ती लक्ष्मीः

वृषभस्य भार्या, ३।१६।१२

जयप्रदः

मन्त्रः, राजकुले व्यवहारे च १।१७५।५

जयमेघः

पूरुपुत्रः, नमस्युपिता १।१४०।१

जयसेनः

सार्वभौमपुत्रः, अवधीतपिता १।१४०।३१

जया

दक्षस्य पुत्री, कृशाश्वस्य पत्नी

१।६।२०-२१, २४

जया [लक्ष्मीः]

सङ्कर्षणस्य भार्या ३।१६।६

जयादयः

विष्वक्सेनादनन्तरं दशवर्षादनन्तरं

जयाद्युत्पत्तिः कमलासनात् ३।१३।४९

जयाद्या देवाः

विष्वक्सेनं विना विष्णुपार्षदाः,

समहीनाः । एते नाशिकाया अवान्तरा-

भिमामिनः, तत्त्वाभिमामिन्भ्योऽवराः

३।५।४१-४२

—क्रमशः

‘दी जर्नल आफ दि रायल एशियाटिक सोसाइटी, लन्दन’

इति पत्रिकायाः—१ बन्धः १०२ बन्धं (१८३४-१९७० ईसाब्दं च) यावत्

प्रकाशितप्राच्यविद्याविषयाणां सूची

सङ्कलयिता—श्रीउमाशङ्करत्रिपाठी

(पूर्वाङ्कादनुवृत्ता)

३. चरक-सुश्रुतसंहितयोर्मूलारम्भविवेचनम्

(आन ऐन ओरिजिन आफ दि चरक ऐण्ड सुश्रुत संहिताज On an Origin of the Caraka and Su'ruta saṁhitās.)

—रेन्होल्ड एफ्. जी. मूलर Reinhold F. G. Muller.

[न्यु सि०, बन्धः ६५, १६३३], पृ० ३२३-३२८ (पृ० ६)

४. प्राचीनभारतीयायुर्वेदे ज्ञानार्जननिरूपणम् : ४ । तत्र चरकसंहिताया निबन्धनचित्रणं तथा प्राचीन-भारतीयायुर्वेदग्रन्थकाराणां साहित्यिकरीतिप्रदर्शनम् ।

(स्टडीज इन ऐन्सिएण्ट इण्डियन मेडिसिन; ४. दि कम्पोजीशन आफ दि चरक-संहिता, ऐण्ड दि लिटरेरी मेथड्स आफ दि ऐन्सिएण्ट इण्डियन मेडिकल राइटर्स Studies in Ancient Indian Medicine; IV.—The Composition of the Caraka Saṁhitā, and the Literary Methods of the Ancient Indian Medical Writers.)

—ए० एफ्. रुडोल्फ हार्नेल् A. F. Rudolf Hoernle.

[न्यु सि०, बन्धः ४०, १६०८], पृ० ६६७-१०२८ (पृ० ३२)

५. प्राचीन-भारतीयायुर्वेदे ज्ञानार्जननिरूपणम् : ५ । बोवर-हस्तलिखितग्रन्थस्य अनुकूल-पक्षे चरकसंहिताया निबन्धनचित्रणम्

(स्टडीज इन ऐन्सिएण्ट इण्डियन मेडिसिन; ५ । दि कम्पोजीशन आफ दि चरकसंहिता इन दि लाइट आफ दि बोवर मैनुस्क्रिप्ट Studies in Ancient Indian Medicine; 5. The Composition of the Caraka Saṁhitā in the light of the Bower Manuscript.)

—ए. एफ्. रुडोल्फ हार्नेल् A. F. Rudolf Hoernle.

[न्यु सि०, बन्धः ४१, १६०६], पृ० ८५७-८९४ (पृ० ३८)

सांख्यदर्शनम्

१. त्रिपिटकेऽन्तर्भूतानां बौद्धग्रन्थानां मध्यस्थस्य सांख्यकारिकादेः चीनभाषानुवाद-निरूपणम्, तथा अन्यकार्यद्वयनिरूपणं च

(आन ए चाइनीज वर्सन आफ दि सांख्यकारिका, एटसेट्रा, फाउण्ड एमङ्ग दि बुद्धिस्ट बुक्स कम्प्राइजिंग दि त्रिपिटक, एण्ड टू अदर वर्क्स—On a Chinese Version of the Sāṅkhya Kārikā, etc., found among the Buddhist Books Comprising the Tripitaka, and two other works.)

—रेव. सैमुएल बील, एम. ए. The Rev. Samuel Beal, M. A.

[न्यु सि०, बन्धः १०, १८७८], पृ० ३५५-३६० (पृ० ६)

२. योगसूत्राणां तिथिनिर्धारणविवेचनम्

(दि डेट आफ दि योग-सूत्राज The Date of the Yoga-Sūtras.)

[न्यु सि., बन्धः ६२, १९३०], पृ. ३६५-३७६ (पृ. १२)

वैशेषिकदर्शनम्

१. किं वैशेषिकदर्शनं स्वीकरोति देवत्वम्, वा न वा ?

(डज दि वैशेषिक फिलासफी एकनालेज ए डीटी, आर नाट ? Does the Vaiśeṣika Philosophy acknowledge a Deity, or not ?)

—जे. मूर, एस्क., डी. सी. एल्., एल् एल्. डी. J. Muir, Esq., D. C. L., LL. D.

[बन्धः २०, १८६३], पृ. २२-३० (पृ. ६)

वेदान्तदर्शनम्

१. अभिनवगुप्तस्य परमार्थसारविवेचनम्

(दि परमार्थसार आफ अभिनवगुप्त The Paramarthasara of Abhinava-Gupta.)

—एल्. डी. बर्नेट L. D. Barnett.

[न्यु सि., बन्धः ४२, १९१०], पृ. ७०७-७४८ (पृ. ४२)

२. उपनिषत्सु 'आत्मा' इत्येतस्य सिद्धान्तप्रदर्शनम्

[दि थियरी आफ 'सोल' इन दि उपनिषद्स The Theory of "Soul" in the upanishads.)

[न्यु. सि. बन्धः ३१, १८९९], पृ. ७१-८७ (पृ. १७)

३. गौड-पूर्णानन्दचक्रवर्तिनस्तत्त्वमुक्तावली । सम्पादितानूदिता च

(दि तत्त्वमुक्तावली आफ गौड-पूर्णानन्दचक्रवर्तिन् । एडिटेड एण्ड ट्रान्स्लेटेड The Tattva-Muktāvali of Gauḍa-pūrṇānanda-chakravartīn.)

—प्रोफेसर इ. बी. कावेल, एम्. आर. ए. एस्. Professor E. B. Cowell, M. R. A. S.

[न्यु सि., बन्धः १५, १८८३], पृ. १३७-१७३ (पृ. ३७)

४. दक्षिणभारतीय-विशिष्टाद्वैतवैष्णवविद्यालयस्य दक्षिणविदुषाम् उत्तरविदुषां च मध्ये वादविषयकमेदेषु अष्टादशभेदनिरूपणम्

(दि अष्टादश भेदाज, आर दि एटीन प्वायण्ट्स आफ डाकिट्रिनल डिफरेन्सेज विटवीन दि टेङ्गलइस (सदर्नर्स) ऐण्ड दि वदगलइस (नार्दर्नर्स) आफ दि विशिष्टाद्वैत वैष्णव स्कूल, साउथ इण्डिया The Aṣṭāda'a-Bhēdas, or the

Eighteen Points of Doctrinal Differences between the tengalais (Southerners) and the Vadagalais (Northerners) of the Visistadvaita Vaisnava School, South India.)

—ए. गोविन्दाचार्य, एम् आर. ए. एस्. A. Govindacarya, M. R. A. S.
[न्यु सि., बन्धः ४२, १९१०], पृ. ११०३-११५४ (पृ. ५२)

५. ब्रह्मणो वेदान्तविषयकविचारे प्रश्नोत्तरसमाख्यानम्

(ए डाइलाग आन दि वेदान्तिक कन्सेप्शन आफ ब्रह्म A Dialogue on the Vedantic conception of Brahma.)

— प्रमदादासमित्र, भूतपूर्वः 'गवर्नमेण्ट कालेज, बनारस' इत्यस्य ऐङ्ग्लो-संस्कृत-विभागस्य कार्यकारी प्राध्यापकः Pramadā Dāsa Mittra, Late Officiating Professor of Anglo-Sanskrit, Government College, Benares.

[न्यु सि., बन्धः १०, १८७८] पृ. ३३-४८ (पृ. १६)

६. मोक्षो वेदान्तात्मिका मुक्तिर्वा

(मोक्ष, आर दि वेदान्तिक रिलीज Moksha, or the Vedāntic Release.)

—द्विजदास दत्त Dvijadas Datta.

[न्यु सि., बन्धः २०, १८८८], पृ. ५१३-५३६ (पृ. २७)

७. वेदान्तविषयक-सन्न्यासिनां संघटननिरूपणम्

(दि आर्गनाइजेशन आफ दि सन्न्यासीज आफ दि वेदान्त The Organization of the Sannyasis of the Vedanta.)

—जे० एन्० फर्कुहर, एम० ए०, डी० लिट्० (आक्सन०) J. N. Farquhar, M. A., D. Litt. (Oxon.)

[न्यु सि०, बन्धः ५७, १०२५], पृ० ४७६-४८६ (पृ० ८)

भक्तिशास्त्रम्

१. डकनप्रदेशीयानां बौद्धवैष्णवानां विठ्ठलभक्तानां वा विवेचनम्

(ऐन एकाउण्ट आफ दि बौद्ध-वैष्णवाज, आर विठ्ठल-भक्ताज आफ दि डकन An Account of the Bauddha-Vaishnavas, or Vitthal-Bhaktas of the Dakkan.)

—रेव० जे० स्टेवेनसन, डी० डी० The Rev. J. Stevenson, D. D.

[न्यु सि०, बन्धः ७, १८४३], पृ० ६४-७३ (पृ० १०)

बौद्धदर्शनम्

१. अनुवाद-टीकासहितं नमस्कारविवेचनम्

(दि नमस्कार, विथ ट्रान्स्लेशन ऐण्ड कमेण्टरी The Namakkāra, with Translation and Commentary.)

- बी० एल्० सेण्ट-बर्बे, बी० सी० एस्०, B. L. St. Barbe, B. C. S.
[न्यु सि०, बन्धः १५, १८८१], पृ० २१३-२२० (पृ० ८)
२. अभिधम्म-पिटकस्य विविधटीकानां च निरूपणम्
(अभिधम्म-पिटक ऐण्ड कमेंटरीज The Abhidhamma-Pitaka and Commentaries.)
—सी० ए० एफ० रिस डेविड्स C. A. F. Rhys Davids.
[न्यु सि०, बन्धः ५५, १६२३], पृ० २४३-२५० (पृ० ८)
३. अवलोकितस्य तथा तस्य सहगामिन्यास्तारायाः “उद्धारिकायाः” भारतीय-बौद्धमत-सम्प्रदायनिरूपणम्, मगधप्रदेशे अवशिष्टांशात् स्पष्टीकृतम्
दि इण्डियन बुद्धिष्ट कल्ट आफ अवलोकित ऐण्ड हिज कन्सर्ट तारा “दि सेवियरेस्”, इलस्ट्रेटेड फ्राम दि रिमेन्स इन मगध The Indian Buddhist Cult of Avalokita and his Consort Tara “The Saviouress” illustrated from the Remains in Magadha.)
—एल्० ए० वेडेल, एम्० बी०, एम्० आर० ए० एस्० L. A. Waddell, M. B., M. R. A. S.
[न्यु सि०, बन्धः २६, १८६४], पृ० ५१-६० (पृ० ४०)
४. आद्य-बौद्धलिपिचिह्नेषु अतिरिक्तव्याख्या-निरूपणम्
(फर्दर नोट्स आन अर्ली बुद्धिस्ट सिम्बलिज्म Further Notes On early Buddhist Symbolism.)
—आर० सेवेल, एस्क०, मद्रास सिविल सर्विस, एम्० आर० ए० एस०;
R. Sewell, Esq., Madras Civil Service, M. R. A. S.
[न्यु सि०, बन्धः २०, १८८८], पृ० ४१६-४२७ (पृ० ९)
५. उत्तरीय-बौद्धानां निर्वाणविषयकं विवेचनम्
(दि निर्वान आफ दि नार्दर्न बुद्धिस्ट्स The Nirvana of the Northern Buddhists.
—रेव० जे० एडकिन्स, डी० डी०, आफ पेकिङ्ग The Rev. J. Edkins, D. D. of Peking
[न्यु सि०, बन्धः १३, १८८१], पृ० ५६-७६ (पृ० २१)
६. उपासकजनालङ्कारवर्णनम्
(दि उपासकजनालङ्कार The Upasakajanālaṅkāra.)
—एल्० डी० बर्नेट L. D. Barnett.
[न्यु सि०, बन्धः ३३, १६०१], पृ० ८७-९० (पृ० ४)
७. एकस्मान्नवीनस्रोतसो बौद्धस्य “जीवनचक्रम्” इत्येतस्य निरूपणम्
(दि बुद्धिष्ट “हील आफ लाइफ” फ्राम ए न्यू सोर्स The Buddhist “Wheel of Life” from a New Source.)

—क्रमशः

रजिस्टर्ड न्यूजपेपर्स एक्ट के अन्तर्गत

विज्ञप्ति

१. प्रकाशन का नाम	सारस्वती सुषमा
२. प्रकाशन की तिथि	त्रैमासिक
३. प्रकाशक का नाम	डॉ० भागीरथप्रसाद त्रिपाठी
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
४. सम्पादक का नाम	डॉ० भागीरथप्रसाद त्रिपाठी
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
५. मुद्रक का नाम	श्री घनश्याम उपाध्याय
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, मुद्रणालय, वाराणसी
६. स्वामित्व	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

मैं भागीरथप्रसाद त्रिपाठी घोषित करता हूँ कि उल्लिखित विज्ञप्ति मेरी जानकारी के अनुसार बिल्कुल ठीक है।

हस्ताक्षर

भागीरथप्रसाद त्रिपाठी

गवेषणालय-संचालक

वा० सं० वि० वि०, वाराणसी-२

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका ।
२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठ-भाद्रपद-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमासु भवति ।
३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु स्वोपज्ञानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्ते-
श्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति ।
४. अस्यां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां स्वोपज्ञविचार-
पूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते ।
५. प्रकाशितनिबन्धस्य प्रतिमुद्रणानां पञ्चविंशतिः पत्रिकायाश्च सोऽङ्को दीयते
निबन्धे, यस्मिंस्तदीयो निबन्धः प्रकाशितो भवति ।
६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्गलग्रन्थानां समालोचनाः
प्रकाश्यन्ते । तदर्थं ग्रन्थकृद्भिर्ग्रन्थस्य द्वे प्रतिकृती प्रेषयितव्ये ।
७. प्रस्तोता वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी-२' इति संकेतेन
(‘बैकड्राफ्ट’ अथवा ‘पोस्टल आर्डर’ इत्येतेनैव) मूल्यं प्रेषणीयम् ।
८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः “सम्पादक, सारस्वती सुषमा,
वाराणसेय संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी-२” इति सङ्केतेन विधेयः ।

प्रकाशकः—सञ्चालकः, अनुसन्धानसंस्थानम्, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी-२ ।

मुद्रकः—मुद्रणालयव्यवस्थापकः, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी-२ ।

मु० सं०—४३/७३